

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Π. Τερλεξής** : Από την ιδεολογική πάλη στην οργανωτική διαπάλη
- **Χρ. Δερβίση-Κάμπα** : Νέες μορφές εργασίας και καπιταλιστική δυναμική
- **Π. Τζαμαλίκος** : Η τεχνολογία στον Heidegger
- **Δ. Οικονόμου** : Χωροταξικός σχεδιασμός στην Ελλάδα
- **Τρ. Σαραφίδου** : Γλώσσα και επικοινωνία στην Ελλάδα
- **Μπ. Ντάβου** : Η επιρροή των ΜΜΕ στην οικογένεια
- **Ι. Νέστορος** : Αξιολόγηση στάσεων απέναντι στην ψυχική ασθένεια
- **Ν. Δεμερτζής-Α. Αρμενάκης** : Κοινωνική ταυτότητα του Έλληνα φοιτητή
- **Βιβλιοκριτικές**
- **Βιβλιοπαρουσιάσεις**

Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλάκης
Επίκουρος Καθηγητής

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Ε΄

Τεύχος 27

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Handwritten signature and date: 3/11/97

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

* Πανταζής Τερλεξής: Από την ιδεολογική πάλη στην οργανωτική διαπάλη: Ο μύθος του ενιαίου κράτους και της ομοιογενούς γραφειοκρατίας	5
* Χρυσή Δερβίση-Κάμπα: Νέες μορφές εργασίας και καπιταλιστική δυναμική	39
Παναγιώτης Τζαμαλίκος: Η τεχνολογία ως φιλοσοφικό ζήτημα στον Heidegger	55
* Δημήτρης Οικονόμου: Συστήματα χωροταξικού σχεδιασμού: Η ελληνική πραγματικότητα και η διεθνής εμπειρία	77
Τριανταφυλλιά Σαραφίδου: Γλώσσα και επικοινωνία στα μέσα μαζικής ενημέρωσης: Η περίπτωση της τηλεόρασης ως κοινωνιογλωσσικό φαινόμενο	109
Μπετίνα Ντάβου: «Δροσίζοντας» τα θερμά Μέσα: Μια επαναξιολόγηση της θέσης και της χρήσης των μέσων στη ζωή της σύγχρονης οικογένειας ...	123
I.N. Νέστορος, Κ.Ν. Πλατρίτης, Γ.Κ. Τσούρης, Κ.Γ. Κατάκης: Αξιολόγηση των στάσεων απέναντι στην ψυχική ασθένεια: Η κλίμακα στάσεων απέναντι στην παρανοειδή σχιζοφρένεια	139

<i>N. Δεμερτζής Α. Αρμενάκης:</i>	
Η κοινωνική ταυτότητα του Έλληνα φοιτητή	173
Βιβλιοκριτικές	201
Βιβλιοπαρουσιάσεις	207

Από την ιδεολογική πάλη στην οργανωτική διαπάλη: Ο μύθος του ενιαίου κράτους και της ομοιογενούς γραφειοκρατίας

Πανταζής Τερλεξής*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στη δομή του σύγχρονου κράτους και ιδιαίτερα της γραφειοκρατικής του συγκρότησης, με σκοπό να καταδείξει τη μετατόπιση της ιδεολογικής πάλης από τον κατεχοχόν χώρο της ταξικής αντίθεσης, στο πεδίο της οργανωτικής συγκρότησης των σύγχρονων κοινωνιών.

«Το να συλλάβουμε “αυτό που αλλάζει” σημαίνει ότι συλλαμβάνουμε τη σχέση μεταξύ του του απείρου των μικρών μετακινήσεων και των δημοσίων μορφών όπου βεβαιώνεται η ρήξη των σχέσεων κυριαρχίας».

[George Duby-Michell Perrot (eds),
Γυναίκες και Ιστορία (σε μετάφραση Κ. Καρλαύτη),
Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1995, σελ. 56].

1. Εισαγωγή

Οι αυστηρές λειτουργικές, εισοδηματικές και υποστασιακές στρωματώσεις κύρους, με τις οποίες συνήθως ορίζουμε τις ομά-

---

* Ομ. Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

δες και τα κοινωνικά στρώματα, δεν αποκαλύπτουν πάντα την πραγματική αντιπαλότητα μέσα σε μια κοινωνία. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις στέκονται εμπόδιο στις όποιες προσπάθειές μας να επισημάνουμε τα πραγματικά αίτια και τη φύση της ταξικής *πάλης στη σύγχρονη κοινωνία*.

Όροι και κατηγοριοποιήσεις, όπως «μισθωτά στρώματα», «τάξη μισθωτών», «τάξη υπηρεσιών», «μισθοσυντήρητοι», «τριτογενής τομέας», «δημόσιος τομέας», «ιδιωτικός τομέας» και παρόμοιες έννοιες, με τις οποίες προσπαθούμε σήμερα να αποδώσουμε τις διαντιδράσεις των κοινωνικών ομάδων, δεν αποδίδουν πάντα την ιδεολογική και συνειδησιακή αντιπαράθεση των δυνάμεων της κοινωνικής αλλαγής.

Οι διάφορες κατηγορίες εργαζομένων που εμπλέκονται σ' αυτές τις περιπτώσεις δε συναντώνται μέσα σ' ένα πλέγμα συνεκτικών ομαδώσεων, για να συνθέσουν στέρεες ιδεολογικές συσπειρώσεις και «ταξικές συμμαχίες», με τη θεωρητική καθαρότητα που συναντά κανείς σε ακαδημαϊκές διατριβές ή μανιφέστα κομμάτων. Αντίθετα, πρόκειται μάλλον για ένα είδος ασύνδετης ισοπέδωσης, που χαρακτηρίζει όλο και περισσότερο τα διευρυνόμενα στρώματα των μισθωτών, τα οποία τείνουν να καταλαμβάνουν ένα μεγάλο τμήμα του παραγωγικού και πολιτιστικού φάσματος της σύγχρονης κοινωνίας.

Σ' ό,τι ακολουθεί θα ασχοληθώ με την ανάλυση ορισμένων οργανωτικών δομών, μέσα από τις οποίες εκφράζονται και αναπαράγονται λίγο-πολύ όλων των ειδών τα συμφέροντα και οι ιδεολογίες των παραπάνω ομάδων. Θα επικεντρώσω ιδιαίτερα την προσοχή μου στην οργανωτική δομή του κράτους και ιδιαίτερα στη *γραφειοκρατική του συγκρότηση*, με σκοπό να υποστηρίξω την παραπάνω υπόθεση αυτής της εργασίας.

Θα περιοριστώ στη *νομικο-λογική οργάνωση* των συγχρόνων κοινωνιών, γιατί θεωρώ ότι η γραφειοκρατία, ως οργανωτική και ελεγκτική διαδικασία της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, αποτελεί σήμερα την *υπερδομή της μισθωτής εργασίας*: «Χωρίς αυτή», με τα λόγια του Marx, «δεν υπάρχει κεφάλαιο, δεν υπάρχει αστική τάξη, δεν υπάρχει αστική κοινωνία».

Ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής θεωρίας, μαρξιστικής κυρίως προέλευσης και ιδεολογικού προσανατολισμού, εξακολουθεί να θεωρεί την κρατική οργάνωση ως συνεκτικό μηχανισμό που καθοδηγείται άμεσα και αποφασιστικά από την *άρχουσα τάξη*¹. Άλλες θεωρίες, νεοφιλελεύθερης μάλλον προέλευσης, εμφανίζουν τη δημόσια γραφειοκρατία προικισμένη με ενδογενή λειτουργική

συνεκτικότητα, όπως εξάλλου και το κράτος, το οποίο φαίνεται να λειτουργεί διαμεσολαβητικά ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και την κοινωνία των πολιτών.

Όλες πάντως αυτές οι θεωρίες αναφέρονται σ' ένα διοικητικό μηχανισμό, που αποτελείται από μια ομοιογενή, συνεκτική ομάδα μισθωτών, οι οποίοι μπορούν, με τρόπο μηχανικό και σχεδόν αυτόματο, άλλοτε να μπαίνουν και άλλοτε να βγαίνουν, στην υπηρεσία μιας κεντρικής εξουσίας, με τη μορφή μιας «άρχουσας τάξης» ή μιας «κρατικής προνοιακής εξουσίας». Με την ίδια περίπου λογική μιλούν και για τα μεγάλα παραγωγικά και οργανωτικά συστήματα της ιδιωτικής επιχείρησης.

Μια προσεκτικότερη όμως ανάλυση του προβλήματος δε φαίνεται να συμφωνεί μ' αυτές τις προτάσεις. Το πρόβλημα δηλαδή, δε φαίνεται να βρίσκει τη λύση του με τέτοιες απλές εργαλειακές ή λειτουργικές ερμηνείες. Ιδιαίτερα οι διπολικές διακρίσεις ανάμεσα σε καπιταλιστές και προλετάριους, σε εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενους και κατ' επέκταση σε διοικούντες και διοικουμένους, δε φαίνεται να αναδεικνύουν την υφή της αντιπαλότητας που αναπτύσσεται στα σύγχρονα οργανωτικά συστήματα. Δε μας βοηθούν να εξακριβώσουμε κάθε φορά τους πρωταγωνιστές του παιχνιδιού της πάλης και των κοινωνικών αλλαγών.

Το ίδιο παραπειστική είναι και η περίπτωση όταν στη θέση της δυαδικής κοινωνικής βάσης των ταξικών διαφορών, χρησιμοποιούμε με το πλουραλιστικό πρότυπο της κοινωνικής κυριαρχίας που ακολουθεί η νεο-φιλελεύθερη λογική. Προς την ίδια δηλαδή λανθασμένη κατεύθυνση οδηγούμαστε κι όταν δεχτούμε ότι τα αποφασιστικά κριτήρια, που προδιαθέτουν την κοινωνική αντιπαράθεση, βρίσκονται στο πλέγμα των θεσμών του βιομηχανικού αστισμού που χωρίζουν τους ανθρώπους σε διευθυντές και διευθυνόμενους, δηλαδή σ' αυτούς που δίνουν εντολές και σ' εκείνους που τις εκτελούν.

Συνεπώς, ούτε και η άποψη ότι σ' ένα κράτος το διοικητικό προσωπικό στο σύνολό του δε διαθέτει τη δική του παραγωγική βάση (και κατ' ακολουθία τη δική του ταξική αυτονομία), όπως υποστηρίζουν οι μαρξιστές, ούτε ο ισχυρισμός ότι υπάρχει απόλυτη ταξική διάχυση στις τάξεις του προσωπικού που επανδρώνει τη δημόσια γραφειοκρατία, όπως επιμένουν οι αστοί αναλυτές, είναι δυνατόν να μας καθορίσει την ουσία και το χαρακτήρα της σύγχρονης διευθυντικής οργάνωσης. Είτε σαν «ελίτ» ή «κοινωνικό στρώμα», είτε σαν «καθεστώ» ή «κατεστημένο», η γραφειοκρατία άλλοτε υπηρετεί τους σκοπούς της κυρίαρχης τάξης και άλλοτε

τους υποσκάπτει, επιδεικνύοντας αναλόγως μικρό ή μεγάλο βαθμό αυτονομίας.

2. Τα όρια και τα περιθώρια του οργανωτικού προβλήματος

Συνηθίζεται η έννοια της γραφειοκρατικής οργάνωσης να συνδέεται περισσότερο, ή κυρίως, με την ύλη της κρατικής εξουσίας και της κοινωνικής ιεράρχησης. Το πρόβλημα της κοινωνικής οργάνωσης όμως, πυρήνας του οποίου υποτίθεται ότι είναι η τυπική εκλογίκευση της συλλογικής ζωής, δεν εμφανίζεται παντού με την ίδια μορφή. Κάθε οργάνωση μπαίνει σε λειτουργία, εκφράζοντας μια ποικιλία από σκοπούς, σχέσεις και προσανατολισμούς. Γι' αυτό και τα οργανωτικά προβλήματα παρουσιάζονται με διάφορες μορφές και σε διάφορα επίπεδα, αφού αποτελούν συνάρτηση του ευρύτερου περιβάλλοντος (του τρόπου παραγωγής, των ταξικών συγκρούσεων, της κοινωνικής ιεράρχησης, των διεθνών συγκυριών). Μόνο μέσα απ' αυτή την κοινωνική διάθλαση λοιπόν, απ' αυτό το «φανταστικό νεφέλωμα», όπως θα έλεγε και ο Καστοριάδης, είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε το οργανωμένο φαινόμενο και τις επιπτώσεις του στο κοινωνικό σώμα.

Το ερευνητικό πεδίο στην προκειμένη περίπτωση είναι συνάρτηση μιας σειράς από μεταβλητές και από επίπεδα σχέσεων. Αυτό σε πολλές περιπτώσεις δυσκολεύει τον καθορισμό αυστηρών ορίων έρευνας. Παραγωγή, τεχνολογία, εργασιακές σχέσεις, επιχείρηση, εξουσία, κράτος, κυβέρνηση, διοίκηση, είναι μερικές από τις σχέσεις και τους θεσμούς που υπονοούν ή ορίζουν την έννοια της οργανωτικής δομής.

Από μεθοδολογική άποψη συνεπώς, το πρόβλημα της οργάνωσης μπορεί κανείς να το προσεγγίσει τόσο εμπειρικά-πρακτικά όσο και θεωρητικά-ιδεατά. Μπορεί να τονίσει τα θετικά (λειτουργικά) ή τα αρνητικά (δυσλειτουργικά) στοιχεία του. Να το δει φαινόμενο καθαρά πολιτικό-κοινωνικό ή καθαρά διοικητικό-οργανωτικό. Να τονίσει τα υποκειμενικά στοιχεία του αυθορμητισμού και της διαντίδρασης ή αντίθετα, τα ορθολογικά, θεσμικά στοιχεία. Να θελήσει να βελτιώσει την υφιστάμενη οργανωτική δομή, σαν απάντηση στο πρόβλημα της αποδοτικότητας, ή να την πολεμήσει σαν αιτία της αυταρχικής επικυριαρχίας.

Γι' αυτό και οι απαντήσεις γύρω από το φαινόμενο δε μπορεί

να περιορίζονται πάντα σε καθαρά οργανωτικά πλαίσια. Υπάρχει μια σειρά από σχετικές έννοιες που το σημασιοδοτούν, όπως η συνταγματική (νομική), η διοικητική (διευθυντική), η πολιτική (εξουσιαστική) ή η κοινωνιολογική (κύρους ή γοήτρου), οι οποίες θα πρέπει να τύχουν ενδελεχούς διερεύνησης.

Με τη συνταγματική έννοια του κράτους, η γραφειοκρατική οργάνωση αναφέρεται στη σύσταση, τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες των οργάνων της δημόσιας διοίκησης.

Με τη διοικητική έννοια, αναφέρεται στη διευθυντική διαδικασία για την αποδοτικότερη λειτουργία μιας οργανωμένης προσπάθειας.

Με την πολιτική έννοια, το πρόβλημα της οργάνωσης αναφέρεται στην άσκηση της εξουσίας από δημόσιους λειτουργούς. Χρησιμοποιείται για τη διερεύνηση διαφόρων τύπων πολιτικών συστημάτων, είτε στο σύνολό τους είτε μεμονωμένα ως επιμέρους λειτουργίες.

Με την κοινωνιολογική έννοια, η γραφειοκρατία χρησιμοποιείται για να διατυπωθούν διάφορες θεωρίες οργάνωσης. Χρησιμοποιείται ιδιαίτερα για να αναλύσει την άσκηση της δύναμης και της εξουσίας και να επισημάνει τις επιπτώσεις τους στο κοινωνικό σύνολο.

Υπάρχει τέλος μια «ανθρωπολογική», μια «πολιτιστική» και μια «ψυχολογική» πλευρά του γραφειοκρατισμού και οπωσδήποτε μια «οικονομική». Παρόμοιες μάλιστα έννοιες επικαλύπτονται ή αναφέρονται συχνά, σε συνδυασμό με άλλες περισσότερο κοινότητες ή αμφισβητούμενες έννοιες, χωρίς κανένα θεωρητικό ή αναλυτικό υπόβαθρο.

Είναι λογικό λοιπόν μ' όλα αυτά, η ανάλυση του γραφειοκρατισμού και της οργάνωσής του να μην είναι μια εύκολη δουλειά. Τα συστατικά στοιχεία και τα τυπικά όρια του γραφειοκρατισμού δεν είναι μόνο οργανωτικά, όπως συνήθως εμφανίζονται. Η γραφειοκρατική οργάνωση δεν ταυτίζεται με τους σκοπούς των φορέων της, ούτε περιορίζεται στα όρια κάποιου κοινωνικού θεσμού ή κάποιας συγκεκριμένης λειτουργίας.

Επίσης, στις μεγάλες παραγωγικές, οικονομικές, πολιτιστικές και ελεγκτικές οργανώσεις, πέρα από τις μεταξύ τους αντιπαλοότητες, αναπτύσσονται αντιπαραθέσεις μέσα στους ίδιους τους κόλπους τους, με την έννοια των «εμφυλίων πολέμων». Συχνά μάλιστα οι εσωτερικές αυτές αντιπαραθέσεις αποδεικνύονται περισσότερο υποδόρια, αποφασιστικές για την ύπαρξη κάθε οργάνωσης απ' ό,τι οι εξωτερικές. Μ' αυτή την έννοια, η κοινωνική αντι-

παλότητα στις μέρες μας δεν έχει τη μορφή της ανοικτής (ταξικής) πάλης, όπως μερικοί υποστηρίζουν. Είναι περισσότερο διάχυτη και λιγότερο ομαδική, χωρίς όμως αυτό να αφαιρεί ή να μειώνει την έντασή της (αφού η συγκρούση ανάμεσα σε «συγγενείς» ή «ομοεθνείς» όταν ξεσπάσει, είναι βιαιότερη απ' ό,τι ανάμεσα σε «αλλοεθνείς» ή «ξένους»).

Επιπλέον, αυτού του είδους οι αντιπαλότητες δεν έχουν σήμερα τη μαζικότητα και το ιδεολογικό υπόβαθρο που συναντάμε στην παραδοσιακή ταξική αντιπαράθεση. Ο τεχνοκρατισμός και ο πλουραλισμός των πηγών της πληροφόρησης, και συνεπώς το ύψος της δύναμης, αποδυναμώνει μεταξύ άλλων, και τα παραδοσιακά κέντρα της πολιτικής χειραφέτησης, όπως για παράδειγμα το κόμμα, το συνδικάτο ή τη συνεργατική οργάνωση. Κι αυτό έχει σημασία τόσο για τη δομή των σημερινών ελεγκτικών συστημάτων, όσο και στην ιδεολογία της σύγχρονης κοινωνικής πάλης.

3. Μια διαφορετική προσέγγιση: η αμφισημία της κρατικής οργάνωσης

Ο Πουλαντζάς, που περισσότερο από κάθε άλλον ασχολήθηκε με την ιδεολογία και τη γραφειοκρατική υλικότητα του κράτους, επισημαίνει μια σειρά από παράγοντες που συμβάλλουν στην αποδυνάμωση του πολιτικού συστήματος. Ανάμεσά τους κυρίαρχο ρόλο παίζει η *αποστασιοποίηση* μεγάλων τμημάτων της διοίκησης, από το πολιτικό προσωπικό και την κυβερνητική πολιτική. Η βραχυκύκλωση της γραφειοκρατικής ιεραρχίας από τα υπουργικά επιτελεία και τα οριζόντια δίκτυα εποπτείας, καθώς και οι συχνές καταστρατηγήσεις των καταστατικών εγγυήσεων του δημόσιου λειτουργήματος (κανόνες σταδιοδρομίας, προβιβασμού κ.λπ.) και γενικότερα οι άμεσες παρεμβάσεις του κυβερνόντος κόμματος στη διοίκηση, συγκαταλέγονται ανάμεσα στους λόγους που συντελούν στην «αποστασιοποίηση ενός μέρους της ανώτατης διοίκησης, έναντι των κορυφών της εκτελεστικής εξουσίας μέσα στο αυταρχικό κράτος»².

Αυτό έχει σοβαρές επιπτώσεις στον ίδιο το διευθυντικό οργανισμό. Ο μηχανισμός αυτός, όχι μόνο στο δημόσιο τομέα αλλά και στον ιδιωτικό, δε μπορεί πια να επιβιώσει, παρά μόνο σαν *πολύαριθμος στρατηγικός οργανισμός*. Γι' αυτό και σε κάθε μεγάλη σύγχρονη επιχείρηση, για παράδειγμα, οι υπάλληλοι γραφείου

αποτελούν από μόνοι τους μια ξεχωριστή κατηγορία εργαζομένων³.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ο καταμερισμός εργασίας που αναπτύσσεται σε κάθε μεγάλο γραφειοκρατικό οργανισμό, καταλήγει σε διευθύνσεις, γραφεία, ειδικούς κλάδους και κλιμάκια. Μ' αυτό τον τρόπο, η διαίρεση ανάμεσα σε διεύθυνση και διευθυνομένους επεκτείνεται όχι μόνο μέσα στον ίδιο τον διευθυντικό μηχανισμό στο σύνολό του, αλλά και σε κάθε μια από τις υπηρεσίες του.

Πέρα απ' αυτό, οι λειτουργίες της δουλειάς μέσα σ' ένα διοικητικό σύστημα, και κατ' ακολουθία στο διευθυντικό μηχανισμό, ακολουθεί τις ίδιες συνιστώσες που παρατηρούμε στην παραγωγή: λειτουργικές υποδιαιρέσεις, κατακερματισμοί των καθηκόντων, μετατροπή των ατόμων σε μάζα ανωνύμων και εναλλασσόμενων εκτελεστών κ.λπ. Και στις δυο περιπτώσεις (παραγωγική και διοικητική διαδικασία) παρατηρούμε λίγο-πολύ τις ίδιες επιπτώσεις στη συμπεριφορά, τη δράση και την απόδοση των συντελεστών. Με τα λόγια του Καστοριάδη: «Η τεράστια πλειονότητα των υπαλλήλων προσκολλημένη σε μια κερματισμένη δουλειά, χωρίς αξιόλογα προσόντα, εξισωμένη σχεδόν μισθολογικά με τους εργάτες, μη διαθέτοντας, ουσιαστικές ευκαιρίες ανόδου, δε διαφέρουν πια πολύ από τους συναδέλφους τους των συνεργειών· στο βάθος μόνο οι ψευδαισθήσεις, που υπονομεύονται ολοένα και περισσότερο από την πραγματικότητα, μπορούν να τους διαχωρίσουν απ' αυτούς... Ακόμη κι αν δεν είναι αλληλέγγυοι των εργατών, οι υπάλληλοι των κατώτερων στρωμάτων κρατούν απέναντι στη δουλειά τους την ίδια στάση γι' αυτούς»⁴.

Εξελίξεις αυτού του τύπου είναι περισσότερο εμφανείς στα μεσαία και στα κατώτερα κλιμάκια κάθε μεγάλου διοικητικού μηχανισμού. Σ' αυτό συντελούν και οι νέες μορφές αναπαραγωγής του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας μέσα στα θεσμικά πλαίσια του συστήματος. Ο σημερινός κοινωνικο-οικονομικός και ιδεολογικό-πολιτικός ρόλος του κράτους, οδηγεί στο βάθεμα της διάκρισης ανάμεσα σε «διανοητική» και «χειρωνακτική» εργασία. Όπως θα πει ο Πουλαντζάς: «Το βάθεμα αυτού του κοινωνικού καταμερισμού αντανakλάται στον κρατικό μηχανισμό με τη μορφή αυξανόμενης αποστασιοποίησης ανάμεσα στα καθήκοντα (κλιμάκια) σύλληψης-διεύθυνσης και στα καθήκοντα εκτέλεσης, διάλυσης των κατωτέρων καθηκόντων σε ρουτινοποιημένα στοιχεία, μεγαλύτερης συγκέντρωσης της γνώσης-εξουσίας στις κορυφές του μηχανισμού, μονοπώλησης του γραφειοκρατικού μυστικού από τους

ολο και πιο ολιγάριθμους ηγετικούς κύκλους, αυξημένου πειθαρχικά αυταρχισμού μέσα στον ίδιο τον μηχανισμό»⁵.

Η βασικότερη όμως αιτία αυτής της αποστασιοποίησης μεγάλων τμημάτων της διοίκησης από την κυβερνητική πολιτική, έχει σχέση με τον αγώνα που αναπτύσσεται ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα μιας ορισμένης κοινωνίας. Ο αγώνας αυτός έχει συχνά ως αντικείμενο την αυθαιρεσία και την αδράνεια του κρατικού μηχανισμού. Η δημόσια διοίκηση επηρεάζεται από τον αγώνα αυτόν πολύ πιο άμεσα σήμερα, απ' ό,τι στο παρελθόν.

Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι ο ταξικός αγώνας φαίνεται να διαχέεται και να αγγίζει ευρείς τομείς της νέας μικροαστικής τάξης, δηλαδή τους μισθωτούς των μεσαίων στρωμάτων (εμποροϋπαλλήλους, υπαλλήλους τραπεζών, ασφαλιστικών εταιρειών, ελεύθερους επαγγελματίες, διανοούμενους με την πλατιά έννοια του όρου κ.λπ.). Η συμμετοχή των νέων μικροαστικών στρωμάτων στους λαϊκούς αγώνες και τα κοινωνικά κινήματα που αφορούν θέματα ανεργίας, κατανάλωσης και ποιότητας ζωής (υγεία, παιδεία, στέγαση, συγκοινωνία, ενέργεια, οικολογία, τοπική αυτοδιοίκηση κ.λπ.) είναι πολύ πιο έντονη στις μέρες μας.

Η ευαισθητοποίηση που εμφανίζεται για μια σειρά από κοινωνικά προβλήματα, συντελεί στο ράγισμα, ακόμη και στη ρήξη, των παραδοσιακών συμμαχιών ανάμεσα στην αστική και τη μικροαστική τάξη και συγκεκριμένα ανάμεσα στο μονοπωλιακό κεφάλαιο και στα νέα μισθοσυντήρητα μικροαστικά στρώματα. Γι' αυτό και η αντίσταση, όπως και οι αντίστοιχες ανακατατάξεις της νέας μικροαστικής τάξης, μπορεί να έχουν πολύ πιο αποφασιστικό αντίκτυπο μέσα στην κρατική διοίκηση, ιδίως στα μεσαία και κατώτερα κλιμάκια, απ' ό,τι είχαν μέχρι σήμερα οι αγώνες της εργατικής τάξης⁶. Αυτό «οδηγεί σε ρήξη μέσα στο κράτος και εκφράζεται συχνά με τη μορφή ρηγμάτων ανάμεσα στις παρυφές και στα άλλα κλιμάκια της διοίκησης»⁷.

Όλ' αυτά λοιπόν δείχνουν ότι η αντιπαλότητα μέσα στον ευρύτερο συνασπισμό της πολιτικής εξουσίας, δεν αφήνει ανεπηρέαστο το προσωπικό της δημόσιας διοίκησης. Κι αυτό συμβαίνει, γιατί εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με ένα συσπειρωμένο σώμα δημόσιων λειτουργών. Δεν πρόκειται δηλαδή για έναν ενιαίο κρατικό μηχανισμό, υποταγμένο σε μια μονοσήμαντη πολιτική βούληση⁸. Αντίθετα, έχουμε να κάνουμε με φέουδα, κλίκες και φατρίες, που σχεδόν μόνιμα συσπειρώνονται γύρω από ένα πλήθος νέων μικροπολιτικών. Πρόκειται για αμφιταλαντεύσεις, πισωγυρίσματα, έλλειψη συνοχής, αντιφατικές συχνά αποφάσεις, φρεναρίσματα ή

επιταχύνσεις, για διαρκείς αλλαγές πλεύσης, που δε θα πρέπει να τα αποδώσει κανείς τόσο στην ανικανότητα των εκπροσώπων της αστικής τάξης, όσο στην ίδια τη δομή του κράτους⁹.

Το κράτος μ' άλλα λόγια, θα πρέπει να το φανταστεί κανείς, όχι μόνο σαν την υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων, αλλά και σαν στρατηγικό κόμβο διαστρωμάτωσης εξουσιαστικών φορέων, που δεν εξισορροπούνται πάντα, αλλά διασταυρώνονται και αντιμάχονται μεταξύ τους. Ασφαλώς δημιουργούνται σημεία επαφής και συναίνεσης. Ασφαλώς και υπάρχουν προσπάθειες συνταύτισης, ακόμη και ομογενοποίησης.

Ταυτόχρονα όμως, αναπτύσσονται και υιοθετούνται τακτικές αντιπαράθεσης. Ζητήματα ομαλοποιούνται, αλλά και βραχυκυκλώνονται. Πολιτικές εισάγονται και διαμορφώνονται μέσα από δυναμικές αντιπαράθεσης και σύγκρουσης. Πρόκειται, με την έκφραση και πάλι του Πουλαντζά, «για μια συγκρουσιακή συνδιάταξη σαφών και διχασμένων μικροπολιτικών και τακτικών», παρά για μια ορθολογική διατύπωση ενός «σφαιρικού και συγκροτημένου σχεδίου»¹⁰. Ο Γερμανός «νεομαρξιστής» του προνοιακού κρατισμού Offe, θα φτάσει μάλιστα στο σημείο να υποστηρίξει –τη βασικά λειτουργική (παρσονική) πρόταση– ότι το κράτος δεν είναι μόνο βία και καταναγκασμός. Το σύγχρονο κράτος αναπτύσσει όλους εκείνους τους μηχανισμούς που αποβλέπουν στο συντονισμό του εσωτερικού του μηχανισμού, αφού ο μηχανισμός αυτός κινδυνεύει κάθε στιγμή να παραλύσει από τη διεύρυνση των λειτουργιών του προσωπικού και των οργάνων. Αυτή η λειτουργική και αριθμητική διεύρυνση του σύγχρονου προνοιακού κράτους έχει διευρύνει τα πλαίσια του ανταγωνισμού και έχει πολλαπλασιάσει τις αντινομίες μέσα στις ίδιες τις δομές, που αποβλέπουν στο συντονισμό και τις συναινετικές διαδικασίες των κρατικών οργάνων¹¹.

Ωστόσο, τέτοιες παρατηρήσεις δε θα πρέπει να μας αφήσουν την εντύπωση πως ο κρατικός μηχανισμός είναι ένα αδέξια ή επιπόλαιο συναρμολογημένο σύνολο, ένας μηχανισμός από λυόμενα και επανασυνδεόμενα εξαρτήματα. Από μια γενική άποψη, ο κρατικός μηχανισμός, ακόμη κι από τη φύση του, παρουσιάζει μια καθεστωτική ενότητα και συνεπώς μια λειτουργική συνεκτικότητα που διακρίνεται από *κεντροποίηση* και *συγκεντρωτισμό*, καθώς παράγει και επιβάλλει την εξουσία του.

Επιπλέον, η συνθετική ουσία της κρατικής εξουσίας και η συνολική πολιτική της έχει την τάση να προσανατολίζεται υπέρ της μιας ή της άλλης άρχουσας κοινωνικής μερίδας: σήμερα του μονοπωλιακού κεφαλαίου, αύριο της πολυσυλλεκτικής επιχείρησης ή

των διαφόρων «γνωστών άγνωστων» διαπλεκόμενων συμφερόντων. Η ενότητα αυτή όμως δεν εξασφαλίζεται με κανένα τρόπο από κάποια φυσιολογική εξάρτηση του κράτους από τους φορείς των επιχειρηματικών συμφερόντων, ούτε από κάποια αρραγή θέληση που ενυπάρχει στους σκοπούς του¹².

Η κυρίαρχη ιδεολογία για το κράτος διαμορφώνει και αναπαράγει την «εσωτερική συνθετική ύλη» του κρατικού μηχανισμού, καθώς και την ενότητα του προσωπικού του. Χαλκεύεται έτσι μια σειρά από αρχές και εγκαθίσταται μια υπαλληλική δεοντολογία του τύπου: «η διοίκηση και η δικαιοσύνη είναι υπεράνω των τάξεων», «το κράτος είναι στυλοβάτης του έθνους», «η αστυνομία εγγυήτρια της έννομης τάξης και των ελευθεριών του πολίτη».

Αρχές και δεοντολογία αυτής της μορφής γίνονται σε γενικές γραμμές αποδεκτές από την ολότητα του κρατικού προσωπικού, σαν στυλοβάτης της κοινωνικής δικαιοσύνης, που ενδυναμώνει την κοινωνική συνοχή και εμπεδώνει το καθεστώς των ίσων ευκαιριών. Μπαίνουν δηλαδή, ορισμένα όρια πολιτικοποίησης του προσωπικού του κράτους. Τα όρια αυτά όμως συστέλλονται και διαστέλλονται, ανάλογα με τις οργανωμένες πιέσεις που αναπτύσσονται στο κοινωνικό σώμα.

Μερικοί προσπάθησαν να προσδώσουν συγκεκριμένες διαστάσεις σ' αυτά τα όρια. Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Bell, ένας από τους πρώτους αναλυτές της μεταβιομηχανικής κοινωνίας και ένθερμος απολογητής της θεωρίας του «τέλους των ιδεολογιών», θα προσδιορίσει, για παράδειγμα, το ράγισμα της ομοιογένειας της μεσαίας (παραδοσιακής) υπαλληλικής τάξης σε δύο μεγάλες ταξικές κατηγορίες: την «επαγγελματική τάξη» και την «τάξη της γνώσης». Θα διακρίνει στη συνέχεια τέσσερις υποκατηγορίες της μεσαίας υπαλληλικής τάξης (επιστημονική, τεχνολογική, διοικητική, πολιτιστική) και πέντε θεσμολογικούς τομείς της υπαλληλικής δράσης (επιχειρησιακό, κυβερνητικό, πανεπιστημιακό ή ερευνητικό, κοινωνικό και στρατιωτικό)¹³. Χάρη σ' αυτή τη διάκριση και την αντίστοιχη αναμόρφωση που προκύπτει, εμφανίζεται στην τάξη αυτή η αδήριτη ανάγκη να σφυρηλατήσει μια δικιά της ιδιαιτερότητα και μια ξεχωριστή ταυτότητα, ώστε να μπορέσει στο σύνολό της ν' αναπτυχθεί σε μια καινούρια οικονομική οντότητα, με αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη της εξουσίας.

Άλλοι πάλι θα υποστηρίξουν ότι περιορισμένοι κρατικοί προϋπολογισμοί, στάσιμοι πραγματικοί μισθοί και μακροχρόνια προγράμματα λιτότητας, γίνονται συχνά αιτία διεκδικήσεων ενάντια στην κυβέρνηση-εργοδότη, από όλους όσους εξαρτώνται επαγγελ-

ματικά και μισθολογικά από το κράτος ή τις ημικρατικές επιχειρήσεις. Οι διεκδικήσεις αυτές γίνονται συνήθως πάνω σε καλά οργανωμένη, συνδικαλιστική βάση. Σε μερικές περιπτώσεις αυτή η αντιπαράθεση έχει σοβαρό οικονομικό και κοινωνικό αντίκτυπο σε μια σειρά από άλλες ομάδες και δραστηριότητες.

Ακόμη, με την πλατειά κοινωνικοποίηση και τον πολυκρατισμό, την επέκταση της τυπικής εκπαίδευσης και την άμβλυση των πολιτικών ιδεολογιών, οι νεότεροι κυρίως εργαζόμενοι στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, έχουν την τάση να απορρίπτουν τους πολιτικούς σκοπούς και πολλές από τις κομματικές πρακτικές της κρατικής διοίκησης¹⁴. Εύκολα συμπράττουν και ενεργούν ως «αντιπολιτευόμενοι», ανεξάρτητα από την στενά εννοούμενη κρατική γραφειοκρατία. Σύντομα δηλαδή, αυτοί που εργάζονται στο δημόσιο τομέα και τους διακρίνει μια ιδιαίτερη «κοινωνικότητα», μαθαίνουν ότι πολλοί απ' αυτούς υπηρετούν έμμεσα, και ίσως χωρίς τη θέλησή τους, το ιδιωτικό κεφάλαιο μάλλον, παρά το κοινωνικό σύνολο.

4. Τυπική και άτυπη δομή της οργάνωσης

Μέχρι τώρα εξετάσαμε ως επί το πλείστον τη σχέση της οργάνωσης με το περιβάλλον· τις επιρροές που δέχεται και τις επιπτώσεις της πάνω στο εξωτερικό περιβάλλον (ταξικές αντιθέσεις, οργανωμένα συμφέροντα, κοινωνικά κινήματα κ.ά.). Στο σημείο αυτό θ' ασχοληθούμε με τη διάκριση ανάμεσα σε πραγματικούς και σε εκφρασμένους σκοπούς, ανάμεσα σε προσχεδιασμένες και απροσχεδίαστες συνέπειες και συνεπώς ανάμεσα σε *τυπική* και *άτυπη* δομή της ίδιας της οργάνωσης.

Ένας ορισμός της τυπικής οργάνωσης, αναφέρεται «στο προγραμματισμένο σύστημα συλλογικής προσπάθειας στο οποίο, το κάθε άτομο που συμμετέχει, έχει κάποιο συγκεκριμένο ρόλο να παίξει και κάποια καθήκοντα να επιτελέσει· στα άτομα ανατίθενται συγκεκριμένα καθήκοντα, προκειμένου να εκπληρώσουν το σκοπό της οργάνωσης»¹⁵. Η τυπική δομή μιας οργάνωσης προσδιορίζεται συνήθως από το καταστατικό της, ή από ορισμένους νόμους, οδηγίες και διατάξεις που μπορεί να μην υπάρχουν οπωσδήποτε σε κείμενα, αλλά γίνονται αποδεκτά από όλους όσοι συμμετέχουν στην οργάνωση¹⁶. Από τεχνική άποψη, η τυπική οργάνωση είναι «ένα σύστημα "κατανομής υπευθυνοτήτων και δύναμης ανάμεσα

σε ρόλους και θέσεις της οργάνωσης”, με σκοπό “να κατευθύνουν τη συμπεριφορά των μελών, όπως καθορίζεται από τη διεύθυνση”»¹⁷.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να πούμε ότι οι επιμέρους δομές μιας οργάνωσης, καθώς και η οργάνωση στο σύνολό της –που μπορεί να θεωρηθεί ότι από μόνη της αποτελεί μια ξεχωριστή δομή– μπορεί να διερευνηθούν στα τυπικά τους συστατικά, χωρίς δηλαδή να ανατρέξουμε στα κίνητρα και τις ιδιαίτερες άτυπες σχέσεις των ατόμων που απαρτίζουν την οργάνωση. Τα ουσιαστικά γραφειοκρατικά χαρακτηριστικά αφορούν τα κατεξοχήν τυπικά συστατικά της οργάνωσης (κατανομή καθηκόντων, εξειδικευμένη γνώση, ιεραρχία εξουσίας κ.λπ.), χωρίς να εξετάζονται οι άτυπες σχέσεις που πιθανόν αναπτύσσονται στα πλαίσιά της.

Από την άλλη μεριά, η *άτυπη δομή* μιας οργάνωσης είναι ένα σύστημα σχέσεων και επαφών των αλληλοσυνδέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό μιας ομάδας ή ανάμεσα στις ομάδες, μέσα σε μια οργανωμένη συλλογικότητα. Οι σχέσεις και οι επαφές αυτές όμως, δε διέπονται αναγκαστικά από κανόνες που βρίσκονται σε επίσημα έγγραφα, καταστατικά ή εγκυκλίους. Ούτε προβλέπονται, από τους ιδρυτές ή τους εμπνευστές της οργάνωσης. Διαμορφώνονται αυθόρμητα, επιβάλλονται απρογραμμάτιστα και συχνά εμφανίζονται περιστασιακά¹⁸.

Η κάθε ομάδα ή μερίδα, φατρία ή συντροφιά μέσα στην οργάνωση αναπτύσσει με τον καιρό δικά της συμφέροντα και προσανατολισμούς. Υπακούει περισσότερο σε κανόνες συμπεριφοράς που αναπτύσσονται πέρα και πάνω από τους τυπικούς κανόνες και τους γραπτούς κανονισμούς της συγκεκριμένης οργάνωσης. Αναγνωρίζεται ένα διαφορετικό προσωπικό κύρος ανάμεσα στα μέλη της οργάνωσης και μια άλλη αξιοκρατική ιεραρχία, πέρα από τις συμβατικές ή καθεστωτικές διαβαθμίσεις.

Αυτές οι διαφορές ανάμεσα στην τυπική και την άτυπη δομή, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, μπορεί να οδηγήσουν σε επικίνδυνες παρεκκλίσεις από τον αρχικό και ρητό σκοπό της οργάνωσης και είναι αποτέλεσμα κυρίως ενός εκ των δύο παραγόντων: είτε της απολυτοποίησης του τυπικού και της μείωσης του ρόλου της πρωτοβουλίας και της δημιουργικότητας των ανθρώπων, είτε της απολυτοποίησης των προαιρετικών σκοπών, που καταλήγει στην κατάλυση των θεσμικών κανόνων κατά τη διεκπεραίωση του σκοπού της οργάνωσης¹⁹.

Στο ευρύτερο οργανωτικό επίπεδο, όπως είναι το κράτος, παρατηρούμε να συμβαίνει ακριβώς το ίδιο. Το κράτος στην περι-

πτωση αυτή μοιάζει άλλοτε να διπλασιάζεται και άλλοτε να συρρικνώνεται. Υπάρχει δηλαδή διάσταση ανάμεσα σ' ένα ορατό και σ' ένα αόρατο κράτος. Το αναγνωρισμένο (*de jure*) κράτος, η μορφή και τα όργανα του οποίου είναι προπαντός νομικής και πολιτικής υφής (νόμοι, δικαστικές αποφάσεις, πολιτικά και διοικητικά κέντρα ελέγχου κ.ά.), καταλήγει να λειτουργεί κυρίως σαν νομιμοποίηση και συγκάλυψη του αόρατου (*de facto*) κράτους. Κυρίως σε περιόδους κοινωνικής ύφεσης, το αόρατο αυτό κράτος πριμοδοτεί άτυπες μορφές παρέμβασης, που συνήθως σημαίνει αυθαίρετες επιλογές και εξωνομικές ή παράνομες δράσεις.

Αυτή η κατάσταση έχει προκαλέσει αυτό που συχνά σήμερα ονομάζουμε «κρίση της διακυβέρνησης». Αυτό με απλά λόγια σημαίνει ότι το Κράτος Δικαίου αποστερείται κάθε περιεχομένου, καθιστώντας έτσι αδύναμη τη νόμιμη κυβέρνηση και δυνατή την κυβέρνηση των κρυφών κέντρων εξουσίας που αναπτύσσονται πίσω απ' αυτήν²⁰. Παραδείγματα αυτών των κρίσεων υπάρχουν πολλά στην πολιτειακή και τη διοικητική ιστορία του ελληνικού κράτους.

5. Οι ψυχολογικές πλευρές του «οργανωτικού κεφαλαίου»

Μέχρι τώρα λοιπόν είδαμε ότι στο εσωτερικό κάθε μεγάλης γραφειοκρατικής οργάνωσης, όπως είναι η δημόσια διοίκηση, παρατηρείται η τάση να αναπτύσσονται αυτόνομες ή ημιαυτόνομες ομαδώσεις, συμφέροντα και απόψεις λειτουργικής ή ιδεολογικής υφής. Από τον περασμένο ακόμη αιώνα έχει παρατηρηθεί ότι οι μεγάλες γραφειοκρατικές οργανώσεις αναπτύσσουν τάσεις «σατραπικών αντιπαραθέσεων», με τον χαρακτηρισμό του Weber. Τα αίτια τους δεν οφείλονται σε τεχνικούς μόνο λόγους, όπως πολλοί υποστηρίζουν. Ένα μεγάλο μέρος αυτής της εσωτερικής αντιπαλότητας έχει προσωπικά-ψυχολογικά αίτια που αφορούν τα μέλη τα οποία απαρτίζουν μια συγκεκριμένη οργάνωση.

Απ' αυτή λοιπόν την άποψη, δεν είναι μόνο η τεχνική λογική, οι ηγετικές ικανότητες ή τα λειτουργικά κενά μιας οργανωτικής δομής, που τελικά αποφασίζουν ποιος θα υπερισχύσει σε μια πιθανή σύγκρουση. Εξίσου σημαντικές είναι και οι «συνομωσίες του παλατιού»²¹, που συχνά εδράζονται σε ψυχολογικούς λόγους.

Η συλλογική δράση αυτής της μορφής, εκφράζει αναπόφευκτα την πραγματικότητα των ιεραρχήσεων και των κοινωνικών διαφο-

ρών μέσα στην ίδια την οργάνωση. Ακόμη μάλιστα αντανακλά και απεικονίζει τις ευρύτερες ταξικές συγκρούσεις και τις καθόλου αμελητέες αντιπαραθέσεις που επικρατούν στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα. Γι' αυτούς τους λόγους λοιπόν, οι νεότερες έρευνες της διοικητικής επιστήμης, αναφέρονται, όπως είδαμε, κυρίως στις άτυπες σχέσεις των γραφειοκρατικών οργανώσεων, που καθορίζουν την αποδοτικότητα και περιορίζουν την απόδοση κάθε συλλογικής οργάνωσης ενός ορισμένου μεγέθους.

Μ' όλα αυτά θέλουμε να πούμε ότι η ψυχολογική πλευρά της γραφειοκρατικής οργάνωσης, όπως εξάλλου και κάθε άλλης συλλογικής προσπάθειας, συνδέεται με το φαινόμενο της τυπικής-άτυπης σχέσης που αναπτύσσεται στους κόλπους της. Το αδιάσπαστο (από άποψη συνεπειών) της εντολής και της συναίνεσης (της αποδοτικότητας), του ελέγχου και της αποδοχής (της νομιμότητας), έχουν από παλιά απασχολήσει τους οπαδούς της πολιτικής σκέψης και των κοινωνικών κινημάτων, από το Μακιαβέλι έως τον Γκάντι, αντίστοιχα.

Τα οργανωτικά συστήματα θεωρούνται ως κατεξοχήν *συνεργασιακά συστήματα*. Η οργανωτική διεύθυνση, ως συντονιστική αρχή ή διαδικασία, ασχολείται με τη διαχείριση των πηγών της οργάνωσης. Από την άποψη όμως της διοικητικής δράσης, για την απόφαση και στη συνέχεια την εκτέλεση της εντολής, δεν αρκούν τα οικονομικά-τεχνικά διαθέσιμα της οργάνωσης. Κι αυτό έχει την εξήγησή του.

Από την πλευρά της οργάνωσης, ως τυπικής θεσμοθετημένης δομής σχέσεων, τα άτομα είναι κάτοχοι ρόλων που επιτελούν ένα συγκεκριμένο έργο, μέσα σ' ένα ευρύτερο συνεργασιακό σύστημα. Σε καμιά άλλη οργάνωση αυτό δεν είναι τόσο εμφανές, όσο στη γραφειοκρατική. Τα άτομα όμως έχουν προδιάθεση να ανθίστανται σε κάθε απόπειρα απο-προσωποποίησης τους. Συχνά υπερβαίνουν τα όρια των ρόλων τους, για να συμμετάσχουν σε σύνολα και ομάδες ως προσωπικότητες και όχι ως πειθήνια όργανα.

Τα τυπικά, θεσμοθετημένα συστήματα, δε μπορούν πάντα να προβλέπουν νοοτροπίες, παθολογικές καταστάσεις και αντιστάσεις ή να διαπραγματεύονται παρεκκλίσεις αυτής της μορφής. Συνεπώς, συνήθως ως συστήματα ελέγχου, δεν πετυχαίνουν πάντα στο ρόλο τους, όταν στηρίζονται μόνο στις τυπικές, θεσμοθετημένες δομές τους. Το κάθε άτομο, ως ολοκληρωμένη προσωπικότητα, παρουσιάζει συνεχώς προβλήματα για την οργάνωση. Είτε γιατί έχει τις δικές του ανάγκες, που πηγάζουν από τις ιδιορ-

ρυθμίες και την προσωπικότητά του, είτε γιατί φέρει τις δικές του παλιές συνήθειες και συμπεριφορές, είτε γιατί υπακούει σε δεσμεύσεις και οφειλές προς άλλα σύμβολα, αξίες και ομάδες, που εντοπίζονται έξω από την οργάνωση.

Τα άτομα σε κάθε μεγάλη οργάνωση λοιπόν, παρουσιάζουν συνήθως προβλήματα προσαρμογής. Η ανάθεση έτσι καθηκόντων που απορρέουν από την εκτέλεση οργανωτικών ρόλων και διοικητικών υπευθυνοτήτων, δεν συμπίπτει πάντα με τα συμφέροντα, τις συνήθειες και τις προσδοκίες όλων των μελών της οργάνωσης. Συνεπώς, η κάθε συγκεκριμένη προσωπικότητα είναι δυνατόν να προβάλλει αντιρρήσεις ή ακόμη και αντίσταση στις απαιτήσεις του ρόλου που καλείται να εκτελέσει, ως αποτέλεσμα της επίσημης, τυπικής δομής του οργανωτικού συστήματος.

Τέτοιες αντιρρήσεις ωστόσο, αν και καθόλου σπάνιες, δεν προβλέπονται πάντα από τα επίσημα συστήματα συνεργασίας και τους υφιστάμενους κανονισμούς. Γι' αυτό κι όταν εμφανίζονται, αντιμετωπίζονται ως τυχαία, ιδιόρρυθμα ή απρόβλεπτα περιστατικά. Στις μεγάλες γραφειοκρατικές οργανώσεις, οι παρεκκλίσεις από τους κανονισμούς και τα θέσμια του τυπικού συστήματος, έχουν την τάση να θεσμοθετούνται. Μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργούνται οι άγραφοι νόμοι και οι άτυπες ή παράτυπες ομαδώσεις ή συλλογικότητες. Τέτοιου είδους θεσμοθετήσεις μεταθέτουν παρόμοιες παρεκκλίσεις, από το χώρο των προσωπικών διαφορών, στο χώρο των τυπικών δομών.

Το γεγονός μ' άλλα λόγια, ότι η εμπλοκή των μεμονωμένων ατόμων, ως ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων, τείνει να περιορίσει την αποτελεσματικότητα των τυπικών συστημάτων και των θεσμοθετημένων δομών συντονισμού, δε σημαίνει ότι τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης συνταυτίζονται μ' εκείνα των μελών της οργάνωσης. Είναι η οργάνωση αυτή που παίρνει τις αποφάσεις και κάνει τις προσαρμογές²².

Η επισήμανση των άτυπων σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα στην οργάνωση, θα πρέπει να συνδυάζεται με τη διερεύνηση της τυπικής δομής των οργανώσεων. Μάλιστα θα μπορούσαμε να πούμε ότι μόνο η διερεύνηση της τυπικής δομής μιας οργάνωσης μπορεί να αποκαλύψει τις άτυπες, αυθόρμητες, απροσχημάτιστες σχέσεις και πρακτικές, που διαμορφώνονται μέσα σ' έναν οργανισμό.

Έτσι, όποια λογική κι αν κρύβεται πίσω από μια τέτοια τοποθέτηση, γεγονός παραμένει ότι η άτυπη μόνο διερεύνηση των οργανωτικών σχέσεων, δεν είναι δυνατόν να μας δώσει μια σαφή κι

ακριβή εικόνα των συλλογικών σχέσεων. Μια τέτοια θέση μάλιστα αποπροσανατολίζει τον ερευνητή από το κεντρικό πρόβλημα της γραφειοκρατικής οργάνωσης, που αφορά την κοινωνική αντιπαράθεση.

6. Μισθολογικές κλιμακώσεις και κοινωνικές διαφοροποιήσεις

Η σύσταση και η λειτουργία της οργανωτικής δομής είναι λίγο-πολύ γνωστή. Οι οργανώσεις σε τελευταία ανάλυση, είναι δομές ιεραρχημένης δράσης. Στην πλειοψηφία των σύγχρονων διευθυντικών συστημάτων, υπάρχουν διαφορετικά επίπεδα εποπτείας και ελέγχου. Κάθε υπαλληλικό διοικητικό σύστημα χαρακτηρίζεται από κάποιο «καθεστώς κλιμακίων»: μισθολογικά, βαθμολογικά, γεωγραφικά κλιμάκια, κλιμάκια αρχαιότητας, καθηκόντων, θέσεις επιτυχίας και αποτυχίας που συνοδεύονται από γεωγραφικές μεταθέσεις δυσμένειας κ.ά.

Τα κλιμάκια αυτά μπορεί να είναι πραγματικά ή πλασματικά. Να αφορούν την επίσημη ή την ανεπίσημη πυραμίδα της ιεραρχίας. Σ' αυτές τις κατηγορίες ανήκουν περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα, όταν κάποιος προσλαμβάνεται ως κλητήρας και αποσπάται στο ιδιαίτερο γραφείο του Υπουργού, ή όταν εφαρμόζεται η «ιεραρχία του φρονήματος», που σημαίνει ότι προσλαμβάνεται κανείς με μοναδικό κριτήριο τη δηλωμένη του πίστη σε κάποιο κομματικό, θρησκευτικό, ή φυλετικό ιδεώδες. Κάθε κατώτερο οργανωτικό επίπεδο επιτηρείται, υπηρετεί και παίρνει εντολές από κάποιο άλλο ανώτερο επίπεδο. Ταυτόχρονα, κάθε επίπεδο, εκτός του τελευταίου, είναι υπόλογο απέναντι σε κάποιο ανώτερο που βρίσκεται πάνω από αυτό. Πρόκειται για κλασική γραφειοκρατική παράταξη υπαλληλικής εποπτείας και υπευθυνότητας.

Αλλά οι οργανώσεις είναι, ή καταλήγουν να γίνουν δομές ιεράρχησης κι από μια άλλη σκοπιά – πέρα από αυτή των αρμοδιοτήτων και της υπευθυνότητας των διαφόρων κλιμακίων. Συναντάμε έτσι μέσα στην οργάνωση βαθιές και ποικιλόμορφες διαφοροποιήσεις γύρω από τις αμοιβές, τις επαγγελματικές προαγωγές και την εξέλιξη του προσωπικού, τις συνθήκες εργασίας και τις άλλες πηγές επιβράβευσης ή κυρώσεων της συμπεριφοράς των μελών της. Η ανισοκατανομή των υλικών πηγών, των ευκαιριών, των απολαβών, των προνομίων και των κυρώσεων, συνήθως

αποκαλύπτουν και αντανακλούν την ταξική, τη ρατσιστική ή την εθνοκαπηλευτική φύση της ευρύτερης κοινωνικής δομής²³.

Αυτές οι ανισότητες που αναπτύσσονται μέσα στα πλαίσια των μεγάλων γραφειοκρατικών οργανώσεων, δεν είναι τυχαίες, απροσδιόριστες και προπαντός άσχετες ή απρόβλεπτες από το σύστημα ιεράρχησης που επικρατεί στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Αντίθετα, ακολουθούν ένα ορισμένο πρότυπο οργανωτικής σύνθεσης και ιεραρχικής διάταξης, σύμφωνα με το οποίο, αυτοί που διασφαλίζουν προνόμια, χάρη στη θέση που κατέχουν σε μια συγκεκριμένη οργάνωση, είναι οι ίδιοι μ' αυτούς που απολαμβάνουν συνήθως δωρεές και κέρδη που προέρχονται από εξω-οργανωτικούς ρόλους, συμπράξεις και δραστηριότητες, όπως και το αντίστροφο.

Προνόμια και δωρεές αυτής της μορφής διευρύνουν τις ευκαιρίες και διανθίζουν το ευρύτερο κοινωνικό «στιλ της ζωής». Για να θυμηθούμε και πάλι το Weber, αυξάνοντας κυρίως τις υλικές απολαβές (προνομιακή θέση στην αγορά της απασχόλησης, στο σύστημα παραγωγής κ.τλ.), ορισμένες ομάδες εξασφαλίζουν τιμητικές διακρίσεις, που συνήθως συνοδεύονται από πολιτικές και πολιτιστικές αναβαθμίσεις. Μ' άλλα λόγια, πρόκειται για κοινωνικές διαφοροποιήσεις που καταλήγουν σε οικονομικές ανισότητες, όπως και το αντίστροφο.

Μεγάλη κοινωνιολογική σημασία έχει συνεπώς, η κλιμάκωση του υπαλληλικού μισθολογίου στα πλαίσια του δημόσιου λογιστικού. Οι μισθολογικές διαφοροποιήσεις τείνουν να αποκρυσταλλώσουν τις κοινωνικές αποστάσεις, μέσα στα διάφορα υπαλληλικά κλιμάκια. Στο εσωτερικό των διαφόρων επιχειρησιακών κλάδων ή διευθυντικών κλιμακίων, θεσμοθετούνται μόνιμες εσωτερικές διαβαθμίσεις κύρους, εξουσίας και κοινωνικής θέσης.

Αυτού του είδους οι διαφοροποιήσεις προσδιορίζουν τα πλαίσια των ανώτατων, των μεσαίων και των κατώτερων υπαλληλικών βαθμίδων. Θεσμοθετούνται έτσι πλαίσια υπευθυνότητας και αντίστοιχοι κώδικες συμπεριφοράς, που διαχωρίζουν το υπαλληλικό προσωπικό. Η κοινωνική διαφοροποίηση που προκύπτει απ' αυτό το διαχωρισμό είναι κραυγαλέα. Από τη μια μεριά τοποθετούνται οι υπάλληλοι των χαμηλότερων βαθμίδων, με καμιά σχεδόν πιθανότητα εξέλιξης προς υψηλόβαθμες υπαλληλικές βαθμίδες. Από την άλλη βρίσκεται το κύριο σώμα των δημοσίων υπαλλήλων, με τις μεγαλύτερες μισθολογικές απολαβές και τη δυνατότητα εξέλιξης, μέσα απ' όλες τις βαθμίδες της ιεράρχησης, ως τα ανώτερα κλιμάκια²⁴.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μέσοι μισθοί δημόσιου τομέα, μετά την αφαίρεση φόρου
(Μέσος μισθός ενός εργάτη βιομηχανίας = 100)

Επάγγελμα	Σουηδία	Αγγλία	Γαλλία	Κάτω Χώρες	Δ. Γερμανία	ΗΠΑ	Νορβηγία	Δανία
Ταχυδρομικοί	121	79	123	111	67	120	103	103
Δάσκαλοι	160	132	242	172	145	164	151	154
Καθ. Γυμνασίου	221	149	358	267	160	164	202	158
Ανώτ. στελέχη	282	354	415	301	197	342	222	220
Πανικός	282	351	434	411	218	295	245	280
Διευθυντής	478	583	657	556	371	430	295	332

Πηγή: S.A.C.O., *Löneskillnader i Sverigsoch utomlands*, Στοκχόλμη, 1970. (Μελέτη αδημοσίευτη, όπως αναφέρουν οι Κριστίν Μπουσί Γκλικισμάν και Γκέραν Θέρμπορν, *Η Σοσιαλιστική Δημοκρατική Πρόκληση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σελ. 781).

Η ποικιλία των σκοπών, όπως και η διαφοροποίηση των μέσων, καταλήγουν στην επικράτηση διαφορετικών οργανωτικών συνθηκών. Στην κάθε γραφειοκρατική οργάνωση του ιδιωτικού ή του δημόσιου τομέα, δημιουργούνται διαφορετικές συνθήκες κόστους του προσωπικού της. Αυτό καταλήγει σε διαφορετικές μισθοδοτικές προσφορές, όπως φαίνεται στον πίνακα 1. Αν σ' αυτό προσθέσουμε και την ικανότητα του προσωπικού να οργανώνεται και να ασκεί πίεση στην εργοδοσία ή τη διεύθυνση, ανάλογα με την περίπτωση, αντιλαμβάνεται κανείς τις διαφορές που μπορεί να προκύψουν από περίπτωση σε περίπτωση²⁵.

Ανάλογα με το γενικότερο σύστημα που επικρατεί στην κάθε χώρα, ο διαχωρισμός αυτός δημιουργεί λιγότερο ή περισσότερο κλειστές κοινωνικές κατηγορίες. Πάντως, όσο μικρές κι αν είναι οι μισθολογικές διαφορές, συχνά καταλήγουν σε κοινωνικές και προπάντων ιδεολογικές διαφοροποιήσεις, ανάμεσα στα διάφορα υπαλληλικά στρώματα, γιατί συνήθως συνοδεύονται και από άλλου είδους διαφοροποιήσεις. Η δομή του συστήματος των προαγωγών, η κοινωνική προέλευση των υπαλλήλων, η ενδεχόμενη διαφορετική δυνατότητα εξέλιξης στην ιεραρχία, καθώς και η ελευθεροποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος, έχουν εισοδηματικές προεκτάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους καταλήγουν σε κοινωνικές και ιδεολογικές κρυσταλλώσεις.

Στην κατανομή των θέσεων, με κριτήριο την πανεπιστημιακή εξειδίκευση, μπορεί κανείς να διακρίνει τον κυρίαρχο πνευματικο-

επιστημονικό προσανατολισμό του κάθε γραφειοκρατικού συστήματος. Μπορεί δηλαδή να προσδιορίσει το κοινωνικό γόητρο των ομάδων που βρίσκονται στην κορυφή της κοινωνικής ιεράρχησης. Απ' αυτή την άποψη, τα ανώτερα στελέχη της δημόσιας διοίκησης είναι αντιπροσωπευτικά της κοινωνικής προκατάληψης που επικρατεί.

Αν πάρουμε τη δημόσια υπηρεσία στο σύνολό της, φαίνεται να είναι αντιπροσωπευτική των ταξικών στρωμάτων της ευρύτερης κοινωνίας. Όσο όμως υψηλότερα πάμε στη γραφειοκρατία, τόσο ευκολότερα ανακαλύπτουμε μια υπερ-εκπροσώπηση σ' αυτή των ομάδων υψηλού γοήτρου και κοινωνικής εκτίμησης²⁶. Έτσι παρατηρούμε ότι, ανάλογα με την εκτίμηση που επικρατεί σε κάθε κοινωνία για συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες, κυριαρχούν και οι ειδικότητες (με τη μορφή πτυχίων) των ανώτερων δημοσίων λειτουργών: Για παράδειγμα, στην Αγγλία οι ανθρωπιστικές επιστήμες, στη Γερμανία οι νομικές, στις ΗΠΑ οι τεχνολογία και οι φυσικές επιστήμες, όπως φαίνεται από τον πίνακα 2 που ακολουθεί:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εκπαιδευτική προέλευση ανώτερων στελεχών της δημόσιας διοίκησης (%)

	Αγγλία	Γερμανία	ΗΠΑ
Χωρίς πανεπιστημιακή μόρφωση	16	1	0
Νομικές επιστήμες	3	66	18
Ανθρωπιστικές επιστήμες	40	2	6
Κοινωνικές επιστήμες	12	17	29
Τεχνολογία και φυσικές επιστήμες	26	14	42
Άγνωστο	2	0	5
Σύνολο	99	100	100

Πηγή: J.D. Amberbach, R.D. Putman and B.A. Rockman (eds), *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1981.

Κι αυτές οι σαφείς διακρίσεις της μισθωτής εργασίας δεν εμφανίζονται μόνο στο εργασιακό καθεστώς του καπιταλισμού. Παρατηρούνται και στα «πλέον» κομμουνιστικά συστήματα που έχουν εμφανιστεί μέχρι σήμερα. Ο Lenin, για παράδειγμα, που θα

σπλητεύσει πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση την ανισότητα των μισθών, ως μέσο «δωροδοκίας των εργατών από τους κεφαλαιοκράτες», όταν ήρθε στην εξουσία άλλαξε γνώμη: «Στις συγκεκριμένες όμως συνθήκες που υπάρχουν (για την οικοδόμηση του σοσιαλιστικού οράματος), πρέπει να πραγματοποιήσουμε το επιτακτικό αυτό καθήκον μέσω αυτής της (άδικης) πληρωμής της δουλειάς των αστών ειδικών, με κατά πολύ ανώτερους μισθούς»²⁷. Το «καθήκον» αυτό δεν έπαψε να ισχύει σ' όλη τη ζωή της Σοβιετικής Ένωσης, αφού κατά τη διαβεβαίωση ακραιφνών ιδεολόγων του σοσιαλισμού: «Όλη η φορντιανή ιδεολογία των υψηλών μισθών είναι φαινόμενο που προέρχεται από μια αντικειμενική αναγκαιότητα της σύγχρονης βιομηχανίας, η οποία έφθασε σε ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης»²⁸.

7. Γραφειοκράτες και τεχνοκράτες

Οι τεχνικές και τεχνολογικές εξελίξεις του 20ού αιώνα είχαν μεταξύ άλλων κι ένα αναπόφευκτο αντίκτυπο πάνω στο ύφος και τη λειτουργία των οργανωτικών συστημάτων. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν να εκτοπιστεί η παραδοσιακή γραφειοκρατία από μια νέου τύπου λογική, τεχνοκρατικού κυρίως τύπου, που για πολλούς αποτελεί την ανώτερη εξελικτική φάση του βιομηχανικού προτύπου κοινωνικής οργάνωσης. Η λογική του «τέλους των ιδεολογιών» αποτελεί το εποικοδόμημα αυτού του «νεο-θετικισμού» και αποτελεί χρήσιμο μεταφορικό μέσο για το πέρασμα από τη γραφειοκρατική στην τεχνοκρατική συνείδηση.

Από την εποχή του Weber (1864-1920), που ήταν από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με το φαινόμενο μέχρι σήμερα, η σχέση ανάμεσα στην τεχνολογία και την επιστήμη μετατράπηκε από απλή σε στενά συγγενική. Ως το τέλος ακόμα του περασμένου αιώνα, ο επιστήμονας, με σπάνιες εξαιρέσεις, ελάχιστα ενδιαφερόταν για το τεχνικό μέρος της δουλειάς που ήταν απαραίτητη για να την καταστήσει εφαρμόσιμη. Από την άλλη πάλι μεριά, ο τεχνικός «σπάνια μέχρι πρόσφατα είχε άμεση ή συχνή επαφή με τον επιστήμονα, γιατί δεν θεωρούσε τις ανακαλύψεις του πρωταρχικής σημασίας για την τεχνολογική δουλειά»²⁹.

Μια ανακάλυψη προγραμματισμένη ή τυχαία έφτανε στην παραγωγή, χωρίς τη διαμεσολάβηση της επιστήμης. Μεγάλοι εφευ-

ρέτες, όπως για παράδειγμα ο Watt ή ο Edison, δεν ήταν «επιστήμονες» με τη σημερινή έννοια του όρου. Ήταν αυτοδίδακτοι. Οι ανακαλύψεις τους έφτασαν στην παραγωγή διαμέσου του πειράματος μάλλον, παρά της επιστήμης. Η ατμομηχανή εφευρέθηκε πριν ανακαλυφθούν οι νόμοι της θερμοδυναμικής. Η θεωρία του ηλεκτρικού πεδίου αναπτύχθηκε από τον ηλεκτρικό λαμπτήρα³¹. Μέχρι πρόσφατα λοιπόν, η επιστήμη «δεν ενσωματωνόταν στην παραγωγική διαδικασία παρά μόνο εξωτερικά, σποραδικά, και μόνον ως ένα βαθμό»³¹.

Σήμερα τα πράγματα έχουν αλλάξει. Η τεχνολογία, όχι μόνο βασίζεται πάνω στην επιστήμη, αλλά σχεδόν ταυτίζεται μαζί της. Η μέθοδός της είναι η συστηματική έρευνα. Αυτό που πρώτα ήταν ανακάλυψη, σήμερα αποτελεί νεωτερισμό, ένα νεωτερισμό που «αντικατέστησε την παραγωγικότητα σαν παράγοντας οικονομικής ανάπτυξης»³².

Το διάστημα έτσι ανάμεσα στην επιστημονική ανακάλυψη από τη μια μεριά, και την πρακτική της εφαρμογή από την άλλη, συνεχώς μικραίνει. Η επιστήμη, με τα λόγια του Αμερικανού κοινωνιολόγου Gouldner, «έβγαλε μ' αυτό τον τρόπο την τεχνολογία από το ανήλιο παράπηγμα του χειροτέχνη και την τοποθέτησε στις φωτεινές αίθουσες των πανεπιστημίων και των επιστημονικών εργαστηρίων, προσδίδοντάς της έτσι τη διπλή ταυτότητα του αντικειμενικού και κοινωνικού φορέα, επιφορτισμένου με την προαγωγή της κοινωνίας στο σύνολό της»³³.

Μ' αυτή την έννοια η τεχνολογία θα πάρει σήμερα τον τίτλο της «επιστημονικά νομιμοποιούσας αρχής»³⁴. Μαζί της νομιμοποιήθηκαν και άλλοι τρόποι κοινωνικής καταξίωσης, πέρα από την παραδοσιακά ταξική. Η έμφαση στην τεχνική πλευρά της κοινωνικής, παραγωγικής και επιχειρηματικής οργάνωσης, ήταν επόμενο να φέρει στο προσκήνιο τη σχέση του «ειδικού» ή «τεχνικού», από τη μια μεριά και του «ατόφιου» ή «παραδοσιακού» γραφειοκράτη, από την άλλη.

Ο Γάλλος καθηγητής της πολιτικής επιστήμης Meynaud για παράδειγμα, είχε επισημάνει πριν από μισό αιώνα, τις διαφορές που άρχισαν από τότε να γίνονται καταφανείς, ανάμεσα στην επιρροή που ασκούν οι τεχνικοί και σ' εκείνη που ασκούσαν οι παραδοσιακοί γραφειοκράτες. Χάλκευσε μάλιστα τον ευρηματικό όρο της «τεχνογραφειοκρατίας»³⁵, για να επισημάνει την ύπαρξη των δύο αυτών ομάδων, όπου η μια συμπληρώνει την άλλη, μέσα στη σύγχρονη οργάνωση.

Τεχνολογία και γραφειοκρατική οργάνωση πάνε χέρι-χέρι. Και

οι δυο τους σε συνδυασμό, ή ξεχωριστά η καθεμία, θεωρούνται φορείς εκσυγχρονισμού. Αποδίδουμε πρωταρχική σημασία στους θεσμούς εκείνους που συνδέονται άμεσα με την «τεχνοκρατούμενη» οικονομία. Οι θεσμοί αυτοί σχετίζονται στενά με τους πολιτικούς θεσμούς του σύγχρονου κράτους, ιδιαίτερα με τους θεσμούς της γραφειοκρατίας. Καθώς ο εκσυγχρονισμός εξαπλώνεται και πέρα από τη χώρα όπου πρωτοεμφανίζεται, κάνει τους θεσμούς της τεχνολογικής παραγωγής και της γραφειοκρατίας, σε συνδυασμό ή ξεχωριστά, να μεταβάλλονται σε πρωταρχικούς φορείς αλλαγής. Ακολουθώντας τη βεμπεριανή χρήση του όρου, μερικοί θα χαρακτηρίσουν τους φορείς αυτούς ως «πρωταρχικούς φορείς εκσυγχρονισμού»³⁶. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις τεχνοκρατισμός και γραφειοκρατία, βρίσκονται αντιμέτωποι.

Ο Γάλλος καθηγητής Crozier, ένας από τους πλέον ειδικούς σε θέματα σύγχρονης οργάνωσης θα πει για παράδειγμα, ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στη δύναμη του ειδικού και τη λειτουργικά ιεραρχική εξουσία του γραφειοκράτη. Στην πρώτη περίπτωση, μιλάμε για ένα είδος επιρροής που πηγάζει από την προσωπικότητα, την ικανότητα, την επιδεξιότητα και τις ιδιαίτερες γνώσεις τις οποίες κατέχει κάποιος που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο επηρεάζει τη λειτουργικότητα της οργάνωσης. Στη δεύτερη περίπτωση, πρόκειται για ένα είδος ελέγχου ή μιας επιρροής, που μερικά άτομα ασκούν, χάρη στην οργανική θέση που κατέχουν, μέσα σε μια συγκεκριμένη διευθυντική ιεραρχία³⁷.

Απ' όλα αυτά, βγαίνει νομίζω το συμπέρασμα ότι στην εποχή μας, ενώ η τεχνολογική παραγωγή (η εργαλειακή πράξη) είναι αναπόφευκτη, η χρησιμοποίηση της γραφειοκρατικής διαδικασίας (μιας συγκεκριμένης μορφής επικοινωνιακής πράξης) είναι μάλλον ένα αυθαίρετο φαινόμενο που επιβάλλεται σε ολόκληρο ή σ' ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής ζωής. Η βασική λογική της τεχνολογικής παραγωγής, τόσο στο επίπεδο της πράξης όσο και στο επίπεδο της συνειδητότητας, είναι η λογική της παραγωγικότητας. Αυτή η αναγκαιότητα δε φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση της γραφειοκρατίας. Άλλοι είναι οι καθοριστικοί παράγοντες, πέρα από την παραγωγικότητα, που διαμορφώνουν τη γραφειοκρατική διαδικασία. Σαν αποτέλεσμα στην περίπτωση αυτή, υπάρχουν μεγαλύτερα περιθώρια ποικιλίας και επιλογής απ' ό,τι στην περίπτωση της τεχνολογικής παραγωγής.

Ο βαθμός αυτός της ποικιλίας και της διαλογής εξαρτάται από το πόσο επείγουσα ή αναπόφευκτη είναι η ανάγκη της παραγωγικότητας ή αποτελεσματικότητας, που επιβάλλει το μέγεθος ή την

πυκνότητα της συγκεκριμένης κάθε φορά γραφειοκρατίας. Αν οι συνθήκες είναι ή θεωρούνται απόλυτα καταπιεστικές, τότε βρισκόμαστε μπροστά σε αναπόφευκτες επιτακτικές ορίζουσες που καθορίζουν και την τεχνολογική παραγωγή. Αυτό βέβαια ισχύει οπωσδήποτε στην περίπτωση της γραφειοκρατικής οργάνωσης, που εισάγεται για τη λειτουργία ή τη διεύθυνση μιας τέτοιας παραγωγής. Μεγάλης κλίμακας τεχνολογική παραγωγή σχεδόν πάντα υπονοεί υποδόριους γραφειοκρατικούς φορείς διεύθυνσης.

Τόσο λοιπόν η *τεχνολογική παραγωγή*, όσο και η *γραφειοκρατική οργάνωση* (εδώ με την έννοια του νομικο-λογικού μέσου διεκπεραίωσης σκοπών), είναι τα χαρακτηριστικά στοιχεία που προσδιορίζουν την έννοια του *εκσυγχρονισμού*. Ανάμεσα στα δύο αυτά στοιχεία ωστόσο, υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά. Η γραφειοκρατία στην πολύ πλατιά της έννοια, αντίθετα με την τεχνολογία, δε συνδέεται άμεσα με κάποιο συγκεκριμένο στόχο. Αν κάποιος για παράδειγμα, βάλει ως στόχο μιας οργανωμένης συλλογικής προσπάθειας την παραγωγή τηλεοράσεων, δεν μπορεί να πετύχει, παρά μόνο αν εφαρμόσει τα τελευταία επιτεύγματα της τεχνολογίας. Αν όμως το αρμόδιο υπουργείο πάρει την απόφαση όλοι οι οδηγοί αυτοκινήτων να εφοδιαστούν με ειδικό δελτίο υγείας, το μέτρο θα υλοποιηθεί με την εφαρμογή κάποιων γραφειοκρατικών ή μη μεθόδων.

8. Πολιτικοί και τεχνοκράτες

Στο σημείο αυτό τίθεται το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στον πολιτικό και τον τεχνοκράτη. Ο όρος «τεχνοκράτης» συχνά ταυτίζεται, όχι με τους «εκτελεστές της πολιτικής» (τουλάχιστον όχι τις περισσότερες φορές), αλλά με τους «εμπνευστές της δράσης» (τουλάχιστον ως προς τις επιπτώσεις). Τα συμφέροντά τους δεν ταυτίζονται απαραίτητα με τα συμφέροντα εκείνων που φροντίζουν τις λεπτομέρειες της υλοποίησης των προτάσεών τους. Ο τεχνοκράτης δεν αρκείται πάντα στο να εφευρίσκει τρόπους για την εκτέλεση αποφάσεων που έχουν ληφθεί στο πολιτικό επίπεδο, χωρίς τη δική του συμβολή.

Πέρα από τον καθορισμό τεχνικών προδιαγραφών, ο μηχανικός ή ο τεχνικός ως διευθυντής μιας πολυεθνικής εταιρείας, για παράδειγμα, μπορεί να παίρνει αποφάσεις που ίσως επηρεάζουν τη ζωή χιλιάδων ανθρώπων, και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα

και την εθνική οικονομία στο σύνολό της³⁸. Ως ανώτερος κυβερνητικός λειτουργός μπορεί να ασκεί επιρροή πάνω σε ουσιαστικά θέματα, με παγκόσμια απήχηση. Ως πρόεδρος κάποιου ερευνητικού ιδρύματος ή επιστημονικού οργανισμού μπορεί να καθορίζει για μεγάλα χρονικά διαστήματα την κατεύθυνση της επιστημονικής έρευνας ή να επηρεάζει τις επιστημονικές μεθοδεύσεις ή ακόμα και τη συμπεριφορά μεγάλου αριθμού επιστημόνων. Όλα αυτά τα άτομα μπορεί επίσης να ενεργούν κάτω από δυσμενείς συνθήκες. Ακόμη μπορεί να υλοποιούν αποφάσεις που έχουν ληφθεί σε επιτελεία στα οποία δε συμμετέχουν οι ίδιοι.

Μηχανικοί, τεχνικοί, ειδικοί και σύμβουλοι, μπορεί να σκέπτονται με έννοιες, όπως «τυπική εκπαίδευση», «επαγγελματική πείρα», «υπευθυνότητα», «αρμοδιότητα», «αποδοτικότητα». Μπορεί να θεωρούν την απασχόλησή τους σαν πρόβλημα άσκησης μιας ειδικότητας σ' έναν περιορισμένο τομέα. Μπορεί να μην ενδιαφέρονται για τη σχέση του τομέα τους με άλλους επιμέρους τομείς ή με την ολότητα της ιστορικής διαδικασίας. Μπορεί να πιστεύουν πως η σύλληψη και η σύνθεση του όλου, όπως και οι αποφάσεις που σχετίζονται με καθαρά αξιοκρατικές ή μεταφυσικές έννοιες, είναι θέματα που δεν ανήκουν στη δική τους δικαιοδοσία. Η συνθετότητα του καθημερινού κόσμου ωστόσο, απαιτεί με όλο και πιο πιεστικό τρόπο, έναν συνδυασμό του μέρους με το όλο, μια σύνθεση της επιμέρους στιγμής με την ολική πορεία της δράσης.

Λόγω της αυτοματοποίησης της παραγωγής και της διοίκησης, όπως είχε πει κάποτε ο Γάλλος μαρξιστής Γκαροντύ, «εξειδίκευση σημαίνει όλο και περισσότερο την ικανότητα να κατανοεί ο εργαζόμενος την τεχνολογική διαδικασία στο σύνολό της, ώστε να μπορεί να αποκρυπτογραφεί τα σήματα που προέρχονται απ' αυτήν»³⁹. Γι' αυτό σε κάθε μεταρρυθμιστική πρόταση, τονίζεται η αναγκαιότητα του ευρύτερου πνεύματος που πρέπει να επικρατεί στα εκπαιδευτικά προγράμματα.

Αλλά η προσέγγιση αυτή δεν απαιτείται από τη μεριά μόνο του «ειδικού». Παρατηρείται και το αντίστροφο. Ο πολύ γενικός και θεωρητικός, αυτός που βλέπει το δάσος χωρίς να διακρίνει το δέντρο, δεν μπορεί ποτέ να συλλάβει την καθημερινή πραγματικότητα. «Ο παραδοσιακός τύπος του πολιτικού ιθύνοντα που παρασκευάζεται μονάχα για την τυπική-νομική δραστηριότητα», θα πει εδώ και μερικές δεκαετίες ο Gramsci, «κατάντησε αναχρονιστικός και αντιπροσωπεύει έναν κίνδυνο για την κρατική ζωή»⁴⁰. Ολόκληρο το πολιτικό προσωπικό θα πρέπει να κατέχει κάποιες ελάχιστες γνώσεις τεχνικής παιδείας, ώστε να είναι σε θέση να

διακρίνει, ανάμεσα στις λύσεις που του υποδεικνύουν οι ειδικοί ή οι τεχνοκράτες, τη σωστότερη από τη «συνθετική» σκοπιά της πολιτικής τεχνικής.

Παρόλα αυτά ωστόσο, είναι πολλοί αυτοί που υποστηρίζουν ότι οι ειδικοί και οι τεχνοκράτες ελέγχονται από τους επαγγελματίες της πολιτικής⁴¹. Αυτό γίνεται με την βοήθεια θεσμικών διευθετήσεων και δημοκρατικών διαδικασιών. Ο κοινοβουλευτικός έλεγχος, για παράδειγμα, πέρα από τους μηχανισμούς ελέγχου που αναπτύσσονται αυτοδύναμα μέσα στην ίδια τη δομή των συστημάτων της εκλογίκευσης, οριοθετεί ένα σημείο διαφοροποίησης των δύο ομάδων. Αυτό αποδυναμώνει τα τυχόν ταξικά στηρίγματα και τους συντεχνιακούς δεσμούς των τεχνοκρατών.

Όσοι επιχειρούν το διαχωρισμό σε «επαγγελματίες-τεχνικούς» ή «ειδικούς» από τη μια μεριά και σε «πολιτικό προσωπικό» από την άλλη, στηρίζονται στη διάκριση ανάμεσα σε μέσα και σε σκοπούς. Μ' αυτό τον τρόπο προσπαθούν να εξορκίσουν τον κακό δαίμονα του τεχνοκράτη και να κάμψουν την υπεροψία του ειδικού. Αναφέρονται στην ανάγκη να ξεχωρίσουμε τις θεμελιώδεις επιλογές, δηλαδή τις υπευθυνότητες των πολιτικών ηγετών, από τις δευτερεύουσες αποφάσεις, που πρέπει ν' ανατεθούν στους ειδικούς. Η υλοποίηση προγραμμάτων δημοσίων έργων σε εθνικό επίπεδο, για παράδειγμα, από τη στιγμή που θα καθοριστούν τα πλαίσια δράσης μέσα στο γενικότερο οικονομικό προγραμματισμό, θα περάσει στα χέρια των ειδικών. Και στην περίπτωση όμως αυτή, ποιος έχει διερευνήσει τις συνθήκες, ποιος έχει υπολογίσει το κόστος, ποιος έχει αξιολογήσει τις δυνατότητες και ποιος έχει τελικά αποφανθεί για την αξιοπιστία του ευρύτερου οικονομικού προγραμματισμού; Φυσικά και πάλι οι ειδικοί.

Οι πολιτικοί διατηρούν βέβαια το δικαίωμα της επιλογής των προσφερόμενων λύσεων. Προσδιορίζουν το γενικό προσανατολισμό και τις βασικές κατευθύνσεις της εθνικής ανάπτυξης. Οι κυβερνήσεις προτείνουν και τα κοινοβούλια επικυρώνουν. Η ιεράρχηση των αναγκών παραμένει πολιτική απόφαση. Τέτοιου είδους όμως αποφάσεις περιορίζονται και προσδιορίζονται από αντικειμενικές συνθήκες. Αύξηση της παραγωγικότητας, ταχεία οικονομική ανάπτυξη, ανακούφιση των αστικών κέντρων, προστασία των οικολογικών συστημάτων, ισονομία και ισοπολιτεία μπορεί να συγκαταλέγονται στις προτεινόμενες στρατηγικές.

Στο επιχειρησιακό ωστόσο επίπεδο, οι πολιτικές αποφάσεις γι' αυτά και άλλα παρόμοια θέματα, εξαρτώνται σχεδόν άμεσα από τις δυνατότητες που παρέχουν οι οικονομικές πηγές, η τεχνική γνώση

(με την αυστηρή έννοια του όρου) και οι εφαρμοσμένες οργανωτικές ικανότητες, γενικότερα. Γι' αυτό και τις πιο πολλές φορές είναι επιπολαιότητα να επιχειρούμε τη διάκριση ανάμεσα σε *πολιτικούς στόχους* και *τεχνολογικά μέσα*. «Στην εποχή μας, τα (τεχνικά) μέσα περιορίζουν τους στόχους μας», θα πει ο Ellul, καθηγητής της Κοινωνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Μπορντώ, «αν και παράλληλα, μας επιτρέπουν να τους προσδιορίσουμε ευκρινέστερα»⁴².

Συνήθως όμως, αυτοί που υποστηρίζουν ότι ο ρόλος του ειδικού και του τεχνοκράτη είναι περιστασιακός, και οπωσδήποτε πολιτικά ελεγχόμενος, υποβαθμίζουν τη σημασία του. Δεν προχωρούν στη διάκριση ανάμεσα σε «ειδικούς» και σε «τεχνικούς». Οι ειδικοί ασφαλώς καλούνται να εκτιμήσουν καταστάσεις, να εκφέρουν γνώμες, να εισηγηθούν λύσεις σε ένα στάδιο προκαταρκτικό και με τρόπο μάλλον περιστασιακό.

Ο ρόλος όμως του τεχνικού, που συχνά επίσης χρησιμοποιείται και σαν ειδικός, δεν είναι με τον ίδιο τρόπο περιστασιακός και περιορισμένος. Η δουλειά του δε σταματάει μόλις τελειώσει η δουλειά του ειδικού. Αντίθετα, σε πολλές περιπτώσεις μόλις τότε αρχίζει. Ο τεχνικός έρχεται να θέσει σε κίνηση κάποια διαδικασία ή να εκτελέσει κάποιο έργο τεχνικής φύσης. Το έργο αυτό συνήθως ενσωματώνεται σ' έναν ευρύτερο και μονιμότερο τεχνικό σχεδιασμό, σαν απάντηση σε προβλήματα και ανάγκες που εμφανίζονται σχεδόν σε μόνιμη βάση.

Η ανάγκη για οικονομική πρόβλεψη, για παράδειγμα, οδηγεί στη χρησιμοποίηση τεχνιτών-προγραμματιστών. Οι προγραμματιστές στην περίπτωση αυτή ενσωματώνονται στις τεχνικές υπηρεσίες του κρατικού μηχανισμού. Ο ρόλος τους επισημοποιείται και διαρκώς διευρύνεται. Σε κάποιο στάδιο της επιχειρησιακής διαδικασίας ίσως μάλιστα χρειαστεί να πάρουν μέρος και σε αποφάσεις. Στο μεταξύ, οι τεχνικές που κάθε φορά εισάγονται για να αντιμετωπίσουν προβλήματα πάσης φύσεως, γίνονται όλο και πιο πολύπλοκες και γι' αυτό απρόσιτες στον επαγγελματία ή στον κατά περίπτωση πολιτικό. Κι όσο η κρατική παρέμβαση επεκτείνεται, τόσο η ανάγκη των τεχνικών αυξάνεται.

Παρενθετικά στο σημείο αυτό θα πρέπει να πούμε ότι δεν είναι μόνο οι διαφορές που αναπτύσσονται στο κυβερνητικό και διοικητικό επίπεδο, ανάμεσα στο σώμα των τεχνοκρατών ή των γραφειοκρατών από τη μια μεριά και στο πολιτικό προσωπικό από την άλλη. Διαφορές και αντιπαλότητες αναφύονται και σε άλλα κοινωνικά επίπεδα, όπως ανάμεσα στους μισθωτούς του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα. Άλλη η οικονομική και η ιδεολογική βά-

ση του δημοσίου τομέα και άλλη του ιδιωτικού. Διαφορετικά είναι τα υλικά συμφέροντά τους. Συνεπώς, διαφορετικές είναι και ο πολιτικός προσανατολισμός τους, η φιλοσοφική στάση και η συμπεριφορά τους, απέναντι σ' ένα μεγάλο φάσμα ενδιαφερόντων και πρακτικών⁴³.

9. Από την ιδεολογική πάλη στη γραφειοκρατική διαπάλη

Η σύγχρονη διοικητική και ελεγκτική οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί μια παραγωγική διαδικασία και μια κοινωνική διαχείριση, με προεξάρχοντα λόγο την τεχνική⁴⁵. Πρόκειται για έναν πολιτισμό που διαθέτει όλη την ενεργητικότητά του για τη βελτίωση των μέσων και των μεθοδεύσεων, προκειμένου να αγιάσει τους σκοπούς μιας κοινωνίας, σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα για να τους υπερκεράσει ή ακόμα και να τους σφετεριστεί.

Σ' αυτή τη μορφή διαχείρισης και σ' αυτή την κοινωνία, οι αντίπαλες δυνάμεις παύουν να είναι οι αξίες ή τα ιδανικά. Δε συγκρούονται πια ιδέες, παρά τις συχνές διαβεβαιώσεις για το αντίθετο. Ο κοινωνικός και πολιτικός χώρος μετατρέπεται σε αρένα, όπου ομάδες και οργανωμένα συμφέροντα εγκαινιάζουν τεχνικές ή υπόσχονται καινούριες μορφές πάλης κατά των αντιπάλων τους. Πρωταρχικό σημείο αναφοράς είναι η αυτόνομη λογική της πολιτικής έκφρασης. Τη θέση της παραδοσιακής πολιτικής οικονομίας, με κεντρικό της σημείο την ηθική δομή της οικονομικής δραστηριότητας, παίρνει η τεχνική μεθόδευση της οικονομικής κυριαρχίας.

Στο χώρο των ιδεών και της πολιτικής δημιουργίας κυριαρχεί αυτό που ο Habermas θα ονομάσει «τεχνο-εργαλειακή» σκέψη⁴⁵. Στο επίπεδο της επιστήμης και της διανόησης, η αποδοχή και το κύρος του ειδικού δημιουργούν το δικό τους εξουσιαστικό λόγο. Ο *επιστημονισμός* διακρίνεται περισσότερο από μεθοδεύσεις και διαδικασίες και λιγότερο από όραμα και δημιουργία: «Σαν οικονομολόγος, νομικός, μηχανικός, αρχιτέκτονας ή καλλιτέχνης, εισηγείται με επιστημονικά κριτήρια, λύσεις για την αύξηση της παραγωγικότητας, τη συνταγματική ερμηνεία και τον ποινικό κώδικα, το βιομηχανικό και χωροταξικό σχεδιασμό κ.λπ., ανεξάρτητα από τον εκάστοτε κάτοχο της εξουσίας και άρα διαχειριστή της λύσης»⁴⁶.

Στην τέχνη, το μέσο-τεχνική κάθε είδους είναι στην πραγματικότητα ένα σύνολο από μορφολογικούς ορισμούς. Πρόκειται για προϋποθέσεις και για δεσμεύσεις, που μένουν σε μεγάλο βαθμό ανεπηρέαστες από τα αυθόρμητα τολμήματα της φαντασίας. Η δημιουργική θέληση δεν προσαρμόζεται απλώς. Καθορίζεται από την αναγκαιότητα της πρακτικής⁴⁷, για να καταλήξει σε «πνευματικό συμβιβασμό»⁴⁸.

Η ίδια η γλώσσα χάνει τη νοηματική της λειτουργία. Μεταμορφώνεται, σε τεχνική σύμβαση, χωρίς παραγωγικό-δημιουργικό δυναμισμό. Το κωδικό της σήμα, η σημειολογία της, επικαλύπτει το νόημα, ενώ η μέχρι τώρα πρακτική μας έχει αποδείξει πως το νόημα της λέξης ξεπερνά την τυπολογία της. Η ουσία του νοήματος υποβαθμίζεται ή ακρωτηριάζεται από την προκατασκευασμένη τεχνική σημασιοδότησή της.

Η γλώσσα-κώδικας έτσι μετατρέπεται σε μέσο-μήνυμα. Αυτό επιτρέπει τους διαφόρους ολοκληρωτισμούς «να διαστρέφουν κυνικά την αλήθεια, για να υποτάξουν την κρινωνία ιδεολογικά»⁴⁹, όπως θα πει ο λογοτέχνης. Και θα προσθέσει ο κοινωνικός σημειολόγος: «Ο δογματικός μαρξισμός και ο φιλελευθερισμός βρίσκονται στην ίδια περιφέρεια του γλωσσικού κύκλου». Θεωρούν το υποκείμενο ως αυθεντία και ως πηγή των εξαγγελιών. Καταλήγουν σε «παιδαγωγική και ευτελή χρηστική κατανόηση του πιο πολύμορφου ανθρώπινου χαρακτηριστικού, της γλώσσας»⁵⁰.

Μέσα σ' αυτό το γενικότερο κλίμα, οι εργατικές οργανώσεις διαπραγματεύονται με τους εργοδότες πρακτικά, εργαλειακά (για την αναπαραγωγή τους κυρίως) θέματα, όπως η ποσοστιαία αύξηση των μισθών και των συντάξεων, η μείωση της εργασίας, ο σκοπός της οικονομικής ανάπτυξης ή του οικονομικού προγραμματισμού κ.λπ. Η προσοχή τους είναι περισσότερο στραμμένη προς την ποσοτική αύξηση εισοδημάτων και καταναλωτικών αγαθών, παρά προς την πραγματική βελτίωση των γενικότερων όρων της ζωής, για την οποία εισοδήματα και αγαθά δε μπορεί, παρά να είναι μόνο το μέσον.

Συγκεντρώνοντας όμως την προσοχή στις διαδικαστικές και ποσοτικές πλευρές των προβλημάτων, η απειλή στα κύρια στηρίγματα και τις δομές του συστήματος, δηλαδή στα συμφέροντα και τις προτεραιότητες που το ορίζουν, αν δεν αποτρέπεται εντελώς, μειώνεται αισθητά. Οι ποσοτικές-διαδικαστικές πλευρές των κοινωνικών διεκδικήσεων εμπλέκουν και αφορούν δευτερεύοντες μηχανισμούς κοινωνικής συμβίωσης. Οι επιλογές δράσης έτσι, περιορίζονται.

Το δημοκρατικό πολίτευμα υποβαθμίζεται σε απλή προσφορά περιθωριακών προσαρμοστικών παρεμβάσεων, πάνω σε δευτερεύοντα θέματα κοινωνικών σχέσεων της πολιτικής οργάνωσης. Απουσιάζουν οι εναλλακτικές προτάσεις που θέτουν υπό αμφισβήτηση θεμελιακές αξίες και αγγίζουν την αξιοπιστία των ίδιων των σκοπών της κοινωνικής ύπαρξης και της κοινωνικής οργάνωσης. Περιορισμένη κοινωνική θέαση, και προοπτικές, παράγουν έτσι τη μονοδιάστατη προσωπικότητα, την οποία τόσο παραστατικά μας έχει περιγράψει ο Marcuse: τον άνθρωπο δηλαδή που παρεμποδίζεται να χρησιμοποιήσει την κρίση και τη λογική του. Αναπτύσσεται μια μονοσήμαντη συνείδηση που κάνει τον άνθρωπο να βολεύεται σ' ένα καθεστώς «αναπαυτικής, ομαλής, έλλογης δημοκρατικής ανελευθερίας»⁵¹.

10. Συμπέρασμα: ο συγκεντρωτισμός και ο πολυκεντρισμός της γραφειοκρατικής οργάνωσης

Ένα μέρος της κοινωνικής αντιπαράθεσης στις σύγχρονες κοινωνίες φαίνεται να μετατίθεται από το χώρο της παραγωγής στο χώρο των μεγάλων διοικητικών συστημάτων. Αυτό έχει βαθιές συνέπειες στη φύση και στην ένταση της κοινωνικής πάλης.

Η επέκταση της γραφειοκρατικής και της τεχνολογικής δράσης, φαίνεται να οδηγεί στην *πλανητική συγκεντροποίηση* των κυβερνητικών και κοινωνικών επιλογών (βλέπε και παγκοσμιοποίηση). Όπως σε κάθε κοινωνική δράση όμως, έτσι και στην περίπτωση αυτή, η τάση του συγκεντρωτισμού και της ενοποίησης (ως θέση), συνοδεύεται από την τάση της αποκέντρωσης και της διάσπασης (ως αντίθεση). Η λογική αυτής της διαδικασίας είναι κατ' αρχήν *συγκεντρωτική*. Ωστόσο, τα συνθετικά στοιχεία που την αποτελούν είναι *διασπαστικά*.

Μελετώντας τη δομή του σύγχρονου κράτους (ως επί το πλείστον συγκεντρωτική) παρατηρούμε, για παράδειγμα, ότι το διοικητικό προσωπικό, στις δυτικές τουλάχιστον δημοκρατίες, είναι πολύ πιο αντιπροσωπευτικό από ό,τι τα αντίστοιχα κοινοβουλευτικά σώματα. Στο δημοσιούπαλληλικό σώμα βρίσκει κανείς εκπροσώπους από πολύ περισσότερες κοινωνικές ομάδες απ' ό,τι στο νομοθετικό.

Απ' αυτήν την άποψη, η μεγάλη γραφειοκρατική οργάνωση δεν είναι ομοιογενής στη σύνθεσή της. Δεν είναι απομονωμένη από τους εξωτερικούς παράγοντες, την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Αναπτύσσει μάλιστα μια αμφίδρομη σχέση (διαλεκτικής ίσως φύσης) με ιδιώτες και ομάδες, ή με κινήματα και πολιτικές ιδεολογίες. Γι' αυτό και η μεγάλη γραφειοκρατία δεν καταφέρνει πάντα να συγκροτηθεί σε μια ομοιογενή και αυτόνομη κοινωνική τάξη, με τα γνωστά κριτήρια ιδιοκτησίας, γοήτρου κ.λπ.

Επιπλέον, σε αντίθεση με την παραδοσιακή δημόσια γραφειοκρατία, που υπήρξε απόλυτα εξαρτημένη από την ηγεσία, και μ' αυτό τον τρόπο προσκολλημένη στην παράδοση, η νέα ιεραρχημένη τεχνοκρατία εμφανίζεται τολμηρή και νεωτεριστική. Όταν μια κοινωνική πρακτική καταφέρνει να επιβιώνει, κάτω από τόσο διαφορετικές συνθήκες, όταν δηλαδή η παραγωγή στηρίζεται στην ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και όταν τα μέσα παραγωγής είναι στα χέρια του κράτους, τότε ασφαλώς δεν πρόκειται για μια απροσχημάτιστα δύσκαμπτη και απροσάρμοστη πρακτική, όπως γενικά κατηγορείται ότι είναι. Αντίθετα, πρόκειται για κοινωνική δραστηριότητα εύκαμπτη και προσαρμοσίμη.

Τέλος, οι σύγχρονες κοινωνικές αντιπαραθέσεις δε χαρακτηρίζονται από αυθορμητισμό και μαζικότητα, όπως στο παρελθόν. Ούτε έχουν πάντα ιδεολογικό υπόβαθρο. Δεν προϋποθέτουν δηλαδή πολιτική καθοδήγηση και ταξική συνείδηση. Με τα λόγια του ξεχασμένου πια της πάλαι ποτέ «ανανεωμένης αριστεράς»: «...για να υπάρξει πάλη των τάξεων σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής πραγματικότητας, δεν είναι διόλου απαραίτητη μια ιδιαίτερη "ταξική συνείδηση" και μια αυτόνομη πολιτική οργάνωση»⁵².

Αυτή η εξέλιξη όμως δε σημαίνει ότι οι σύγχρονες κοινωνίες είναι περισσότερο συνενωτικές απ' ό,τι ήταν. Οι μεγάλες οικονομικές, παραγωγικές, πολιτιστικές ή ελεγκτικές οργανώσεις έχουν την τάση να προάγουν «εμφυλίους πολέμους», τόσο μεταξύ τους όσο και στις εσωτερικές τους δομές. Συχνά μάλιστα οι εσωτερικές-κρυφές αυτές αντιπαραθέσεις αποδεικνύονται περισσότερο αποφασιστικές απ' ό,τι οι εξωτερικές-φανερές συγκρούσεις των ταξικών ομάδων.

Σημειώσεις

1. Ο Marx μόνο περιστασιακά, δηλαδή κάτω από συγκεκριασμούς ιδιαίτερων συνθηκών, παραδέχεται κάποια μορφή αυτονομίας της γραφειο-

κρατίας. Απορρίπτει την έννοια της *διαμεσολαβητικής αμεσότητας* –που για τον Hegel αποτελούσε το κύριο χαρακτηριστικό της γραφειοκρατικής οργάνωσης– προσδίδοντάς της την περιορισμένη έννοια του «μηχανισμού» στα χέρια της άρχουσας τάξης.

2. Νίκος Πουλαντζάς, *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1982, σελ. 349. Είναι εμφανείς στο σημείο αυτό, οι επιρροές του Weber πάνω στον Πουλαντζά. Πρόκειται για επιδράσεις που δεν προσέχτηκαν όσο θα έπρεπε από τους αναλυτές του έργου του. Αν και σε πολλές περιπτώσεις κάνει χρήση του βεμπεριανού προβληματισμού γύρω από την έννοια της κυριαρχίας και της επακόλουθης αυτονομίας του πολιτικού απέναντι στο οικονομικό στοιχείο, ο Πουλαντζάς δεν ομολόγησε ανοικτά τα δάνεια που χρησιμοποίησε. Μια τέτοια ανοικτή παραδοχή ίσως τον έθετε άμεσα αντιμέτωπο με τους βασικούς πόλους της μαρξιστικής θεωρίας, από τους οποίους ποτέ δεν θέλησε να απομακρυνθεί, παρά την αυστηρή κριτική που επιχείρησε, σε πολλά σημεία της.

3. Ο Καστοριάδης στην περίπτωση αυτή, αναφέρει την αύξηση των υπαλλήλων γραφείου στο εργοστάσιο της Ρενώ, όπου από 6,5% στο σύνολο του εργατικού δυναμικού το 1919, ανήλθε στο 20,2% το 1954 (Α. Touraine, *L' Evolution du travail ouvrier aux usines Renault*, Paris, 1995, σελ. 164-165). Για παρόμοιες αυξήσεις με τις ανάλογες λειτουργικές επιπτώσεις, στο υπαλληλικό προσωπικό γραφείου στις αμερικανικές επιχειρήσεις, βλέπε και C. Wright Mills, *White Collar*, New York, 1956, σελ. 65-70.

4. Κ. Καστοριάδης, *Η Πείρα του Εργατικού Κινήματος*, εκδ. Αμφορέας, Αθήνα, 1978, σελ. 47-48.

5. Νίκος Πουλαντζάς, *όπ. παρ.*, σελ. 350.

6. Στο ίδιο, σελ. 351.

7. Στο ίδιο.

8. Στο ίδιο, σελ. 194-195.

9. Στο ίδιο, σελ. 195.

10. Στο ίδιο.

11. Claus Offe, «Die Staatstheorie auf den Such Ihremgegenstand. Beobachtungen run aktuellen Diskussion», στο *Juhrbuch run Staats - und Verwaltungswissenschaft*, 1, Baden-Baden, 1957, σελ. 313-314.

12. Στο ίδιο.

13. Daniel Bell, *The Coming of Post Industrial Society*, Harmondsworth, Penguin, 1976, σελ. 374-375.

14. Βλέπε, James O' Connor, *Η Οικονομική Κρίση του Κράτους*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1977, σελ. 255. Αυτό είναι φανερό σε μεγάλες πόλεις της Αμερικής, όπως για παράδειγμα στη Νέα Υόρκη, όπου το 25% των μελών του συνόλου των συνδικάτων είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Στο 80% όλων των αμερικάνικων πόλεων από 10.000 κατοίκους και πάνω, οι δημόσιοι υπάλληλοι αντιπροσωπεύονται από μία ή περισσότερες οργανώσεις.

15. Herbot A. Simon, Donald W. Smithburg and Victor A. Thompson, *Public Administration*, Knopf, New York, 1956, σελ. 5.

16. Βλέπε, Γιώργος Ρούσης, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Δημόσιας Διοίκησης*, Gutenberg, Αθήνα, 1984, σελ. 89.

17. Amitai Etzioni, *Modern Organizations*, Englewood Cliffs, Prentice Hall Inc., 1964, σελ. 31.

18. Στο ίδιο.

19. Βλέπε, U. Affanassiev, *L' homme et la question de la société*, Moscou, Editions du Progrès, 1980, σελ. 278.

20. Βλέπε, για παράδειγμα, Λουίτζι Φεραγιόλι, *Αυταρχική Δημοκρατία και Κριτική της Πολιτικής*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1985, σελ. 9.

21. Max Weber, *Gesammelte Politische Schriften*, Tübingen, J.C.B. Mohr, 1958, σελ. 326.

22. Στο ίδιο, σελ. 265.

23. Βλέπε, Graeme Salomon, *Class and the Corporation*, Glassow, Fontana, 1981, σελ. 199.

24. Από τα διαθέσιμα στοιχεία στη χώρα μας για την αμοιβή εργασίας στο μη αγροτικό τομέα, στην περίοδο 1975-1978 για παράδειγμα, φαίνονται καθαρά οι ανισότητες που επικρατούν ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες εργαζόμενων στο δημόσιο τομέα. Οι αμοιβές των εργαζόμενων στις επιχειρήσεις «κοινής ωφέλειας» (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΟΣΕ, ΟΑ κ.λπ.) αυξήθηκαν στο διάστημα αυτό κατά 325,1%, έναντι 303,2% των εργαζόμενων στον καθαυτό δημόσιο τομέα (δημόσιοι υπάλληλοι) και 291,8% των τραπεζοϋπαλλήλων. Στην περίοδο αυτή η αγοραστική δύναμη των εργαζομένων των παραπάνω κατηγοριών αυξήθηκε κατά 84,1%, 62,2% και 50,8% το χρόνο αντίστοιχα, ή 14%, 10,4% και 8,5% κατά μέσο όρο. (Δ. Στεργίου, «Δημόσιες Υπηρεσίες και Υψιλόμισθοι», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 19 Ιανουαρίου 1984, σελ. 5). Αυτές οι διαφορές συνειδητοποιούνται και θεσμοποιούνται όταν επίσημα καθιερώνονται δύο στεγανά περίπου σώματα εργαζομένων: των «δημοσίων υπαλλήλων» και των «δημοσίων υπηρετών», όπως στην ελληνική περίπτωση. (Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σελ. 125).

25. Σε μια έρευνα για παράδειγμα, που κυκλοφορήσε η Διεύθυνση Οικονομικών Υπηρεσιών και Προγραμματισμού της ΕΤΒΑ το 1987, προσδιορίζεται ότι η κάθε εργάσιμη ώρα του επιστημονικού προσωπικού της Τράπεζας κοστίζει 3.500 δραχμές, όταν ένας αντίστοιχος υπάλληλος της Εθνικής Τράπεζας, για παράδειγμα, υπολογίζεται ότι κοστίζει 5.500 δραχμές και της Τράπεζας Εργασίας 7.200 δραχμές την ώρα. («Οι "Χρυσοί" Υπάλληλοι των Ελληνικών Τραπεζών», *Το Βήμα*, 1 Μαρτίου 1987). Παρόμοιοι υπολογισμοί επηρεάζουν τη μισθοδοτική ικανότητα των ιδιωτικών εταιριών που καταλήγουν σε διαφορετικούς μισθούς, παρά τις συμβάσεις που μπορεί να καθορίζουν το ενιαίο μισθολόγιο των υπαλλήλων. Από μια έρευνα που έγινε στη Γαλλία πληροφορούμαστε ότι οι μισθοί όλων των υπαλλήλων του Ταμειυτηρίου ήταν κατά 55% ανώτεροι από τους ήδη

υψηλούς μισθούς των τραπεζικών υπαλλήλων. Ο μέσος όρος των μισθών πάλι των υπαλλήλων στην Τράπεζα της Γαλλίας ήταν διπλάσιος από το μέσο εισόδημα όλων των μισθωτών. Στη γαλλική εταιρία Ηλεκτρικού και Γκαζιού οι μισθοί βρίσκονταν κατά 40% πάνω από το κατώτερο εργατικό ημερομίσθιο που ίσχυε για όλους τους υπαλλήλους. (Φρανσουά ντε Κλοζέ, *Πάντα Περισσότερα*, όπως αναφέρεται στο Έθρα Φελουκατζή, «Γαλλία, Γάλλων Προνομιούχων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 28 Ιουλίου 1983).

26. Όταν αναφέρεται κανείς στο θέμα της «αντιπροσώπευση στη δημόσια διοίκηση», δηλαδή την «αντιπροσώπευση της γραφειοκρατίας», θα πρέπει να είναι προσεκτικός. Το ζήτημα άπτεται με πάρα πολλών θεωρητικών και μεθοδολογικών προβλημάτων, ώστε παρεμποδίζεται ο άμεσος και κατανοητός συσχετισμός της *οργανωτικής αναγκαιότητας* με την *κοινωνική πρακτική*.

278. V.I. Lenin, «Παραλλαγή του Άρθρου "Τα Άμεσα Καθήκοντα της Σοβιετικής Εξουσίας"», στο ίδιου, *Ιμπεριαλισμός, Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984, σελ. 139.

28. Antonio Gramsci, «Americanismo e Fordismo marxismo». Βλέπε, Antino Negri, «Rileggendo "Americanismo e Fordismo"», στο *Gramsci e il marxismo contemporaneo* (επίμ. Β.Ξ. Muscatelo), Riuniti, Roma, 1990, σελ. 117-132.

29. Peter Druker, *Technology, Management and Society*, Harper and Row, New York, 1970, σελ. 62.

30. Βλέπε, L. Blayakhman and O. Shkaratan, *Man at Work*, Moscow, Progress Publishers, 1977, σελ. 18.

31. Ράντοβαν Ρίχτα, *Ο Πολιτισμός στο Σταυροδρόμι*, εκδ. Ρέππα, Αθήνα, 1976, σελ. 228.

32. Αθ. Παπανδρόπουλος, «Οι Προσανατολισμοί των Διεθνών Επενδύσεων και η θέση της Ελλάδας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11 Αυγούστου 1983.

33. Alvin Goulder, *The Dialectic of Ideology and Technology*, Oxford University Press, New York, 1976, σελ. 251.

34. Theodor Roszak, *The Making of Country Culture*, Double Day, New York, 1969, σελ. 8.

35. Jean Meynaud, *La Technocratie*, Payot, Paris, 1964, σελ. 59.

36. Peter L. Brigitte Berger and Hansfried Kellner, *The Homeless Mind*, Pelican Book, London, 1981, σελ. 16.

37. Michel Crozier, *Le Phenomène bureaucratique*, editions du Seuil, Paris, 1964, σελ. 183. Βλέπε επίσης του ίδιου, *La Societé bloquée*, Seuil, coll. Politique, Paris, 1970.

38. Βλέπε τις σχετικές απόψεις του Πωλ Αλεξάντερ Μπαράν, «Το Καθήκον του Διανοούμενου», στο Π. Μπαράν, Α. Ράποπορτ και Ε. Φρηντ, *Διανοούμενοι και Πολιτικοί*, εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1973, σελ. 12-13.

39. Ροζέ Γκαροντύ, *Η Μεγάλη Καμπή του Σοσιαλισμού*, όπ. παρ., σελ. 28.

40. Αντόνιο Γκράμσι, *Η Οργάνωση της Κουλτούρας*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1973, σελ. 13.
41. Από εισήγηση του στο Πέμπτο Συνέδριο της Διεθνούς Εταιρείας Πολιτικών Επιστημών, όπως αναφέρεται από τον Jacques Ellul, *The Political Illusion*, Vintage, New York, 1972, σελ. 42.
42. Στο ίδιο, σελ. 43.
43. Με την ιδέα της διάστασης ανάμεσα στους απασχολούμενους στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, με την έννοια της τάξης των υπηρεσιών, έχουν ιδιαίτερα ασχοληθεί πρόσφατα και οι T. Butler and M. Savage (eds.), *Social and Change and the Middle Classes*, UCL Press, London, 1995. Πριν απ' αυτούς είχαν ασχοληθεί στο ίδιο θέμα, από άλλη όμως σκοπιά, και άλλοι. Μεταξύ αυτών, βλέπε και: P. Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*, Routledge and Kegan Paul, London, 1984, E.O. Wright, *Classes*, Verso, London, 1985, H. Perkin, *The Rise of Professional Society*, Routledge, London, 1989.
44. Βλέπε, Jaques Ellul, *The Technological Society*, Vintage Books, New York, 1964.
45. J. Habermas, *Towards a Rational Society*, Heinemann, London, 1971.
46. Δημήτρης Κέκος, «Από το Μύθο των Αριστερών στον Εφιάλτη των Διανοουμένων», *Σχολιαστής*, Ιούνιος 1985, σελ. 20.
47. Βλέπε, Νένη Ευθυμιάδη, «Προβλήματα Ελευθερίας», *Το Βήμα*, 1 Ιούνιος 1985.
48. Α. Τιτορένκο, *Ηθική και Πολιτική*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1973, σελ. 29.
49. Στέλιος Ράμφος, «Τα Νέα Ελληνικά Κήρυξαν Πτώχευση στα Σχολεία μας», *Καθημερινή*, 26 Μαΐου 1985.
50. Γιώργος Βέλτσος, *Κοινωνία και Γλώσσα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1976, σελ. 76.
51. Herbert Marcuse, *One Dimensional Man*, Sphere, London, 1971.
52. Νίκος Πουλαντζάς, *Οι Κοινωνικές Τάξεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1981, σελ. 20.

Νέες μορφές εργασίας και καπιταλιστική δυναμική

Χρυσή Δερβίση-Κάμπα*

Περίληψη

Η τεχνολογική αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος οδήγησε στην περιστολή της βιομηχανικής απασχόλησης και στην εμφάνιση νέων μορφών εργασίας στον τριτογενή τομέα. Σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς μαρξιστές, μία σειρά συγγραφέων ετερόδοξου μαρξιστικού προβληματισμού, υποστηρίζει ότι η αυτοματοποίηση δεν οδηγεί στο τέλος της κοινωνίας της εργασίας αλλά σε μία μετατόπιση της παραγωγικής δραστηριότητας σε πεδία της μη υλικής παραγωγής. Ωστόσο, η παραγωγική αξιοποίηση του τριτογενή τομέα στο σύνολό του, είναι προς το παρόν προβληματική, κυρίως γιατί τα όρια τυποποίησης-εντατικοποίησης της διανοητικής και της άτυπης εργασίας είναι λιγότερο ελαστικά από εκείνα της χειρωνακτικής εργασίας.

Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό θα εξετάσουμε την σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις νέες μορφές εργασίας που δημιούργησε η τεχνολογική αναδιάρθρωση και την καπιταλιστική δυναμική. Η τεχνολογική αναδιάρθρωση συνέβαλε στην αντικατάσταση του φορντικού προτύπου απασχόλησης με τις σχετικά σταθερές και βιώσιμες απασχολήσεις από ένα πυραμιδικό πρότυπο απασχόλησης όπου φθίνει η συμμετοχή της βιομηχανικής εργασίας, αυξάνονται οι ασταθείς ευκαιριακές και χαμηλόμισθες απασχολήσεις, στον άτυπο

---

* Επιστημονικός συνεργάτης στο Οικονομικό Τμήμα του Α.Π.Θ.

τριτογενή τομέα, ενώ διαφαίνεται ότι είναι περιορισμένες οι δυνατότητες του μοντέρνου και δυναμικού τριτογενή να συμβάλλει μαζικά στη δημιουργία νέων απασχολήσεων. Σύμφωνα με τις προβλέψεις του γραφείου στατιστικών για την εργασία στις Η.Π.Α. οι θέσεις εργασίας στον προηγμένο τριτογενή θα αποτελούσαν το 4% των νέων απασχολήσεων στην περίοδο 1982-95 ενώ τα παραδοσιακά και άτυπα επαγγέλματα του τριτογενή θα αντιστοιχούσαν στο 24% των νέων απασχολήσεων. «Μεταξύ των 10 επαγγελματιών που αυξήθηκαν σε απόλυτους αριθμούς, 8 δεν απαιτούν ανώτερη μόρφωση και η αμοιβή τους είναι κατά 30% κατώτερη του μέσου όρου»¹. Σήμερα εξακολουθούν να ισχύουν οι ίδιες τάσεις και ο άτυπος τριτογενής αποτελεί μια από τις βασικές δεξαμενές της απασχόλησης. Οι νέες αυτές μορφές εργασίας είναι δυνατό να στηρίξουν μια νέα φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης ή αντίθετα συνιστούν μόνο τυπικές μορφές παραγωγικής εργασίας, που είναι ανίκανες ν' αποτρέψουν την προσέγγιση του ιστορικού ορίου του Κ.Τ.Π.;

Η αναγκαιότητα της παραγωγικής αξιοποίησης του τριτογενή, αποκτά αύξουσα σημασία, αν δεχθούμε ότι περιστεύεται η σφαίρα απόσπασης υπεραξίας στη βιομηχανία στο βαθμό που προωθείται η αυτοματοποίηση.

Η περιστολή του βιομηχανικού τομέα διαπιστώνεται σ' όλες τις χώρες του προηγμένου καπιταλισμού: «Η βιομηχανία φαίνεται ν' ακολουθεί μία πορεία ανάλογη μ' εκείνη της γεωργικής εργασίας. Το 1790 η γεωργία στις Η.Π.Α. απορροφούσε το 90% του πληθυσμού, ενώ σήμερα απορροφά μόνο το 4% που προβλέπεται να πέσει στο 2% το 2000. Στη βιομηχανία μεταξύ των ετών 30-40 απασχολούνταν το 50% του εργατικού δυναμικού, ενώ σήμερα το ποσοστό αυτό πέφτει στα 29%»².

1. Η συζήτηση για το ενδογενές όριο του καπιταλισμού και η έννοια της παραγωγικής εργασίας

Στις δεκαετίες του '60 και του '70 το ζήτημα των ορίων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αποτελούσε ένα προνομιούχο πεδίο της θεωρητικής προβληματικής. Στην περίοδο αυτή εμφανίζονται οι εργασίες των θεωρητικών της Επιστημονικής Τεχνικής

Επανάστασης (Ε.Τ.Ε.) και η θέση του E. Mandel για το ενδογενές όριο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στο βιβλίο του «ο Ύστερος καπιταλισμός». Η έμφαση δινόταν είτε σ' ένα αυστηρά οικονομικό όριο που προέκυπτε από την αντίφαση ανάμεσα στην αύξηση του ποσοστού υπεραξίας και τη μείωση της συνολικής μάζας της υπεραξίας, είτε στην ενδογενή αδυναμία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Κ.Τ.Π.) να διαχειρισθεί τις νέες παραγωγικές δυνάμεις.

Οι βασικές θέσεις των θεωρητικών της Ε.Τ.Ε. συνοψίζονται στα παρακάτω σημεία:

- Στη σφαίρα της παραγωγής, η αυτόματη αρχή αντικαθιστά τη μηχανική αρχή.
- Η τεχνολογική επανάσταση αναδεικνύει την επιστήμη σε αποφασιστική παραγωγική δύναμη.
- Εγκαθίσταται ένας νέος ορθολογισμός στη διαδικασία της εργασίας που της προσδίδει επιστημονικό χαρακτήρα.

Κατά τους θεωρητικούς της Ε.Τ.Ε., «η συνέχιση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων απαιτεί μία ριζική τροποποίηση της λογικής της συσσώρευσης που θα δώσει προτεραιότητα στη ζωντανή εργασία, στην επιστημονική και τεχνική της διάσταση, έτσι ώστε οι εργαζόμενοι να επανακτήσουν τον έλεγχο στη συνολική διαδικασία της παραγωγής. Αλλά ο καπιταλισμός εμφανίζεται κατά τους θεωρητικούς της Ε.Τ.Ε. ανίκανος να υλοποιήσει τις δυνατότητες της επιστημονικής επανάστασης γιατί προσκρούει στην αντίφαση ανάμεσα στις κοινωνικές σχέσεις, που βασίζονται στην υποταγή των εργαζομένων και τα νέα χαρακτηριστικά των παραγωγικών δυνάμεων»³.

Κατά τον E. Mandel η γενικευμένη αυτοματοποίηση της παραγωγής, προσκρούει σ' ένα ανυπέρβλητο για τον καπιταλισμό θεωρητικό όριο: «Το απόλυτο τούτο όριο δεν έγκειται όπως πίστεψε η Ρόζα Λούξεμπουργκ στην ολοκλήρωση της καπιταλιστικής διεύδυσης στον κόσμο, δηλαδή στην εξουδετέρωση τομέων μη καπιταλιστικής παραγωγής, ούτε πάλι όπως θεώρησε ο Χένριχ Γκρόσμαν στην τελική αδυναμία ν' αξιοποιηθεί το σύνολο του συσσωρευμένου κεφαλαίου ακόμα και όταν αυξάνει η μάζα της υπεραξίας, αλλά βρίσκεται εκεί όπου ο ίδιος ο όγκος της υπεραξίας αναγκαστικά μειώνεται, σαν αποτέλεσμα, του ότι στην τελευταία φάση της εκμηχάνισης, την αυτοματοποίηση, η ζωντανή εργασία αποδιώχνεται από τη διαδικασία της παραγωγής. Ο καπιταλισμός δεν συμβιβάζεται με την ολοκλήρωση της αυτοματοποίησης στη

βιομηχανία και τη γεωργία γιατί τότε σταματά κάθε παραγωγή υπερεξίας και επομένως και η αξιοποίηση του κεφαλαίου»⁴.

Για τον Mandel, το κύκλωμα του ύστερου καπιταλισμού αποτελεί μια ενότητα αντιθέσεων που απαρτίζεται από περιοχές όπου δεν έχει διεισδύσει η αυτοματοποίηση, από μισό-αυτοματοποιημένους κλάδους και από περιοχές ολικής αυτοματοποίησης. Η πορεία προς την καθολική αυτοματοποίηση θα συναντήσει, κατά τον συγγραφέα, μία αναγκαστική αντίσταση εκ μέρους του συστήματος.

Και στις δύο προσεγγίσεις που παρουσιάσαμε, το κοινό σημείο είναι ότι, από ένα σημείο και μετά το σύστημα αντιτάσσει ένα φρενάρισμα στην απρόσκοπτη εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων, που οδηγεί στην ημι-αυτοματοποίηση και όχι στην καθολική αυτοματοποίηση. Αναδεικνύεται δηλαδή ο καπιταλισμός ανίκανος να επιτελέσει την ανάπτυξη και ολοκλήρωση των νέων παραγωγικών δυνάμεων. Η πιο εμφανής αδυναμία και των δύο αναλύσεων είναι ότι νοούν την αυτοματοποίηση κυρίως σαν αυτοματοποίηση υποκατάστασης –που οδηγεί μακροπρόθεσμα στην εξαφάνιση της ζωντανής εργασίας– χωρίς να παίρνουν υπόψη τις νεότερες τάσεις στην αυτοματοποίηση, που συνδυάζει λιγότερο εξεζητημένες εγκαταστάσεις και ζωντανή εργασία, με κύριο στόχο την αριστοποίηση των παραγωγικών ροών και την εξοικονόμηση μάζας μισθών και όχι τη θεαματική περιστολή του όγκου της εργασίας.

Ωστόσο νεώτερες έρευνες γύρω από την τεχνολογική δυναμική, αποκαλύπτουν τη στενή σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στις παραγωγικές σχέσεις και την ερευνητική διαδικασία για τις νέες τεχνολογίες: «Στις κοινωνίες στις οποίες οι βιομηχανικές συγκρούσεις και ο αγώνας για τη διανομή των εισοδημάτων αποτελούν διαρθρωτικά χαρακτηριστικά, η αντικατάσταση της εργασίας από μηχανές αποτελεί σημαντικό καθοριστικό παράγοντα της ερευνητικής διαδικασίας για νέες τεχνολογίες. Γενικότερα τα πρότυπα βιομηχανικής και κοινωνικής σύγκρουσης είναι πιθανόν να επενεργούν μέσα στη διαδικασία επιλογής νέων τεχνολογικών παραδειγμάτων τόσο σαν αρνητικά κριτήρια (ποιές πιθανές εξελίξεις πρέπει να αποκλεισθούν), όσο και σαν θετικά (ποιές πιθανές τεχνολογίες θα επιλεγούν)»⁵.

Οι περισσότερες αναλύσεις που διαβλέπουν στην αυτοματοποίηση το ενδογενές όριο του Κ.Τ.Π., εμπνέονται από τα κείμενα του Μαρξ που αναφέρονται στις συνέπειες των αυτομάτων μηχανών στη βιομηχανία. (*Principes d'une Critique de l'Economie Politique*, σελ. 305-306): «Μόλις η εργασία στην άμεση μορφή της

παύει να είναι η μεγάλη πηγή πλούτου, ο χρόνος εργασίας παύει και πρέπει να πάψει να είναι το μέτρο του, και από κει και πέρα η ανταλλακτική αξία παύει να είναι μέτρο της αξίας χρήσης... Έτσι η παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία καταρρέει και η άμεση υλική παραγωγική διαδικασία απεκδύεται την μορφή της πενίας και της αντίθεσης». Κατά τον Μαρξ η ανάπτυξη των αυτοματοποιημένων συστημάτων παραγωγής τείνει ν' αυτονομήσει τον πραγματικό πλούτο (αξίες χρήσης) από τον τυπικό πλούτο (ανταλλακτικές αξίες). Όσο επεκτείνεται αυτή η τάση, η ορθολογικότητα του Κ.Τ.Π. καθίσταται εύθραυστη. Ο Μαρξ συνδέει την ολοκλήρωση της αυτοματοποίησης με το τέλος ενός πολιτισμού που θεμελιώνεται στην εργασία, και το πέρασμα σ' ένα πολιτισμό του ελεύθερου χρόνου. Εμπνέεται σαφώς από την παράδοση του διαφωτισμού και δίνει έμφαση μόνο στην απελευθερωτικές διαστάσεις της επιστήμης. Όλος ο 19ος αιώνας κυριαρχείται από αυτή την αντίληψη, αντίληψη που τίθεται βέβαια σε αμφισβήτηση στον 20ο αιώνα από φιλοσοφικά ρεύματα είτε δεξιάς είτε αριστερής κατεύθυνσης (Χάιντεγκερ - Σχολή Φραγκφούρτης).

Ο T. Negri στο βιβλίο του, «Marx au dela de Marx», edit C. Bourgeois, 1978, δε θεωρεί ότι η κατάρρευση αυτή της παραγωγής, που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία, έχει αυτόματο χαρακτήρα. Πρόκειται στην ουσία για μία μεταμόρφωση του νόμου της αξίας: «Το κενό που αναφαίνεται στον νόμο της αξίας, η εξαφάνιση κάθε στοιχείου μέτρησης... δεν καταργούν τον νόμο της αξίας αλλά τον μεταβάλλουν σε τυπικό νόμο. Αλλά αυτός ο τυπικός χαρακτήρας δεν σημαίνει και αναποτελεσματικότητα. Η αποτελεσματικότητα όμως του νόμου της αξίας, στην παρούσα φάση προκύπτει από την ανορθολογικότητα του, από το τέλος της προοδευτικής και ορθολογικής λειτουργίας της εκμετάλλευσης... Η μορφή της αξίας είναι καθαρή και απλή σχέση κυριαρχίας, απλή μορφή της πολιτικής⁶.

Οι πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο της εργασίας και στις μορφές της απασχόλησης, αποκαλύπτουν αυτή την τάση. Η διεύρυνση του πεδίου δράσης του κεφαλαίου, δεν συσχετίζεται με καμία μορφή κοινωνικής ορθολογικότητας αλλά με την δημιουργία νέων αναγκών και νέων μορφών σπανιότητας που τείνει να διευρύνει το πεδίο δράσης του κεφαλαίου. Η αρχή της οικονομικής ορθολογικότητας τείνει να επεκταθεί στο σύνολο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. «Η κοινωνία απορροφάται από την παραγωγή. Οι οικονομικές ιδέες παίζουν στις σύγχρονες κοινωνίες το ρόλο που έπαιζαν στο παρελθόν οι θρησκευτικές ή πολιτικές ιδέες, ενώ όλες

οι κοινωνικές πρακτικές τείνουν να λειτουργήσουν σαν οικονομικές πρακτικές. Η εξέλιξη της κοινωνίας φαίνεται να οδηγεί στη γενίκευση των εμπορευματικών μισθωτών σχέσεων. Στις υπερβιομηχανοποιημένες κοινωνίες κάθε τι γίνεται εμπόρευμα: Από την βιομηχανική παραγωγή ζωντανών όντων, ως την εμπορευματοποίηση των σπορ, της ψυχαγωγίας και του συνόλου των ανθρωπίνων σχέσεων»⁷.

Ένας τέτοιος προσανατολισμός σημαίνει:

1. Αύξουσα διάχυση των ορίων μεταξύ κοινωνίας και αγοράς.
2. Αναγωγή της οικονομικής ορθολογικότητας σε κυρίαρχη ιδεολογία.
3. Αύξηση της παραγωγής αξιών χρήσης νέου τύπου που απ' τη μια σχετίζονται με τις όλο και πιο εξεζητημένες ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας, και απ' την άλλη καθιστούν τον ελεύθερο χρόνο, την καλλιτεχνική δημιουργία, την παραγωγή γνώσης και το πεδίο των ανθρωπίνων σχέσεων, αντικείμενο εμπορευματικής αξιοποίησης.

Η οικονομική λογική τείνει να μην αντλεί τη νομιμοποίησή της από ένα καθεστώς σπανιότητας των αξιών χρήσης αλλά θεμελιώνεται σ' αυτή την ίδια⁸... Ο εργαλειακός ορθολογισμός κυριαρχεί επί του ουμανιστικού ορθολογισμού (Θ. Βακαλιός, 1990) ενώ στις συνθήκες του ύστερου καπιταλισμού η ανάγκη διεύρυνσης του πεδίου δράσης του κεφαλαίου, μετατρέπει την αργία σε συνέχεια της εργασίας (Π. Τερλεξής, 1994).

Οι εξελίξεις αυτές έχουν σημαντικές επιπτώσεις τόσο στο πολιτικό όσο και στο οικονομικό επίπεδο. Η δημοκρατία τείνει όλο και περισσότερο ν' αναχθεί σε τεχνική για την εκλογή των διαχειριστών της κρατικής εξουσίας και ως τεχνική δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει το χαρακτήρα μιας απόλυτης και καθολικής αξίας (Σ. Ιωαννίδης, 1993).

Ένας προσανατολισμός προς τις δραστηριότητες επιβίωσης και της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών νέου τύπου, θα ήταν ένδειξη εξέλιξης, αν δε συνοδευόταν από μία σημαντική ενίσχυση της απόλυτης φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, που φαίνεται να γίνονται μόνιμα προβλήματα των υπερβιομηχανοποιημένων κοινωνιών. «Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Αμερική οι φτωχοί δικαιούχοι κουπονιών φαγητού, αυξήθηκαν κατά 40% την τελευταία τριετία, όπως επίσης ότι ο αριθμός των αστέγων στην Ευρώπη την τελευταία δεκαετία, αυξήθηκε περισσότερο από 30%»⁹.

Στις σύγχρονες κοινωνίες πάνω από 70% του ενεργού πληθυ-

σμού απασχολείται στον τριτογενή αλλά οι δραστηριότητες επινόησης και ο μοντέρνος τριτογενής, δημιουργούν προς το παρόν λιγότερες απασχολήσεις απ' ό,τι ο άτυπος τριτογενής. Το ερώτημα που τίθεται λοιπόν είναι αν ο τριτογενής στο σύνολό του υπόκειται σε παραγωγική αξιοποίηση.

Στο σημείο αυτό οι απόψεις διαφοροποιούνται. Οι στοχαστές του εναλλακτικού χώρου, όπως ο Gorz και οι παραδοσιακοί μαρξιστές, θεωρούν ότι ένα σημαντικό τμήμα των δραστηριοτήτων του τριτογενή, αποτελούν μόνο τυπικά, μορφές παραγωγικής εργασίας.

Αντίθετα σε μία άλλη σειρά μελετών ετερόδοξου μαρξιστικού προσανατολισμού, υποστηρίζεται ότι το καινούργιο στοιχείο στην περίοδο που διανύουμε είναι ότι διευρύνεται εννοιολογικά η σφαίρα της παραγωγής. Ο M. Aglietta εισάγει μία διάκριση ανάμεσα στον εμπειρικό ορισμό της βιομηχανίας που ορίζεται σαν το πεδίο της μεταποιητικής παραγωγής και τον θεωρητικό ορισμό της βιομηχανίας, που είναι η διαμεσολάβηση των ανθρώπινων σχέσεων από τα τεχνικά συστήματα. Σύμφωνα λοιπόν με τις απόψεις αυτές, στο μέτρο που ενισχύεται η καπιταλιστική δομή των επιχειρήσεων που παράγουν εμπορεύματα νέου τύπου (τράπεζες δεδομένων, οικιακή τηλεπληροφορική, τουρισμός, ψυχαγωγία, αισθητικές και σωματικές φροντίδες, δραστηριότητες που αναφέρονται στην φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων κ.λπ.), η εργασία στους τομείς αυτούς μετατρέπεται σε παραγωγική και δημιουργούνται νέα πεδία συσσώρευσης. Μ' αυτήν την έννοια, όχι μόνο ο βιομηχανικός τριτογενής αλλά και η παραγωγή προσωπικών υπηρεσιών αποτελούν μορφές παραγωγικής εργασίας. Σύμφωνα με τις απόψεις αυτές, είναι δυνατό να επαναληφθεί, ό,τι είχε συμβεί και στις προηγούμενες τεχνολογικές επαναστάσεις: Αν η συνολική μάζα της υπεραξίας ελαττωνόταν για ένα δοσμένο κεφάλαιο, θα αυξανόταν αναλογικά με τη συνεχώς αυξανόμενη μάζα των κεφαλαίων που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή. Γίνεται λοιπόν αναγκαία η διεύρυνση της καπιταλιστικής ορθολογικότητας για την επιβίωση και αναπαραγωγή του συστήματος.

Οι αναλύσεις των Pastre Toledano Lorenzi στην μελέτη τους *La Crise du xx Siecle*, του J.M. Vincent καθώς και της T.M. Suzuki διαβλέπουν μια τέτοια προοπτική που θα βασίζεται στη διεύρυνση της έννοιας της παραγωγικής εργασίας και στη βιομηχανοποίηση των δραστηριοτήτων επινόησης.

Σύμφωνα με την T.M. Suzuki το κέντρο βάρους για την δημιουργία υπεραξίας μετατοπίζεται από την παραγωγή αγαθών στην

παραγωγή καινοτομιών, δηλαδή νέας γνώσης για την κατασκευή αγαθών. «Αυτή η συνεχής οικονομία των καινοτομιών δεν μετατρέπει τον κλασσικό εργαζόμενο σε επιστήμονα, αλλά αντίθετα στο μέτρο που η παραγωγή γνώσης γίνεται κύρια πηγή κέρδους, τα διανοητικά καθήκοντα μετατρέπονται σε καθήκοντα ρουτίνας. Η μαζική παράγωγή γνώσης συντελεί στην δημιουργία μιας ιεραρχικής κλίμακας ασχολιών που συσχετίζονται με την παραγωγή γνώσης, μόνο όπου το ανώτερο τμήμα έχει σχετική ανεξαρτησία, ενώ το χαμηλότερο ιεραρχικά προσωπικό, εκτελεί μια χαμηλόμισθη εργασία ρουτίνας που έχει αντιστοιχίες με την κλασσική βιομηχανική εργασία»¹⁰.

Για τους Pastre, Toledano, Lorenzi, στην περίοδο του τεχνολογικού μετασχηματισμού που διανύουμε, είναι απαραίτητο να επαναπροσδιορισθεί η έννοια της παραγωγικής εργασίας. Στη σημερινή συγκυρία είναι απαραίτητο να συνδεθεί η έννοια της παραγωγικής εργασίας με ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο που είναι το εντατικό καθεστώς συσσώρευσης: Κατά τους συγγραφείς μέσα στο παραπάνω μοντέλο συσσώρευσης, θεωρείται παραγωγική η εργασία που παράγει αγαθά που ενσωματώνονται στο πρότυπο κατανάλωσης και που είναι δυνατό να παραχθούν σε σειρά. Η διάκριση ανάμεσα σε παραγωγική και μη παραγωγική εργασία εξαρτάται:

1. Από το βαθμό ενσωμάτωσης της συγκεκριμένης εργασιακής δραστηριότητας στην καπιταλιστική δομή.
2. Από τον τύπο χρηματοδότησης.
3. Από την παραγωγικότητα.

Για τους συγγραφείς η διέξοδος από την κρίση προϋποθέτει νέες μορφές συσσώρευσης: «Οι νέοι τρόποι συσσώρευσης θα πρέπει να είναι συμβατοί με τους περιορισμούς που θέτει το μοντέλο εντατικής συσσώρευσης, δηλαδή θα πρέπει να επιτρέπουν σημαντικά κέρδη παραγωγικότητας, να συμβάλλουν στην ανανέωση του προτύπου κατανάλωσης και να είναι σε θέση να μετασχηματίσουν ένα μέρος της μη παραγωγικής εργασίας σε παραγωγική εργασία¹¹. Οι συγγραφείς αναφέρουν ως χαρακτηριστικά παραδείγματα την οικιακή τηλεπληροφορική, τις τράπεζες δεδομένων, τις αγορές μέσω σύνδεσης με υπολογιστή που συγκεντρώνει τις παραγγελίες κ.λπ. Οι εφαρμογές της πληροφορικής και της τηλεπληροφορικής συμβάλλουν στη δημιουργία παροχής υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις καθώς και παροχής προσωπικών υπηρεσιών. Όλες αυτές οι επιχειρήσεις συμμετέχουν στη δημιουργία υπεραξίας.

Το κοινό στοιχείο σ' αυτή την κατηγορία μελετών είναι η διαπίστωση ότι η παραγωγή κλασικών εμπορευμάτων θα απαιτεί όλο και περισσότερες εισροές σε γνώσεις, ενώ η κατανάλωση των εμπορευμάτων νέου τύπου, θ' αυξάνεται σημαντικά. Στο μέτρο που ενισχύεται η καπιταλιστική δομή των επιχειρήσεων τέτοιου τύπου, η εργασία στους κλάδους αυτούς μετατρέπεται σε παραγωγική εργασία που παράγει υπεραξία και είναι δυνατό να συσσωρεύεται και να επαναεπενδύεται με βάση τους κανόνες της διευρυμένης αναπαραγωγής. Τα νέα πεδία που είναι δυνατόν να δημιουργηθούν, εγκαινιάζουν μία νέα φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σύμφωνα λοιπόν με τις απόψεις αυτές, δεν βρισκόμαστε μπροστά στο τέλος της κοινωνίας της εργασίας, που οδηγεί στην κατάργηση του νόμου της αξίας, αλλά μπροστά σε μία σειρά μεταμορφώσεων της αφηρημένης εργασίας που προσανατολίζεται σε πεδία μη υλικής παραγωγής. «Η μεγέθυνση παύει να ηγεμονεύεται από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής, ενώ η παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα σε βιομηχανία και υπηρεσίες γίνεται ολόένα και πιο ασαφής»¹².

Αναγνωρίζουμε ότι σήμερα είναι λογικά δυνατή μια διεύρυνση της έννοιας της παραγωγικής διαδικασίας όπως αυτή διατυπώνεται στο «Κεφάλαιο». Πράγματι επιχειρείται μια μετακίνηση της μισθωτής εργασίας προς τη σφαίρα της κυκλοφορίας της κατανάλωσης και της αναπαραγωγής, καθώς και μια αύξηση της συμβολής της διανοητικής εργασίας στην παραγωγή αξίας. «Οι εμπορικές επιχειρήσεις σήμερα είναι ταυτόχρονα οι ίδιες επιχειρήσεις παραγωγής έρευνας αγοράς, διαφήμισης, σχεδίασης της μορφής και της συσκευασίας του προϊόντος ή αγοράζουν τις εισροές από άλλες επιχειρήσεις. Ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι, ερευνητές των καταναλωτικών προτιμήσεων, σχεδιαστές, διαφημιστές, προσθέτουν στο υλικό προϊόν ένα συγκεκριμένο στυλ, προσαρμοσμένο σε ιδιαίτερες κοινωνικές κατηγορίες (νέοι, ενήλικες) έτσι ώστε στο τέλος να πουλάνε έναν τρόπο ζωής ως εμπόρευμα, ένα μη υλικό εμπόρευμα, παρά το ίδιο το υλικό προϊόν αυτό καθ' αυτό»¹³.

2. Τα όρια της παραγωγής αξιοποίησης του τριτογενή

σοφία

Ωστόσο τα προβλήματα της παραγωγικής αξιοποίησης του τριτογενή στο σύνολό του, είναι υπαρκτά. Ακόμη κι αν γίνει δεκτή η

άποψη των ετερόδοξων συγγραφέων για την παραγωγική εργασία, μας φαίνεται προβληματική η αναγωγή των τριτογενών δραστηριοτήτων σε κύρια πηγή της υπεραξίας στο μέλλον.

Για ν' απαντηθεί αν ο τριτογενής στο σύνολό του είναι δυνατό ν' αποτελέσει πεδίο απόσπασης σχετικής υπεραξίας, θα πρέπει να διευκρινισθούν:

- Τα όρια των δυνατοτήτων τυποποίησης-εντατικοποίησης της διανοητικής εργασίας και της εργασίας που εντάσσεται στο πεδίο των σχέσεων και των φροντίδων. Οι δραστηριότητες αυτές για να παράγουν σε μεγάλη κλίμακα σχετική υπεραξία δεν μπορεί να μην υπόκεινται στην αρχή των οικονομιών χρόνου. Η διαδικασία αξιοποίησης προϋποθέτει τη μετάβαση από την τυπική υπαγωγή της διανοητικής εργασίας στο κεφάλαιο, στην πραγματική υπαγωγή και κάτι τέτοιο προϋποθέτει μεθόδους εντατικοποίησης της διανοητικής εργασίας. Ωστόσο μια τέτοια εξέλιξη είναι αρκετά προβληματική και πιθανόν να οδηγήσει στο μέλλον σε μια νέα κρίση παραγωγικότητας, στο βαθμό που τα όρια τυποποίησης-εντατικοποίησης της διανοητικής εργασίας είναι λιγότερο ελαστικά απ' ό,τι εκείνα της χειρωνακτικής εργασίας. Οι εξελίξεις πάνω σ' αυτό το ζήτημα θα προσδιορισθούν από το βαθμό αντίστασης των εργαζομένων στις απαιτήσεις των εργαλειακών συστημάτων. Ένας τύπος παραγωγής αποκομμένος από το πεδίο των αισθήσεων, οδηγεί βαθμιαία στην πτώχευση της ίδιας της σκέψης και της επινοητικότητας: «Η τυποποίηση των διανοητικών λειτουργιών που ευνοεί τον έλεγχο των αισθήσεων, η υποταγή της σκέψης που διευκολύνει την τυποποίηση, συνεπάγονται την πτώχευση της σκέψης και της εμπειρίας. Η αποσύνδεση τους οδηγεί στην ατροφία τους»¹⁴.

Στα πλαίσια του τριτογενή υπάρχουν δραστηριότητες που υπόκεινται σε τυποποίηση και άλλες που από τη φύση τους δεν είναι δυνατό να τυποποιηθούν και γι' αυτό αποτελούν δραστηριότητες στάσιμης ή χαμηλής παραγωγικότητας. Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας πάνω στο ζήτημα, παρατηρείται ότι οι νέες θέσεις εργασίας δημιουργούνται κατά πλειοψηφία σ' αυτούς τους τομείς.

Ακόμη και μη μαρξιστές οικονομολόγοι, αναγνωρίζουν ότι μια τέτοια εξέλιξη περιορίζει τις δυνατότητες της μεγέθυνσης. Ο W. J. Baumol¹⁵, ήδη από το 1967, υποστήριζε ότι η τεχνολογική δομή ορισμένων δραστηριοτήτων του τομέα των υπηρεσιών συνεπάγεται αυξημένο κόστος παραγωγής. Στο μακροοικονομικό μοντέλο που προτείνει, οι δραστηριότητες χωρίζονται σε δύο τύπους: 1. Σε δραστηριότητες όπου η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνει

γρήγορα και σε δραστηριότητες χαμηλής παραγωγικότητας που είναι σχετικά ανεξάρτητες από την αρχή των οικονομιών χρόνου, γιατί σ' αυτές η εργασία αποτελεί σκοπό καθ' αυτό. (πχ. στην εκπαίδευση ο αριθμός των ωρών εκπαίδευσης ανά φοιτητή αποτελεί δείκτη ποιότητας).

Ο Α. Gorz επισημαίνει επίσης ότι κάθε δραστηριότητα δεν είναι δυνατόν για λόγους ανθρωπολογικούς να υπαχθεί στο πεδίο της καπιταλιστικής ορθολογικότητας. «Η οικονομική ορθολογικότητα είναι δυνατό να είναι εφαρμόσιμη σε δραστηριότητες που:

- δημιουργούν αξίες χρήσης
- ασκούνται στη δημόσια σφαίρα: (δηλαδή είναι δραστηριότητες που ευνοούν μία απρόσωπη ενσωμάτωση στην παραγωγική διαδικασία και δε βασίζονται σε σχέσεις προσωπικής εξάρτησης).
- Η απόδοσή τους είναι μετρήσιμη και όσο το δυνατό πιο αυξημένη» (Α. Gorz, *Metamorphoses du travail*, Gallile, 1988, σελ. 172-173).

Κατά το συγγραφέα αντίθετα με μια ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, δεν αρκεί μια δραστηριότητα να ασκείται με σκοπό την εμπορευματική ανταλλαγή για ν' αποτελεί εργασία με την οικονομική σημασία του όρου. Μερικές όψεις της οικονομίας των σχέσεων μοιάζουν με τις προκαπιταλιστικές μορφές εξυπηρέτησεων που η ανάπτυξη της βιομηχανικής κοινωνίας φαινόταν να είχε εξαφανίσει. Πράγματι μέσω της διεύρυνσης του άτυπου τομέα, οι όροι της εκμετάλλευσης διατηρούνται και τείνουν να διαιωνιστούν, ενώ ταυτόχρονα εκλείπει ο εξορθολογιστικός της χαρακτήρας. Η εκμετάλλευση μέχρι σήμερα συνέβαλε στην εξοικονόμηση χρόνου σε συνολική κοινωνική κλίμακα. Από δω και στο εξής η διεύρυνση του πεδίου δράσης του εμπορεύματος και του κεφαλαίου τείνει να δημιουργήσει κοινωνίες πλήρους ετερονομίας, όπως επισημαίνει ο Gorz, κοινωνίες υπηρετών και υπηρετούμενων, η στιγμή που η νέα τεχνολογία καθιστά δυνατή την παραγωγή κοινωνικού πλούτου που σχετίζεται με τις βασικές ανάγκες με λιγότερη ποσότητα εργασίας.

Άλλοι μελετητές θεωρούν προβληματική αυτή καθ' αυτή την έννοια της παραγωγικότητας στον τριτογενή: «Μέσα στον πολύμορφο και ετερογενή τριτογενή τομέα η σύνδεση ανάμεσα σε τεχνική πρόοδο και παραγωγικότητα της εργασίας δεν είναι απλή. Σε πολλές περιπτώσεις το στατιστικό μέτρο της παραγωγικότητας αλλά και ο ορισμός της θέτουν προβλήματα.... Έτσι για την ανάλυση των οικονομικών αποτελεσμάτων των νέων τεχνολογιών στην

πλειονότητα των τριτογενών δραστηριοτήτων, οι συνήθεις μέθοδοι αξιολόγησης που βασίζονται στις έννοιες του όγκου της παραγωγής, στο κόστος ανά μονάδα και στην παραγωγικότητα, υφίστανται σχετική απαξίωση»¹⁶.

Συμπέρασμα

Με τις παραπάνω παρατηρήσεις θέλουμε να επισημάνουμε τις δυσκολίες μιας πλήρους παραγωγικής αξιοποίησης του τριτογενή στο σύνολό του. Δεν υποστηρίζουμε ότι μια τέτοια προοπτική είναι ανέφικτη, αλλά θεωρούμε ότι η παραγωγική αξιοποίηση του τριτογενή στο σύνολό του αποτελεί ένα ζήτημα ανοικτό.

Κατά την γνώμη μας ένα αδύνατο σημείο των αναλύσεων που βλέπουν στη διεύρυνση του τριτογενή μία νέα φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, είναι το ότι χαρακτηρίζεται από την απουσία οποιασδήποτε κριτικής θεώρησης των αναγκών νέου τύπου. Η ανανέωση του προτύπου κατανάλωσης γίνεται επιδίωξη καθ' αυτή, οδηγώντας στην ασυζητητί αποδοχή των αναγκών νέου τύπου, των εμπορευμάτων νέου τύπου και των μορφών εργασίας νέου τύπου, εκτοπίζοντας από τον ορίζοντα της ανάλυσης κάθε κριτική θεώρηση του ζητήματος των αναγκών. Το ζήτημα αυτό βέβαια δεν είναι καθόλου απλό. Το ερώτημα που τίθεται σήμερα είναι: Πως είναι δυνατό να ορισθεί ένα συλλογικό optimum που θα διαφοροποιείται από την οικονομίστικη λογική στο μέτρο που η οικονομική ορθολογικότητα τείνει να γίνει η κυρίαρχη κοινωνική πρακτική; Η δυσκολία αυτή όμως δεν νομιμοποιεί μία θεώρηση που τείνει να εντάξει στο πεδίο του εμπορεύματος όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Υπάρχουν ζώνες αντίστασης απέναντι σ' αυτή την τάση μέσα στους κύκλους των διανοουμένων αλλά και στα εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα. Κατά την γνώμη μας οφείλουμε να αναρωτηθούμε σε ποιό βαθμό η ταύτιση της οικονομικής ορθολογικότητας με το Λόγο εν γένει, στρέφει την οικονομία ενάντια στην κοινωνία. Το ερώτημα αυτό αφορά άμεσα τους οικονομολόγους στο μέτρο που αντιλαμβάνονται την επιστήμη τους ως μία κοινωνική παραγωγή.

Είναι γεγονός ότι μία ανάλυση των επιπτώσεων της τεχνολογικής αναδιάρθρωσης στη δυναμική του οικονομικού συστήματος θα έχει σήμερα περιορισμένη εμβέλεια, λόγω του μεταβατικού χαρακτήρα της περιόδου που διανύουμε. Γίνεται όλο και περισσότερο ευδιάκριτο ότι το όριο ενός τρόπου παραγωγής δεν μπορεί να

είναι αυστηρά μόνο οικονομικής τάξης αλλά συνιστά ένα όριο κοινωνικό. Μια προσπάθεια ανίχνευσης των ευρύτερων ορίων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προσκρούει σήμερα σε ιδιαίτερες μεθοδολογικές δυσκολίες, αφ' ενός γιατί η μεταφορντική παραγωγική τάξη είναι ακόμη υπό διαμόρφωση, αφ' ετέρου γιατί μια τέτοια προσπάθεια προϋποθέτει τη διεπιστημονική θεώρηση που ξεπερνά τα πλαίσια του ατομικού ερευνητή¹⁷.

Συνολικά
δεν τρεφεί!

Κατά τη γνώμη μας, δύο σημαντικές αντιφάσεις εντοπίζονται μέσα στους τρέχοντες προσανατολισμούς της συσσώρευσης.

Η πρώτη έχει να κάνει με τα όρια τυποποίησης-εντατικοποίησης της μη χειρωνακτικής εργασίας -όπως ήδη επιστημάνθηκε-. Η τυποποίηση της μη χειρωνακτικής εργασίας προσκρούει σε όρια ανθρωπολογικά που αφ' ενός δεν είναι γνωστά, αφ' ετέρου μια προσπάθεια υπέρβασής τους μπορεί να οδηγήσει σε μια νέα κρίση της εργασίας.

Τέλος, μια σημαντική αντίφαση προκύπτει από τη διεύρυνση του πεδίου του εμπορεύματος που οδηγεί στην εμπορευματοποίηση των αναπαραγωγικών δαπανών, με ακραία λογική συνέπεια τη διάχυση ανάμεσα στο πεδίο της παραγωγής και σ' εκείνο της αναπαραγωγής. Η διάκριση ανάμεσα στο πεδίο της άμεσης παραγωγής και σ' εκείνο της αναπαραγωγής (που διευρύνθηκε σημαντικά με το κράτος πρόνοιας) υποδηλώνει μεταξύ άλλων ότι το σύστημα δεν μπορεί ν' αναπαραχθεί αυτόματα μέσα στην κίνηση της άμεσης παραγωγής. Η ιστορική εμπειρία έδειξε ότι το οικονομικό σύστημα χρειάζεται μια ζώνη εξωτερικότητας για ν' αναπαραχθεί. (A. Caille, 1976). Οι παραπάνω διαπιστώσεις ενισχύουν τις πιθανότητες για μια επιβράδυνση της δυναμικής της συσσώρευσης αλλά δεν είμαστε σε θέση να ισχυρισθούμε με βάση τα παραπάνω δεδομένα ότι οδηγούμαστε σε μια συνολική κρίση του τρόπου παραγωγής, τη στιγμή που δεν υπάρχει ισχυρή αμφισβήτηση των κοινωνικών σχέσεων από τα κοινωνικά κινήματα.

flexibilité ?
Σημειώσεις

1. G. Roustang, *L'emploi un choix de société*, Syros, 1988 σελ. 52.
2. A. Dannzin, *Enjeux Technologiques et Relations Internationales Economica*, 1986, σελ. 237.
3. B. Barrere, *Lire la crise*, P.U.F., 1983, σελ. 225.
4. E. Mandel, *Ο Ύστερος καπιταλισμός*, εκδόσεις Gutenberg, σελ. 197
5. Giovanni Dossi, *Οι τάσεις της καινοτομίας και οι προσδιοριστικοί*

της παράγοντες, στο «Οικονομική θεωρία και τεχνολογία», Συλλογικό έργο, Gutenberg, 1991.

6. T. Negri, στο ίδιο, σελ. 258-259.

7. Y. Crepeau, *La fin du travail salarie*, Temps modernes, no 524, 1990.

8. M. Henry, *Du Communisme au Capitalisme*, ed. Odile Jacob., 1990, σελ. 174-175.

9. X. Ναξάκης, *Η Φτώχεια των Εθνών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1996, σελ. 53.

10. T.M. Suzuki, *Robots and Capitalisme*, New Left Review, 1985.

11. O. Pastre, Toledano Lorenzi, «La crise du xx siecle», *Economica*, 1980, σελ. 375.

12. A. Λυμπεράκη - A. Μουρίκη, *Η Αθόρυβη Επανάσταση*, Gutenberg, 1996, σελ. 245.

13. X. Ναξάκης, *Οι Βιομηχανίες της Γνώσης και της Πληροφορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1995, σελ. 25.

14. M. Horkheimer - T. Adorno, *La dialectique de la raison*, Gallimard, 1983, σελ. 51.

15 W.J. Baujol, *Macroeconomics of unbalanced growth: The anatomy of urban crisis*, American Economic Review, Jun 1967.

16. M. Gaspard, «Mutations technologiques productivite et emploi», στο: *Mutations technologiques Economica*, 1981, σελ. 212.

17. R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, εκδ. Εξάντας, 1988, σελ. 111.

Βιβλιογραφία

Ξένη

M. Aglietta, *Les Metamorphoses de la Societe Salariale*, edition Calman - Levy, 1984.

Barrere etc., *Lire la Crice*, P.U.F., 1983.

M. Codellier, *Rationalite et Irrationalite en Economie*, Maspero, 1974.

O. Celinier, «Le Chomage Guerri si nous le Voulons», editions *Hommes et Thechniques*, 1985.

A. Danzin etc., «Enjeux Technologiques et Relations Internationales», *Economica*, 1986.

M. Henry, *Du Communisme au Capitalisme*, ed. Odile Jacob, 1992.

M. Horkeheimer - T. Adorno, *La Dialectique de la Raison*, Gallimard, 1983.

A. Gorz, *Les Metamorphoses du Travail*, Galilee, 1988.

J. Gouverneur, *Manuel de Theorie Economique Marxiste*, ed. De Boeck, 1987.

A. Lipietz, «Choisir L' Audace», *La Decouverte*, 1989.

- A. Lipietz, «La Societe en Sablier», *La Decouverte*, 1996.
A. Lebaube, *L' Emploi en Miettes*, Hachette, 1988.
K. Marx, *Principes d' une Critique de l' Economie Politique*, Editions Sociales.
T. Negri, *Marx au dela de Marx*, ed. C. Bourgeois, 1978.
O. Pastre, J. Lorenzi, J. Toledano, «La Crise du xx Scieclle», *Economica*, 1980.
J. Rawls, *Theorie de la Justice*, Seuil, 1987.
G. Roustang, *L' Emploi un Choix de Societe*, Syros, 1988.
J.M. Vincent, *Critique du Travail*, P.U.F., 1987.
M. De Vroey, *Crise du Marxisme - L' Aspect Theorique*, Universite Catholique de Louvain, Avril, 1990.

Μεταφρασμένα στα ελληνικά

- R. Boyer, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, εκδ. Έξαντας, 1990.
Μ. Κορία, *Επιστήμη, Τεχνική και Κεφάλαιο*, εκδόσεις Α/Συνέχεια.
Ε. Μαντέλ, *Ο Ύστερος Καπιταλισμός*, Gutenberg.

Ελληνική

- Θ. Βακαλιός, *Κουλτούρα, Τεχνολογία, Κοινωνία*, στο Συμπόσιο «Κολτούρα και Τεχνολογία», Praxis, 1990.
Σ. Ιωαννίδης, *Ανταγωνισμός, Αγορά και Δημοκρατία*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, 1993.
Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Αθήνα, 1998.
Α. Λυμπεράκη - Α. Μουρίκη, *Η Αθόρυβη Επανάσταση*, Gutenberg, 1996.
Χ. Ναξάκης, *Η Φτώχεια των Εθνών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1996.
Χ. Ναξάκης, *Οι Βιομηχανίες της Γνώσης και της Πληροφορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1995.
Θ. Πάκος, *Ανταγωνισμός, Συγκέντρωση και Τεχνολογία*, εκδ. Παπαζήση, 1992.
Θ. Τσέκουρας, *Ευέλικτος Αυτοματισμός και Αναδιάρθρωση: Μια Διέξοδος από την Κρίση*, στο Συμπόσιο «Κουλτούρα και Τεχνολογία», Praxis, 1990.
Σ. Χτουρής, *Μεταβιομηχανική Κοινωνία και η Κοινωνία της Πληροφορίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1997.

α
Αρθρα:

Temps Modernes.

Υ. Craipeu, *La Fine du Travail Salarie*, no 524.

New Left Reviews:

Μ. Suzuki, *Robots and Capitalisme*, 1985.

Cahiers d' Economie Politique:

Α. Caille, *Le Travail Improductif Comme Ecart du Capital a Soi Me-
me*, no 2.

La Revue du Mauss:

Α. Caille, *Grepuscule de l' Economie Politique*, no 3.

Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών:

Π. Τερλεξής, *Ο Μύθος του Ελεύθερου Χρόνου*, τεύχ. 15, Δεκέμβριος
1994.

Θέσεις:

Θ. Τσέκουρας, *Πόσο Παντοδύναμες είναι οι Νέες Τεχνολογίες*, no
32, 1990.

Η τεχνολογία ως φιλοσοφικό ζήτημα στον Heidegger

Παναγιώτης Τζαμαλίκος*

Περίληψη

Η αντίληψη του Martin Heidegger για την τεχνολογία ως φιλοσοφικό ζήτημα εξετάθη ad hoc σε διάλεξή του με τίτλο «Το Ζήτημα που Αφορά στην Τεχνολογία». Εν τούτοις, η πλήρης αντίληψή του επί του θέματος είναι δυνατόν να αποκαλυφθεί πλήρως μόνο εάν μελετηθεί σε συσχετισμό με το θεμελιώδες έργο του Είναι και Χρόνος. Οι θεμελιώδεις φιλοσοφικές έννοιες και συλλήψεις εκείνου του έργου διαδραματίζουν ουσιαστικό και κρίσιμο ρόλο στην έκθεση (και κατανόηση) της αντιλήψεως της τεχνολογίας ως φιλοσοφικού ζητήματος κατά τον Heidegger.

1. Φιλοσοφικές προσεγγίσεις στο φαινόμενο της τεχνολογίας

Η φιλοσοφία της τεχνολογίας ερευνά τα συστηματικά και ιστορικά φιλοσοφικά προβλήματα, τα οποία εγείρονται από την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Ως επιστήμη, έχει θέσει εις εαυτήν το καθήκον να μελετήσει ένα φαινόμενο, από το οποίο είναι πιθανόν να εξαρτηθεί η περαιτέρω επιβίωση, ή μη, του ανθρωπίνου γένους. Αν ληφθεί υπόψη, η, καθοριστική για τη μορφή των κοινωνιών, σύγχρονη έκφανση της τεχνολογίας, δεν θα ήταν αβάσιμος ο ισχυρισμός ότι μία λανθασμένη εκτίμηση της φύσεως της τεχνολογίας, θα ήτο δυνατόν να έχει μοιραίες συνέπειες.

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο Α.Π.Θ.

Η τεχνολογία, ως φιλοσοφικό ζήτημα, απασχόλησε φιλοσόφους όπως ο Jacques Ellul¹, ο Martin Heidegger, ο Ortega y Gasset². Η μελέτη των φιλοσοφικών εργασιών επί του συνθέτου φαινομένου της τεχνολογίας, τις κατατάσσει σε δύο διακριτές κατηγορίες, ανάλογα με την προσέγγιση και οπτική που αυτές υιοθετούν κατ' αρχήν. Η πρώτη προσέγγιση θεωρεί το φαινόμενο στην ολότητά του, ως μία σύλληψη η οποία δεν είναι δυνατόν να διακριθεί σε στοιχεία που το συνιστούν. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, η οποία θυμίζει τον Hegel, αυτή η ολότητα είναι δυνατόν να περιγραφεί και να εξηγηθεί μόνο ως σύνολο. Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι αυτής της προσεγγίσεως είναι οι Ellul και Heidegger. Εξ αυτών, ο Heidegger θεωρεί την τεχνολογία σε ένα μεταφυσικό επίπεδο. Η δεύτερη προσέγγιση εισάγει αναλυτικές διακρίσεις, συσχετισμούς και αλληλεξαρτήσεις, οι οποίες τείνουν να εξηγήσουν το πώς προήλθαν τα διάφορα φαινόμενα. Κατά την πρώτη προσέγγιση, δεν ερευνώνται τα διάφορα στοιχεία και οι μεταξύ αυτών συσχετισμοί. Κατά τη δεύτερη, υπεισέρχονται αναλύσεις επί των λεπτομερειών, οι οποίες όμως είναι δυνατόν να οδηγήσουν στην απώλεια της θεωρήσεως του όλου. Παραμένει πάντως το πλεονέκτημα της αναλυτικής μεθόδου, ότι διαπιστώνει εννοιολογικούς συσχετισμούς, οι οποίοι διαφορετικά θα παρέμεναν ανεξακρίβωτοι. Τούτο δημιουργεί το περαιτέρω πλεονέκτημα, ότι υποδεικνύει εκείνα τα χαρακτηριστικά της πραγματικότητας, τα οποία είναι δυνατόν να αλλάξουν. Σε αντιδιαστολή προς τούτο, η συνολική προσέγγιση του φαινομένου το αντιμετωπίζει ως ένα δεδομένο, το οποίο δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί περαιτέρω καθ' εαυτό. Η αναλυτική προσέγγιση παρέχει την δυνατότητα μελέτης, μαζί με τα φιλοσοφικά *a priori*, και των ενδεχομένων *a posteriori* ιστορικών, πολιτιστικών και κοινωνικών παραγόντων, οι οποίοι σχετίζονται με την ανάπτυξη της τεχνολογίας.

Εν τούτοις, η μέχρι σήμερα ιστορία έχει δείξει ότι είναι κατ' εξοχήν η συνολική, και δη η μεταφυσική, προσέγγιση του φαινομένου της τεχνολογίας, η οποία έχει αποδώσει τα πιο βαθυστόχαστα φιλοσοφικά αποτελέσματα. Και επιφανής εκφραστής αυτής της προσεγγίσεως είναι ο Martin Heidegger. Τούτο δεν είναι απροσδόκητο. Εκείνο το οποίο προαπαιτείται κατά την φιλοσοφική προβληματική, είναι μία οντολογία³. Κατ' εξοχήν δε εισηγητής οντολογίας είναι ο φιλόσοφος του Μέλανος Δρυμού. Πολλές από τις σύγχρονες αναλυτικές προσεγγίσεις, οι οποίες επιθυμούν να αγνοήσουν αυτό το αναπόδραστο *a priori*, και επιχειρούν αναλύσεις εν μέσω απουσίας οιασδήποτε οντολογίας, δε φθάνουν που-

θενά. Έτσι, η εκ μέρους του Heidegger προσέγγιση της τεχνολογίας καταδεικνύει, για μία ακόμη φορά, την αξία της μεταφυσικής – και δη σε έναν αιώνα όχι ιδιαίτερα ευμενή προς κάθε μεταφυσική.

2. Η τεχνολογία υπό το φως της φαινομενολογικής μεθόδου του Heidegger

Η σκέψη του Heidegger διεκδικεί την πρωτοπορία, εκτός των άλλων, και σε ό,τι αφορά το γεγονός ότι έθεσε το φαινόμενο της τεχνολογίας υπό το φως σοβαρού και διεισδυτικού φιλοσοφικού στοχασμού. Όντως, ήταν μεταξύ των πρώτων που θεώρησε το ζήτημα της τεχνολογίας ως ζήτημα ουσιώδες για το φιλοσοφικό στοχασμό της εποχής μας. Και ήταν ο πρώτος που είδε στο φαινόμενο της τεχνολογίας ένα γνησίως οντολογικό ζήτημα. Στο παρόν μελέτημα, θα διερευνήσουμε τις βασικές θέσεις του Heidegger σχετικά με την τεχνολογία και θα ανιχνεύσουμε τις θεμελιώδεις αφητηρίες της φιλοσοφίας του που καθορίζουν τις θέσεις αυτές. Το κείμενο του Heidegger που κατ' εξοχήν θα μας βοηθήσει προς τούτο, θα είναι η εργασία του «Το Ζήτημα το Σχετικό με την Τεχνολογία»⁴. Στην διάλεξη του 1954 με θέμα, «Το Ζήτημα το Σχετικό με την Τεχνολογία», θα διαπιστώσουμε ότι η φιλοσοφία της τεχνολογίας του Heidegger είναι ευθέως φαινομενολογική, υπό την έννοια ότι αυτή καταδεικνύει τα *υπαρξιακά θεμέλια* του τεχνολογικού εγχειρήματος. Η τεχνολογία, ήδη παρούσα στον τίτλο της διαλέξεως αυτής, τίθεται σχεδόν αμέσως υπό διερεύνηση φαινομενολογικού τύπου. Εκείνο το οποίο επιδιώκεται είναι να ερευνηθεί *η ουσία* της τεχνολογίας κατά τη *σχέση* της με την ανθρώπινη *ύπαρξη*.

«Θα διερευνήσουμε το ζήτημα της τεχνολογίας, και, πράττοντας τούτο, θα πρέπει να προετοιμασθούμε για μία ελεύθερη σχέση με αυτήν. Η σχέση θα είναι ελεύθερη, εάν αυτή καταστήσει την ανθρώπινη ύπαρξή μας ανοιχτή στην ουσία της τεχνολογίας. Όταν θα είμαστε σε θέση να απαντήσουμε σ' αυτή την ουσία, τότε θα είμαστε ικανοί να αποκτήσουμε εμπειρία του τεχνολογικού μέσα στην ίδια του την περιοχή»⁵.

Συνεπώς, ο σκοπός της ανάλυσεως είναι να κάνει το φαινόμενο της τεχνολογίας να αναδυθεί, έτσι ώστε να καταστούν εμφανή τα όριά του, να αναδυθεί ο ορίζοντάς του περιορισμένος στην

πραγματική του έκταση – αλλά τούτο σε σχέση με την ανθρώπινη ύπαρξη. Τα στοιχεία αυτά είναι χαρακτηριστικά της φαινομενολογικής μεθόδου του Heidegger, κατά την οποίαν η αποβλεπτικότητα του ανθρώπινου σε σχέση με τον κόσμο, εκφράζεται μέσω του σχήματος *ανθρώπινο - υπαρξιακή σχέση - κόσμος*, οπότε η αποβλεπτικότητα αποδίδεται ως *υπαρξιακή* αποβλεπτικότητα.

Προκειμένου να αποκαλύψουμε το φαινόμενο της τεχνολογίας, πρέπει να το απελευθερώσουμε από όλες τις επιφανειακές ερμηνείες και τους ανεπαρκείς ορισμούς του. Τέτοιες ερμηνείες ο Heidegger τις αποδίδει σε «υποκειμενικές» αντιλήψεις του φαινομένου, τις οποίες ονομάζει ινστρουμενταλιστικούς/εργαλειακούς ή ανθρωπολογικούς ορισμούς της τεχνολογίας.

«Κάποιος λέει: η τεχνολογία είναι το μέσον προς ένα σκοπό. Ο άλλος λέει: η τεχνολογία είναι μία ανθρώπινη δραστηριότητα. Οι δύο ορισμοί της τεχνολογίας είναι αλληλένδετοι. Διότι το να θέτει κανείς σκοπούς και να χρησιμοποιεί μέσα για την επίτευξή τους, είναι μία ανθρώπινη δραστηριότητα. Η κατασκευή και χρήση σκευών, εργαλείων και μηχανών, τα ίδια τα κατασκευασμένα και χρησιμοποιούμενα πράγματα, και οι ανάγκες και οι σκοποί που εξυπηρετούν, όλα αυτά ανήκουν σε αυτό που είναι η τεχνολογία. Όλο το σύμπλεγμα αυτών των επινοημάτων είναι τεχνολογία. Η ίδια η τεχνολογία είναι ένα επινόημα και, στα λατινικά, ένα *instrumentum*.

Συνεπώς, η τρέχουσα αντίληψη της τεχνολογίας, σύμφωνα με την οποίαν αυτή είναι ένα μέσον και μία ανθρώπινη δραστηριότητα, δύναται να αποκληθεί ινστρουμενταλιστικός και ανθρωπολογικός ορισμός της τεχνολογίας»⁶.

Ένας τέτοιος ορισμός υπαινίσσεται ότι η τεχνολογία είναι απλώς η εφεύρεση ενός «αντικειμένου» και λειτουργεί ως ένα απλό εργαλείο. Ο Heidegger παρατηρεί ότι ένας τέτοιος ορισμός είναι *ορθός*. Αλλά ευθύς αμέσως, με μία αποστροφή, η οποία θυμίζει τις παλαιότερες αναλύσεις του περί της λογικής αληθείας (των λογικών προτάσεων) και της αληθείας ως αποκαλύψεως, σημειώνει ότι το να είναι κάτι *ορθό*, δεν σημαίνει απαραίτητως ότι είναι και *αληθές*.

Η ορθότης αποδεικνύεται «αληθής» υπό μίαν εξαιρετικά περιορισμένη έννοια: η ορθότης δύναται να είναι αληθής σε σχέση με κάποια πλευρά ή τμήμα ενός ευρύτερου όλου. Αλλά το όλον είναι κάτι περισσότερο από κάτι που αποτελείται από μέρη· το όλον είναι εν τέλει το σύνολο από τις συνθήκες των δυνατοτήτων, οι οποίες μορφοποιούν τα μέρη.

«Σε οτιδήποτε τελεί υπό εξέταση, το *ορθόν* πάντοτε καθορίζει

κάτι σχετικό με αυτό. Αλλά, προκειμένου να είναι ορθό, αυτός ο καθορισμός σε καμία περίπτωση δεν χρειάζεται να αποκαλύψει την ουσία του υπό εξέτασιν πράγματος. Μόνο στο σημείο που λαμβάνει χώραν μία τέτοια αποκάλυψη αναδύεται το αληθές. Εξ αυτού του λόγου, αυτό που είναι απλώς ορθόν δεν είναι πάντως αληθές»⁷.

Εδώ είναι δυνατόν να διακρίνουμε τον φαινομενολογικό τύπο του επιχειρήματος: το ορθόν δεν είναι καθ' εαυτό αναληθές· είναι όμως περιορισμένο ή ανεπαρκές, και δύναται να χαρακτηριστεί ως μερική αλήθεια. Αλλά ο κίνδυνος της πλάνης έγκειται στο να θεωρηθεί το ορθόν ως κάτι περισσότερο από μερική αλήθεια. Σε μία τέτοια περίπτωση το ορθόν κατακαλύπτει την ευρύτερη, ή την πιο θεμελιώδη αλήθεια η οποία το διαμορφώνει. Τότε είναι ακριβώς που το ορθόν γίνεται λειτουργικώς αναληθές, εκ του ότι αυτό κατακαλύπτει την ίδια του την καταγωγή. Άλλωστε, το μερικό είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως μερικό, μόνο εάν συλλάβουμε το όλον, το οποίο θεμελιώνει την ορθότητα. Επί πλέον αυτού, η σύλληψη του όλου είναι αναγκαία συνθήκη, προκειμένου να αναγνωρισθεί αυτό που θεωρείται ως μέρος. Διότι πώς αλλιώς θα ήταν δυνατόν να θεμελιωθεί και να αναγνωρισθεί το μέρος ως μέρος;

3. Τεχνολογία και αλήθεια

Η άποψη αυτή του Heidegger είναι εύκολα κατανοητή, αν θεωρηθεί στο πλαίσιο της αντιλήψεώς του περί του τί είναι αλήθεια. Η αλήθεια ως απο-κάλυψη έρχεται στην εμφάνεια μέσω κάποιου ανοίγματος, το οποίο έχει κάποια δομή. Τα όντα έτσι εμφανίζονται μέσα και από κάποιο βάθος, ένα φόντο, ένα πλαίσιο. Αλλά αυτό το πλαίσιο, εντός του οποίου τα πράγματα αποκτούν την μορφή τους, είναι το ίδιο σχηματισμένο και δομημένο. Αυτή η δομή έχει ως χαρακτηριστικό εν ταυτώ ότι καλύπτει και αποκαλύπτει τα όντα. Ακριβώς δε η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο καλυπτόμενο και το αποκαλυπτόμενο έχει την κρίσιμη σημασία.

Άρα, κατά τον Heidegger, εάν κάποιος θέλει να φθάσει στην αλήθεια, πρέπει να δει πέρα από την ορθότητα, διότι είναι η αλήθεια (ως πλαίσιο, κατά τα ανωτέρω) που κάνει την ορθότητα να είναι αυτό που είναι. Η διαδικασία, μέσω της οποίας λαμβάνει χώραν αυτή η διεύθυνση, είναι γνωστή ήδη από το *Είναι και Χρόνος*⁸. Αρχίζει με ό,τι εκεί καλείται οντικό, και μέσω αυτού αναζητεί μία οντο-

λογική συνθήκη. Το οντολογικό μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο μέσω του οντικού. Αλλά η οντολογική διάσταση είναι το πεδίο για τις συνθήκες των δυνατοτήτων, οι οποίες μορφοποιούν το οντικό.

Αυτήν ακριβώς την τακτική ο Heidegger εφαρμόζει και στο ζήτημα της τεχνολογίας. Ο ανθρωπολογικός/ινστρουμενταλιστικός ορισμός είναι λειτουργικά οντικός· είναι σωστός, αλλά μερικός και περιορισμένος σε ένα υποκειμενικό σύνολο συνθηκών. Ο Heidegger αντιστρέφει αυτόν τον ορισμό θέτοντας ένα ερώτημα το οποίο ανήκει στην παράδοση της υπερβατικής φιλοσοφίας: ποιά είναι το σύνολο των συνθηκών των δυνατοτήτων, οι οποίες καθιστούν δυνατή την τεχνολογία; Η τεχνολογία, όπως την βλέπει ο Heidegger, δεν είναι μόνο οντική, είναι οντολογική.

Μία τέτοια τοποθέτηση φαίνεται κατ' αρχήν παράξενη. Αν όμως την τοποθετήσουμε στο πλαίσιο της περί αληθείας θεωρίας του Heidegger, τότε αποκτά νόημα κατά το ακόλουθο σκεπτικό: τα πράγματα της τεχνολογίας (όργανα, εργαλεία) και οι δραστηριότητες (των υποκειμένων) που τα χρησιμοποιούν, εμφανίζονται μόνο μέσα από το βάθος, το φόντο, ενός πλαισίου το οποίο δίδει σε αυτά την μορφή και την δομή τους. Η τεχνολογία, κατά την οντολογική της σημασία, δεν είναι μόνο ένα σύνολο από πράγματα και δραστηριότητες. Είναι ένας *τρόπος αληθείας*, ή ένα πεδίο εντός του οποίου πράγματα και δραστηριότητες είναι δυνατόν να εμφανισθούν, όπως και εμφανίζονται. Με αυτόν τον τρόπο, η τεχνολογία ανυψώνεται σε μία οντολογική διάσταση:

«Η *τέχνη* είναι ένας τρόπος του *αληθεύειν*. Αποκαλύπτει ό,τι δεν ανακλύπτει μόνο του και δεν ίσταται εισέτι προ ημών, ο,τιδήποτε μπορεί να φαίνεται τώρα μεν κατά ένα τρόπο, ύστερα δε κατ' άλλον τρόπο⁹... Συνεπώς, εκείνο που είναι αποφασιστικό στην *τέχνη*, ουδόλως έγκειται στην κατασκευή και διαχείριση, ούτε στην χρήση των μέσων, αλλά στην αποκάλυψη που προαναφέρθη. Η *τέχνη* συνιστά μία γέννηση ως αποκαλύπτειν, και όχι ως κατασκευάζειν... Άρα η τεχνολογία δεν είναι ένα απλό μέσον. Η τεχνολογία είναι ένας τρόπος αποκαλύψεως»¹⁰.

Η τεχνολογία ως μορφή αληθείας θεωρείται υπό το φως της γενικότερης περί αληθείας θεωρίας του Heidegger. «Η τεχνολογία είναι μία μορφή αποκαλύψεως. Η τεχνολογία δίδει το παρόν στην περιοχή που λαμβάνουν χώραν αποκάλυψη και φανέρωση, εκεί που η *αλήθεια* λαμβάνει χώραν»¹¹.

Μία μορφή αληθείας, που ανακλύπτει ως εκδοχή από τη σχέση αποκαλύψεως-καλύψεως, έχει ορισμένα χαρακτηριστικά. Θα αναφέρουμε εδώ, εκείνα που σχετίζονται με την τεχνολογική αλήθεια.

Πρώτον, αναφερόμενοι σε αυτά που ο Heidegger συχνά αποκαλεί «εποχές του Είναι», σημειώνουμε ότι αυτά αντιστοιχούν σε κάποιο είδος πολιτιστικών δεδομένων. Πρόκειται δηλαδή για, βαθιά ριζωμένες, δυναμικές παραδόσεις με διάρκεια· παραδόσεις ιστορικές μιν, τις οποίες όμως ο άνθρωπος δεν μπορεί να απορρίψει, όπως δεν μπορεί να απορρίψει την εσώτερη προσωπικότητα και τον χαρακτήρα του. Συνεπώς, σε ό,τι αφορά το άτομο, είναι δυνατόν να λεχθεί ότι αυτό ίσταται εν μέσω καταστάσεων οι οποίες προηγούνται αυτού.

«Η πραγμάτωση της τεχνολογίας εισάγει τον άνθρωπο σε κάτι το οποίο ο ίδιος δεν είναι σε θέση ούτε να εφεύρει, ούτε να κατασκευάσει καθ' οιονδήποτε τρόπο»¹².

Δεύτερον, αυτά τα πολιτιστικά δεδομένα εμφανίζονται απέναντι στους ανθρώπους που ζουν εν μέσω αυτών, ως προβάλλοντα κάποιες απαιτήσεις, στις οποίες ο άνθρωπος πρέπει με κάποιον τρόπο να δώσει μια απάντηση.

Τρίτον, αυτά έχουν ένα τέλος, ή εγγενή κατεύθυνση, την οποίαν ο Heidegger ονομάζει προορισμό. Αλλά, όπως σημειώνεται, με τον όρο «προορισμός» δε νοείται κάποιος αυστηρός ντετερμινιστικός καθορισμός· πρόκειται μάλλον για μία κατεύθυνση αναπτύξεως και παρακμής.

«Δεν εννοούμε ένα τύπο [προορισμού] που αναφέρεται σε κάποιο γένος ή κατηγορία· εννοούμε μάλλον τους τρόπους με τους οποίους ένα σπιτικό ή μία πολιτεία ασκούν έλεγχο, διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους, αναπτύσσονται και παρακμάζουν»¹³.

4. GE-STELL: η ουσία της τεχνολογίας

Οντολογικώς, η τεχνολογία είναι αυτό που χαρακτηρίζει την παρούσα εποχή του Είναι. Συνεπώς η διείσδυση στην ουσία της καθίσταται κεντρική φιλοσοφική μέριμνα, αν πρόκειται να καταλάβουμε την εποχή μας και να διαμορφώσουμε μία απάντηση σε αυτήν. Από την άποψη αυτή, η τεχνολογία ανάγεται σε ζήτημα σημαντικής φιλοσοφικής σημασίας από τον Heidegger.

Κάθε μορφή της αλήθειας, ως μεταβλητή έκφανση της σχέσης ανάμεσα στο αποκαλυπτόμενο και το καλυπτόμενο, ενέχει έναν ορισμένο βαθμό καθορισμού. Έχει μία δομή, ή ουσία, η οποία δεν είναι απλώς το γένος της, αλλά είναι ένας ιδιαίτερος τύπος του συνόλου των δυνατοτήτων, οι οποίες διαμορφώνουν ό,τι

εμείς αντιλαμβανόμεθα ως σύγχρονη τεχνολογία. Το όνομα αυτής της μορφής αλήθειας, της τεχνολογικής αλήθειας, ο Heidegger το ονομάζει *Ge-stell*¹⁴. Η ουσία της τεχνολογίας αποδίδεται μέσω του όρου *Ge-stell*:

«Τώρα δίνουμε ένα όνομα σε εκείνη την προκλητική απαίτηση, η οποία προσανατολίζει τον άνθρωπο προς την κατεύθυνση του να ταξιθετήσει την αυτοαποκάλυψη ως διαρκές απόθεμα: Περίσχεση (*Ge-stell*)»¹⁵.

Αυτός είναι ο οντολογικός ορισμός του Heidegger για την τεχνολογία. Έχει τα χαρακτηριστικά που αναφέραμε προηγουμένως: αποτελεί μία πολιτιστική μεταβλητή, μέσα στην οποίαν έχουν ευρεθεί οι άνθρωποι. Αποτελεί μία μορφή αποκαλύψεως, η οποία χρησιμεύει ως το σύνολο των δυνατοτήτων, διά των οποίων η τεχνολογία εμφανίζεται οντικώς όπως εμφανίζεται. Επίσης, δημιουργεί μία απαίτηση, ή κλήση, προς τους ανθρώπους για κάποια αναγκαία απάντηση. Επίσης δε, έχει ένα τέλος, ή προορισμό, ως κατεύθυνση της εξελίξεως.

Εισάγοντας σε αυτό το σημείο της ανάλυσής μας τον όρο *περίσχεση* (*Ge-stell*), κάνουμε ένα μικρό πρωθύστερο στην όλη ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του Heidegger, όπως αυτή αναπτύσσεται στη διάλεξή του. Αλλά, με αυτόν τον τρόπο, καταδεικνύεται ότι θα μπορούσε να ονομασθεί οντολογία της τεχνολογίας, τα στοιχεία της οποίας προαναφέραμε. Εκείνο που μένει, είναι να εξετάσουμε το ζήτημα κατά τρόπο, ώστε αυτή η αντίληψη για την οντολογία της τεχνολογίας να ταιριάζει με τη σύγχρονη έκφασή της. Επίσης, να εξετάσουμε πιο συγκεκριμένα τον ισχυρισμό του Heidegger, ότι η τεχνολογία μπορεί να θεωρηθεί ως η *κύρια* μορφή της αλήθειας κατά τη σύγχρονη εποχή. Προς τούτο, θα πρέπει να εξετάσουμε και πάλι μερικές συγκεκριμένες πλευρές καθενός από τα δομικά χαρακτηριστικά της τεχνολογίας, όπως τα εκθέτει ο Heidegger.

Η τεχνολογία είναι μία μορφή αποκαλύψεως. Αποκάλυψη είναι η ανάδυση της παρουσίας μέσα σε ένα πλαίσιο. Ήδη σε αυτό το επίπεδο, είναι δυνατόν να ανιχνεύσουμε την αναδυόμενη αξία η οποία αποδίδεται στην *πράξη* από τον Heidegger.

Κατά τη συνήθειά του, στρέφεται σε ετυμολογικές αναλύσεις επί της αρχαίας ελληνικής σκέψης, η οποία αποτελεί και την αφετηρία της παρούσης εποχής του Είναι. Στη σύγχρονη σκέψη, παρατηρεί ο Heidegger, η *τέχνη*, θεωρείται συνήθως ως κάτι το ευρύτερο από την «τεχνική». «*Τέχνη* είναι το όνομα όχι μόνο για τις δραστηριότητες και τις ικανότητες του τεχνίτη, αλλά επίσης και

για τις τέχνες του πνεύματος και τις καλές τέχνες. Η τέχνη ανήκει στο γεννάν, στην *ποίησιν*. Είναι κάτι ποιητικό¹⁶. Η *ποίησις* είναι εν ταυτώ κατασκευάζει και γεννάν. Αλλά γεννάν είναι το να προκαλείται η ανάδυση μιας παρουσίας. Άρα αυτή είναι μία αλήθεια που σχετίζεται με την πράξη. Εδώ λοιπόν η τέχνη είναι μία μορφή αλήθειας, υπό την έννοιαν ότι φέρει κάτι εις παρουσίαν. Η τέχνη αποκαλύπτει, ή φέρει εις παρουσίαν, κάτι το οποίο είναι δυνατόν:

«Κατά τί έχει σχέση η ουσία της τεχνολογίας με το αποκαλύπτειν; Απάντηση: Κατά τα πάντα. Διότι κάθε γεννάν είναι θεμελιωμένο στο αποκαλύπτειν»¹⁷.

Αλλά τί αποκαλύπτεται; Η τεχνολογική αποκάλυψη λαμβάνει την ιδιαίτερη μορφή της από το δικό της πεδίο των δυνατοτήτων, από το δικό της πλαίσιο. Και το πλαίσιο της είναι μία συγκεκριμένη μορφή σχέσεως, την οποίαν αναλαμβάνει ο άνθρωπος με τον κόσμο, μέσω κάποιας υπαρξιακής αποβλεπτικότητας. Συνεπώς, εδώ υπάρχει κάποια συγκεκριμένη μορφή του κόσμου θεωρούμενη δεδομένη εκ των προτέρων, και κάποια συγκεκριμένη δραστηριότητα, η οποία απαντά σε αυτήν την συγκεκριμένη μορφή του κόσμου.

Ο κόσμος στην τεχνολογική του μορφή, είναι το σύνολο των συνθηκών τις οποίες ο Heidegger ορίζει ως κόσμο θεωρούμενο ως *διαρκές απόθεμα (Bestand)*. Τούτο σημαίνει ότι ο κόσμος, αποκαλυπτόμενος τεχνολογικώς, θεωρείται κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο –ως ένα πεδίο ενεργείας ή ισχύος– το οποίο μπορεί να κατακτηθεί και να αποθηκευθεί.

«Η αποκάλυψη η οποία επικρατεί στη σύγχρονη τεχνολογία είναι μία πρόκληση, η οποία θέτει στη φύση την παράλογη απαίτηση να παρέχει ενέργεια, η οποία να είναι δυνατόν να απορροφάται και να αποθηκεύεται ως τοιαύτη»¹⁸.

Αυτό ακριβώς κάνει τον κόσμο ένα διαρκές απόθεμα.

Αυτή η άποψη έχει τις συνέπειές της. Έτσι, για παράδειγμα, «η γη τώρα αποκαλύπτεται ως μία περιοχή για ανθρακωρυχεία, το έδαφος ως απόθεμα μεταλλευμάτων»¹⁹. Όπερ σημαίνει ότι η φύση εμφανίζεται στον άνθρωπο ως ένα πεδίο με ορισμένη χρησιμότητα για τον άνθρωπο. Αυτό αποτελεί μία *μεταβλητή* του πώς είναι δυνατόν να θεωρείται η φύση. Τελεί σε αντιδιαστολή από εκείνες τις πολιτιστικές μεταβλητές, οι οποίες θεωρούν τη γη ως μητέρα, στην οποίαν δεν επιτρέπεται να εμπήξει κανείς ούτε ένα πάσσαλο. Άρα είναι δυνατόν να λεχθεί ότι η τεχνολογική θεώρηση του κόσμου συνιστά μία εκδοχή (ή, μεταβλητή) από πολιτιστι-

κά ενδεχόμενα, ή ότι συνιστά έναν ιστορικό μετασχηματισμό του πώς θεωρείται η φύση.

Ο Heidegger διατείνεται ότι μία τέτοια αντίληψη του κόσμου είναι σύστοιχη με το ότι σήμερα χρησιμοποιούνται τα συγκεκριμένα είδη τεχνολογιών, των οποίων τονίζει την ιδιαίτερη δύναμη για μετασχηματισμό του κόσμου. Έτσι, δεν είναι μόνο η γη η οποία είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως πηγή υλικών· επιπλέον, η πρότερη κυριαρχία της φύσεως επί του ανθρώπου, έχει υποκατασταθεί από την κυριαρχία του ανθρώπου επί της φύσεως.

«Μέσα στο πλαίσιο των αλληλένδετων διαδικασιών που αναφέρονται στην κανονική διανομή της ηλεκτρικής ενεργείας, ακόμη και ο Ρήνος μοιάζει με κάτι που ευρίσκεται υπό την κυριαρχία μας... τα νερά του διοχετεύονται μέσα στο εργοστάσιο ηλεκτροπαραγωγής μέσω του φράγματος. Αυτό που το ποτάμι είναι τώρα, δηλαδή ένα στοιχείο υδροηλεκτρικής παραγωγής, απορρέει από την ουσία του σταθμού ηλεκτροπαραγωγής²⁰.

Υπό την έννοια αυτήν, τεχνολογία είναι τόσο ο όρος για τη δυνατότητα του να έχει ο κόσμος μία μορφή υπό τη σύγχρονη έννοια, όσο και αυτός καθ' εαυτόν ο μετασχηματισμός της φύσεως, όπως λαμβάνει χώραν διά της τεχνολογίας. Άρα, στο οντολογικό επίπεδο, ουσία της τεχνολογίας είναι ένας ορισμένος τρόπος, με τον οποίον η ανθρώπινη ύπαρξη αντιλαμβάνεται τον κόσμο, σχετίζεται με αυτόν και οργανώνει τον τρόπο της σχέσεως με τον κόσμο αυτόν.

Από άποψη φαινομενολογική, για κάθε διαφορετικό νοηματικό όρο υπάρχει ένας αντίστοιχος νοητικός όρος. Έτσι, αν ο κόσμος θεωρείται ως διαρκές απόθεμα, αν αυτός είναι ο βασικός τρόπος κατά τον οποίον γίνεται αντιληπτός, τότε πρέπει να υπάρχει μία σύστοιχη ανθρώπινη απάντηση σε αυτήν την σύλληψη. Όντως αυτή η συνθήκη λαμβάνει συγκεκριμένη μορφή κατά την τεχνολογική εποχή. Οι δραστηριότητες των ανθρώπων, σε απάντηση στην σύλληψη του κόσμου ως διαρκούς αποθέματος, είναι αυτές που αποκαλύπτουν τις δυνατότητες του κόσμου, οι οποίες από τον Heidegger χαρακτηρίζονται ως «αποκαλύπτειν, μετασχηματίζουν, αποθηκεύειν, διανέμειν, και θέτειν ή διακόπτειν την λειτουργία συσκευών»²¹. Ο άνθρωπος θεωρείται μέσα στη διαδικασία του ταξιθετείν:

«Ακριβώς επειδή ο άνθρωπος προκαλείται πιο αρχέγονα από ό,τι οι ενέργειες της φύσεως, ο άνθρωπος εισέρχεται στη διαδικασία του ταξιθετείν και ουδέποτε ο ίδιος μετατρέπεται σε διαρκές απόθεμα. Αφού ο άνθρωπος οδηγεί την τεχνολογία προς την

εξέλιξη, λαμβάνει μέρος στο ταξιθετείν ως έναν τρόπο αποκαλύψεως»²².

Εδώ και πάλι, όπως και στο *Είναι και Χρόνος*, αρχίζει να εμφανίζεται η προτεραιότητα της πράξεως που χαρακτηρίζει την περί φαινομενολογίας εκδοχή του Heidegger. Σε αυτό ακριβώς το σημείο, θα αρχίσουμε να μελετούμε την περίφημη «εργαλειακή ανάλυση», η οποία αποτελεί και ιδιαίτερα ασφαλές έδαφος για τη μελέτη της φιλοσοφίας της τεχνολογίας του Heidegger.

5. Τεχνολογία και επιστήμη

Η κοινή αντίληψη περί τεχνολογίας, η οποία σχετίζεται με ό,τι ο Heidegger ονομάζει ινστρουμενταλιστική (εργαλειακή) και ανθρωπολογική άποψη, θεωρεί ότι η σύγχρονη τεχνολογία αποτελεί τέκνο της νεώτερης επιστήμης. Η τεχνολογία αποτελεί ένα απλό εργαλείο της επιστήμης ή, στην καλύτερη περίπτωση, μίαν εφαρμοσμένη επιστήμη. Ο Heidegger αντιστρέφει αυτή την άποψη και διατείνεται ότι η σύγχρονη επιστήμη είναι ουσιαστικά τέκνο της τεχνολογίας. Ο τρόπος με τον οποίον επιδιώκει να στηρίξει την άποψή του αυτή, πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα.

Υπάρχουν δύο αλληλοεξαρτώμενες ιδέες, οι οποίες εισάγονται κατ' αρχήν, προκειμένου να στηρίξουν την όλη επιχειρηματολογία.

Πρώτον, ο Heidegger δέχεται ότι η σύγχρονη επικρατούσα άποψη περί τεχνολογίας, τείνει να κάνει ένα σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στην επιστημονική τεχνολογία και την παλαιότερη εμπειροτεχνική χειρωνακτική τεχνολογία. Ο Heidegger δεν αρνείται ότι υπάρχουν διαφορές, αλλά τείνει να υποβαθμίσει την πραγματική σημασία τους. Λόγου χάρη, αποδίδοντας ορθότητα (όχι αλήθεια) στην εργαλειακή αντίληψη της τεχνολογίας, σημειώνει ότι αυτή η άποψη είναι δυνατόν να φέρει τόσο την εμπειροτεχνική όσο και την επιστημονική τεχνολογία κάτω από τον ίδιο χαρακτηρισμό, ως «μέσα», ή ως όργανα, για την επίτευξη κάποιων σκοπών. Εδώ, η διαφορά ανάμεσα στις τεχνολογίες είναι απλώς ζήτημα του πόσο η μία είναι πιο περίπλοκη σε σχέση με την άλλη²³.

Δεύτερον, η σταθερή έμφαση στην τεχνολογία ως *ποίησιν* και ως *τέχνην*, τείνει να υποβαθμίζει τη διαφορά ανάμεσα σε παλαιά και σύγχρονη τεχνολογία.

Τρίτον, και σπουδαιότατον, η διαφορά μεταξύ των διαφόρων σταδίων της τεχνολογίας υποβαθμίζεται, διότι η ουσία της τεχνο-

λογίας, καθ' εαυτήν, δεν είναι τεχνολογική, αλλά είναι υπαρξιακή. Εκείνο που ο Heidegger παραδέχεται, είναι ότι η σύγχρονη τεχνολογία επιτρέπει στη μυστική της ουσία, ως περίσχεση, να αναδυθεί πιο καθαρά. Επιτρέπει, δηλαδή, να αναδυθεί καθαρότερα και με μεγαλύτερη σαφήνεια ό,τι στο παρελθόν, και επί μακρόν χρόνο, ήταν λανθάνον και ασαφές.

Στενά συνδεδεμένη με την υποβάθμιση κάθε ουσιαστικής διαφοράς ανάμεσα σε παλαιά και σύγχρονη τεχνολογία, είναι η αναγκαία παραδοχή ότι η σύγχρονη τεχνολογία είναι χρονολογικώς μεταγενέστερη της σύγχρονης επιστήμης.

«Μιλώντας χρονολογικά, η σύγχρονη φυσική επιστήμη αρχίζει κατά τον δέκατον έβδομον αιώνα. Αντίθετα, η τεχνολογία των αυτοκινουμένων μηχανών αρχίζει μόνο κατά το δεύτερο ήμισυ του δέκατου όγδοου αιώνα. Αλλά η σύγχρονη τεχνολογία, η οποία από άποψη χρονολογική είναι μεταγενέστερη, είναι ιστορικά προγενέστερη, από την άποψη ότι η ουσία της ήταν έντονα παρούσα μέσα σε αυτήν (την επιστήμη)»²⁴.

Η ουσία της τεχνολογίας δεν είναι χρονολογικά προγενέστερη, είναι όμως ιστορικά, οντολογικά, προγενέστερη από τη σύγχρονη επιστήμη. Ακριβώς σε αυτήν τη αντιστροφή βασιζόμενος, ο Heidegger διατυπώνει τον ισχυρισμό ότι η τεχνολογική εποχή είναι εκείνο που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη περίοδο. Ο ισχυρισμός αυτός αντανακλά προφανώς απόψεις που είχε διατυπώσει και παλαιότερα σχετικά με την προτεραιότητα του στοιχείου της πράξεως.

Στη συγκεκριμένη διάλεξη, η ανωτέρω αντιστροφή κατ' αρχήν διατυπώνεται σε πρώτη μορφή, σε σχέση με την επιστήμη και τα όργανά της.

«Λέγεται ότι η σύγχρονη τεχνολογία είναι κάτι ασύγκριτα διαφορετικό από όλες τις προηγούμενες τεχνολογίες, διότι αυτή βασίζεται στη σύγχρονη φυσική ως θετική επιστήμη. Εν τω μεταξύ έχουμε φθάσει να αντιληφθούμε πιο καθαρά ότι το αντίστροφο είναι επίσης αληθές: η σύγχρονη φυσική, ως πειραματική, είναι εξαρτημένη από τις τεχνικές συσκευές και από την πρόοδο στην κατασκευή τέτοιων συσκευών»²⁵.

Τούτο σημαίνει ότι η σύγχρονη επιστήμη έχει εντός αυτής ενσωματωμένη την τεχνολογία. Η ίδια η επιστήμη έχει ένα σώμα διαμορφωμένο τεχνολογικά. Θα ήταν μάλιστα δυνατόν να λεχθεί ότι η βασική διαφορά ανάμεσα στη σύγχρονη επιστήμη και την αντίστοιχη αρχαία, είναι η αύξουσα ενσωμάτωση της τεχνολογίας, μέσω των επιστημονικών οργάνων.

Αλλά, αν η επιστήμη είναι ενσωματωμένη σε όργανα, ως όρο

αναγκαίο για τις έρευνές της, τούτο δεν σημαίνει απαραίτητως ότι η καταγωγή της επιστήμης ευρίσκεται στην τεχνολογία. Αλλά αυτό είναι που διατείνεται ο Heidegger. Το επιχείρημά του στηρίζεται στο ότι είναι κατ' αρχήν αναγκαίο να θεωρήσουμε τη φύση ως διαρκές απόθεμα, προς το οποίο κατευθύνεται η ταξιδετική συμπεριφορά του ανθρώπου. Αυτό παρέχει τον όρο για τη δυνατότητα υπάρξεως μιας σύγχρονης επιστήμης, η οποία να είναι σε θέση να εκτελεί ακριβείς υπολογισμούς²⁶.

Συνεπώς, πίσω από τη σύγχρονη φυσική ευρίσκεται κρυμμένο το πνεύμα της τεχνολογίας – της τεχνολογίας με την οντολογική της σημασία, ως κόσμου θεωρούμενου ως διαρκές απόθεμα. Η προτεραιότητά της όμως γίνεται αντιληπτή μόνο βαθμηδόν. Οι όροι που καθορίζουν την προτεραιότητα της τεχνολογίας δεν είναι κατ' ανάγκην σαφείς εξ αρχής. Από την άποψη αυτή, άρα, η επιστήμη, διαδραματίζει ένα ρόλο. Αρχίζει να αναγγέλει αυτό που ίσταται πίσω από την επιστήμη, καθώς η τεχνολογία έρχεται στο φως.

«Η σύγχρονη επιστημονική θεωρία της φύσεως προετοιμάζει το δρόμο όχι μόνο για την τεχνολογία, αλλά για την ουσία της σύγχρονης τεχνολογίας. Διότι τέτοια συσσώρευση, η οποία προκαλεί τον άνθρωπο να αποκαλύψει διά της ταξιδετήσεως, ήδη κυριαρχεί στη φυσική. Αλλά σε αυτήν, αυτή η συσσώρευση δεν έρχεται εξώφθαλμα στο προσκήνιο. Η σύγχρονη φυσική είναι ο κήρυκας της περίσχεσης (Ge-stell), ένας κήρυκας του οποίου η καταγωγή είναι ακόμη άγνωστη»²⁷.

Αλλά η καταγωγή γίνεται βαθμηδόν σαφής, και αυτή η καταγωγή είναι η τεχνολογία, όπως ήδη ερμηνεύθηκε οντολογικά. «Κάθε τι που έρχεται στην εμφάνεια, όχι μόνο η σύγχρονη τεχνολογία, κρατά τον εαυτό του παντού κρυμμένο. Εν τούτοις, σε σχέση με το ό,τι κυριαρχεί, παραμένει εκείνο που προηγείται όλων: το πλέον αρχέγονο»²⁸.

Η τεχνολογία ως περίσχεση, αποτελεί τον όρο για τη δυνατότητα της σύγχρονης επιστήμης. Κατά τον Heidegger, τούτο συνιστά την ανωτερότητα της τεχνολογίας.

«Επειδή η ουσία της σύγχρονης τεχνολογίας ευρίσκεται στην περίσχεση (Ge-stell), η σύγχρονη τεχνολογία πρέπει να υιοθετήσει τις σύγχρονες θετικές επιστήμες. Κάνοντας αυτό, αναδύεται η απατηλή εντύπωση ότι η σύγχρονη τεχνολογία είναι εφαρμοσμένη φυσική επιστήμη. Αυτή η απατηλή εντύπωση μπορεί να διατηρηθεί μόνο για όσο καιρό δεν είναι δυνατόν να αποκαλυφθεί, μέσω διερωτήσεως, ούτε η ουσιαστική καταγωγή της σύγχρονης επιστήμης, ούτε η ουσία της σύγχρονης τεχνολογίας»²⁹.

Εδώ η αντιστροφή είναι πλήρης: η τεχνολογία αποτελεί την πηγή της επιστήμης· η τεχνολογία, ως περίσχεση, είναι η πηγή της επιστημονικής θεωρήσεως του κόσμου ως διαρκούς αποθέματος.

Περίσχεση, είναι τόσο ο όρος για τη δυνατότητα της σύγχρονης επιστήμης, όσο και το πεδίο των δυνατοτήτων, μέσα στο οποίο αυτή κινείται. Περίσχεση είναι ο οντολογικός ορίζοντας της σύγχρονης επιστήμης, έτσι ώστε ό,τι συμβαίνει μέσα σε αυτόν εμφανίζεται μέσω των μορφών της ταξιθετήσεως. Σε ό,τι αφορά τον κόσμο, αυτή είναι η μορφή ως η σύγχρονη μορφή αποκαλύψεως.

Για τον περιορισμένο σκοπό αυτού του μελετήματος, η ανάλυση της τεχνολογίας ως θεμελιωμένης στην περίσχεση, στον κόσμο ο οποίος εμφανίζεται ως διαρκές απόθεμα, συνιστά ολοκλήρωση της νοηματικής φαινομενολογικής ανάλυσης. Ο κόσμος είναι αυτό που *ίσταται* προ της υπάρξεως και, ταυτόχρονα, αυτό στο οποίο η ύπαρξη είναι «ριγμένη». Η ύπαρξη, άρα, πρέπει να προέλθει σε κάποιο είδος σχέσεως με τον κόσμο. Στο πλαίσιο της σύγχρονης εποχής, ο κυριαρχών τρόπος αποκαλύψεως του κόσμου είναι τεχνολογικός. Άρα, η νοητική ανάλυση πρέπει να σκοπεί στην έκθεση του φάσματος των δυνατών απαντήσεων, στην ουσία της τεχνολογίας ως περίσχεσης.

6. Τεχνολογία και Αποκάλυψη

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι θεμελιώδης απάντηση είναι αυτό που ο Heidegger καλεί *ταξιθέτηση* του κόσμου (αποκαλύπτειν, μετασηματίζειν, αποθηκεύειν, διανέμειν, κ.λπ.). Κατ' αρχήν λοιπόν φαίνεται ότι η απάντηση του ανθρώπου στον κόσμο, θεωρούμενο ως τελούντα υπό περίσχεσιν, είναι η δραστηριότητα του να ταξιθετεί την διάθεση των παραγωγικών πηγών, μετά από ακριβείς ποσοτικούς υπολογισμούς. Άρα, όπως η φύση εμφανίζεται ως διαρκές απόθεμα μέσα στην περίσχεση, έτσι και ως ανθρώπινο καθήκον εμφανίζεται ένα είδος κυριαρχίας επί της φύσεως δια των τεχνολογικών μέσων.

Αλλά αυτό που συνιστά τη θεμελιώδη απάντηση, είναι απλώς κάτι που απορρέει από την ουσία της τεχνολογίας ως περίσχεσης. Είναι ενδεικτικό της ουσίας του βασικού προορισμού (του τέλους) του κόσμου με την τεχνολογία σε αυτό τον ρόλο. Αυτήν

ακριβώς την έννοια του προορισμού ο Heidegger τη θεωρεί ως την καταλληλότερη, προκειμένου να προχωρήσει στη νοητική ανάλυση της περίσχεσης. Εδώ εμφανίζονται και πάλι τα βασικά βήματα για μία φαινομενολογική ανάλυση.

1. Το νοηματικό αντίστοιχο (ο κόσμος) εμφανίζεται και ορίζεται ή περιγράφεται ουσιαστικά. «Η ουσία της σύγχρονης τεχνολογίας εμφανίζεται σε ό,τι καλούμε περίσχεση»³⁰. «Είναι ο τρόπος με τον οποίον το πραγματικό αποκαλύπτει εαυτό ως διαρκές απόθεμα»³¹.

2. Εν συνεχεία μελετάται το νοητικό αντίστοιχο, η σχέση μας με αυτή την ουσία: «Θέτουμε την διερώτηση σχετικά με την τεχνολογία, προκειμένου να φέρουμε στο φως τη σχέση μας με την ουσία της»³². Αυτή η σχέση χαρακτηρίζεται από τον Heidegger ως ένας τρόπος κάποιου «είναι εντός», ως ακολούθως:

«Περίσχεση είναι η συσσώρευση η οποία ανήκει σε εκείνη την προσβολή, η οποία προκαλεί τον άνθρωπο και τον θέτει σε θέση να αποκαλύψει, με την μορφή του ταξιθετείν, το πραγματικό, ως διαρκές απόθεμα. Όντας αυτός που δέχεται την πρόκληση κατ' αυτόν τον τρόπο, ο άνθρωπος ίσταται εντός της ουσιαδούς περιοχής της περίσχεσης»³³.

Εν ολίγοις, η απάντηση ή σχέση του ανθρώπου με την ουσία της τεχνολογίας θα εκφράζεται με τον τρόπο που εμφανίζεται η περίσχεση. Είναι ακριβώς αυτή η επιλεκτικότητα στον τρόπο θεάσεως του κόσμου, που περιέχει αυτό που ο Heidegger ονομάζει κατεύθυνση ή προορισμό.

Αυτή η κατεύθυνση, με τους όρους του Heidegger, δεν περιγράφεται ως προκαθορισμός. Είναι μάλλον ένα τέλος το οποίο, στην καλύτερη περίπτωση, είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι θέτει ένα πλαίσιο και παρέχει ένα σύνολο από συνθήκες, ως τάση, ή κλίση, προς μία κατεύθυνση.

«Αλλά αυτός ο προορισμός δεν είναι ποτέ ένα πεπρωμένο, το οποίο ασκεί, εξαναγκασμό. Διότι ο άνθρωπος καθίσταται πραγματικά ελεύθερος μόνο κατά τον βαθμό που ανήκει στην περιοχή του προορισμού και έτσι καθίσταται κάποιος που ακροάται, και όχι κάποιος που απλώς υπακούει»³⁴.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο ο Heidegger προβάλλει την κρίσιμη φαινομενολογική συνθήκη: το να αναγνωρίσουμε και να ορίσουμε την ουσία της τεχνολογίας, το να την κατανοήσουμε, είναι το να την έχουμε εντοπίσει, ή να την αντιληφθούμε ως οριοθετημένη, ως έχουσα έναν ορίζοντα. Έτσι η δυνατότητα του να γίνει κάποιος ελεύθερος ανακύπτει ακριβώς με την ίδια κίνηση μέσω της οποίας συλλαμβάνει την ουσία της τεχνολογίας.

«Αλλά όταν στοχαζόμεθα επί της ουσίας της τεχνολογίας, αποκτούμε την εμπειρία της περίσχεσης, ως έναν προορισμό αποκαλύψεως. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ήδη παρεπιδημούμε στο ανοιχτό πεδίο του προορισμού. Ενός προορισμού, ο οποίος κατά κανένα τρόπο δεν μας περιορίζει σε έναν αποχαυνωτικό εξαναγκασμό να εξαντλούμε στα τυφλά τις προσπάθειές μας σε σχέση με την τεχνολογία, ή –πράγμα που καταλήγει στο ίδιο– στο να επαναστατήσουμε απεγνωσμένα εναντίον της και να την καταρασθούμε ως έργο του διαβόλου. Ακριβώς το αντίθετο, όταν για πρώτη φορά ανοίξουμε τον εαυτό μας θεληματικά στην ουσία της τεχνολογίας, ευρίσκουμε αναπάντεχα τον εαυτό μας συνεπαρμένο μέσα σε μια απελευθερωτική διεκδίκηση»³⁵.

Εάν θελήσουμε να αποδώσουμε τούτο με τους όρους του Heidegger, θα λέγαμε ότι σημαίνει ότι η σχέση με την τεχνολογία δεν είναι τεχνολογική, αλλά είναι σχέση υπαρξιακή – οπότε και είναι δυνατόν να αποδοθεί με τους όρους της υπαρξιακής φιλοσοφίας. Προκειμένου δε να χαρακτηρίσουμε την ανθρώπινη απάντηση στην τεχνολογία, η οποία τώρα είναι εντοπισμένη και περιορισμένη, σημαίνει να αναγνωρίσουμε ότι η τεχνολογία 1. Δεν είναι ουδέτερη· «την πλησιάζουμε με το χειρότερο δυνατό τρόπο, όταν τη θεωρούμε ως κάτι το ουδέτερο· διότι αυτή η αντίληψη περί αυτής, μας καθιστά τελείως τυφλούς στην ουσία της τεχνολογίας»³⁶. 2. Είναι διφορούμενη· «η ουσία της τεχνολογίας είναι, κατά μίαν υψηλήν έννοιαν, διφορούμενη»³⁷. 3. Είναι μυστηριώδης· «η τεχνολογία δεν είναι δαιμονική, αλλά η ουσία της είναι μυστηριώδης»³⁸. Όλα αυτά όμως συνιστούν χαρακτηρισμούς υπαρξιακής αποβλεπτικότητας, σε σχέση με τη δομή της αληθείας που εκφαίνεται ως κάλυψη-αποκάλυψη.

Όπως ήδη σημειώσαμε, η Heidegger δίδει ένα φάσμα πιθανών απαντήσεων που είναι δυνατόν να δοθούν στην τεχνολογία. Οι απαιτήσεις αυτές εξικνούνται από την τυφλή υποταγή έως την, εξ ίσου τυφλή, εξέγερση εναντίον της. Αλλά, ακριβώς επειδή υπάρχει ένα τόσο ευρύ φάσμα, υπάρχει επίσης και κίνδυνος. Ποιός είναι ο κίνδυνος; Η απάντηση ευρίσκεται ουσιαστικώς σε όσα έχουμε προαναφέρει – το να εκληφθεί η ορθότητα ως αλήθεια, το να εκληφθεί το μέρος ως όλον³⁹.

Κατά τον Heidegger, μία παρερμηνεία περιέχει στοιχεία τα οποία αντανακλούν τα λάθη που ελλοχεύουν στο να εκληφθεί η ορθότης ως αλήθεια. Αυτά τα στοιχεία σχετίζονται με το θεμελιώδες λάθος το οποίο ο ίδιος έχει επισημάνει – να θεωρηθεί το μέρος ως το σχηματοποιούν όλον. Έτσι, αν δε λάβουμε υπόψη ότι

η τεχνολογική αποκάλυψη είναι επίσης μία απόκρυψη, η τεχνολογία είναι δυνατόν να εκληφθεί λανθασμένα ως ολότητας. Ειδικότερα, στην περίπτωση αυτή είναι η ίδια η τεχνολογία η οποία μπορεί να δημιουργήσει αυτόν τον πειρασμό, ως εκ της θέσεώς της, ως τρόπου αποκαλύψεως.

«Η έλευση της τεχνολογίας στην εμφάνεια απειλεί την αποκάλυψη, την απειλεί λόγω της πιθανότητας ότι κάθε αποκάλυψη θα δαπανηθεί προς το σκοπό του ταξιθετείν, και ότι το κάθε τι θα παρουσιάζεται *μόνον* ως εμφάνεια ενός διαρκούς αποθέματος»⁴⁰.

Ας εξηγήσουμε το σημείο τούτο: η τεχνολογία θεωρείται ως βασική μεταφυσική στάση του ανθρώπου απέναντι στην ολότητα των πραγμάτων. Κατά τον Heidegger, η τεχνολογία είναι ένας τρόπος αποκαλύψεως: ένας συγκεκριμένος τρόπος αποκαλύψεως, κατά τον οποίον η πραγματικότητα ίσταται προ του ανθρώπου ως ένα διαρκές απόθεμα. Ο τρόπος αυτός αποκαλύψεως λαμβάνει χώραν μέσω της τεχνολογικής διαχείρισεως της πραγματικότητας. Ο κίνδυνος είναι να εμφανισθεί η τεχνολογία ως αναπόδραστη μοίρα – μία μοίρα η οποία απορροφά όλη την πραγματικότητα. Οπότε ο κίνδυνος για τον άνθρωπο είναι να χάσει τον εαυτό του μέσα σε τεχνολογικές δομές, και να μη μπορεί πλέον να είναι δεκτικός σε άλλες μορφές αποκαλύψεως. Και όχι μόνο αυτό. Αλλά, επί πλέον, κάθε αποκάλυψη να την αντιλαμβάνεται μόνο ως τεχνολογική και να μη δέχεται άλλη αποκάλυψη, αν αυτή δεν είναι δυνατόν να εκληφθεί (έστω) ως τεχνολογική⁴¹.

Από άποψη νοηματική, τούτο σημαίνει ότι η τεχνολογική αποκάλυψη συνιστά την ύψιστη αλήθεια. Οπότε ο Κόσμος δεν είναι δυνατόν να νοηθεί άλλως από ένα διαρκές απόθεμα. Από άποψη νοητική, ο ίδιος κίνδυνος ελλοχεύει επίσης: θεωρώντας τη θέση του στον κόσμο, ο άνθρωπος αντιμετωπίζει τον κίνδυνο να θεωρηθεί ο ίδιος ως ένα διαρκές απόθεμα.

«Το να κυριαρχεί ο προορισμός με την μορφή της περίσχεσης συνιστά τον ύψιστο κίνδυνο. Αυτός ο κίνδυνος πιστοποιεί την ύπαρξή του απέναντί μας, με δύο τρόπους. Από τη στιγμή που ό,τι είναι αποκεκαλυμμένο δεν ενδιαφέρει πλέον τον άνθρωπο, παρά μόνο ως διαρκές απόθεμα, αυτός φθάνει στο χείλος μιας κατακρημνιστικής πτώσεως. Δηλαδή, φθάνει στο σημείο που θα πρέπει και ο ίδιος να θεωρηθεί ως διαρκές απόθεμα»⁴².

Τούτο σημαίνει ότι, αν ο κόσμος φθάσει να θεωρείται ολοκληρωτικά και αποκλειστικά ως διαρκές απόθεμα, τότε ο άνθρωπος είναι δυνατόν να φθάσει να θεωρεί επίσης ως διαρκές απόθεμα και τον ίδιο του τον εαυτό.

Εάν τεθεί το ερώτημα του πώς ο Heidegger οραματίζεται την κατάλληλη απάντηση της εποχής στην τεχνολογία, η ακριβής απάντηση θα ήταν ότι ουδέποτε ο φιλόσοφος διετύπωσε την σχετική άποψή του με πληρότητα. Από την διάλεξή του περί του ζητήματος της τεχνολογίας, εν τούτοις, είναι δυνατόν να προκύψει μία θέση, η οποία έχει δύο σκέλη. Το πρώτο σκέλος είναι να συσχετίσουμε την τεχνολογία, ως αποκαλύπτουσα αλήθεια, με την ολότητα της αληθείας και να προσπαθήσουμε να περιορίσουμε τον κίνδυνο ύβρεως του μέρους προς το όλον. Η κριτική διερώτηση, κατά τον Heidegger, μας προσκαλεί πάντοτε να λαμβάνουμε υπόψη το γεγονός της καλύψεως/αποκαλύψεως, το οποίο περιορίζει κάθε ολότητα. Τούτο είναι το αιώνιο καθήκον του φιλοσόφου.

«Επειδή η ουσία της τεχνολογίας δεν είναι τίποτε το τεχνολογικό, η ουσιαστική διάσκεψη επί της τεχνολογίας, και η αποφασιστική αντιμετώπισή της, πρέπει να λάβουν χώραν σε εκείνη την σφαίρα, η οποία αφ' ενός είναι συγγενής με την ουσία της τεχνολογίας, και αφ' ετέρου είναι θεμελιωδώς διαφορετική από αυτήν»⁴³.

Η άλλη διάσταση της απαντήσεως στην τεχνολογία κατά Heidegger, συνιστά μία προσπάθεια να ευρύνουμε και να εμπλουτίσουμε την τεχνολογική αποκάλυψη. Εκείνο που βλέπει ως εμπλουτισμό έρχεται από μία παρόμοια δραστηριότητα η οποία καθ' εαυτήν είναι και πράξη και ποίηση: ο εμπλουτισμός θα προέλθει από την αναβίωση της τέχνης ως *καλής τέχνης*. Βεβαίως η σκέψη του Heidegger διαρκώς επιστρέφει στο μοτίβο του ρόλου της τέχνης στην αποκάλυψη. Αλλά σπανίως σημειώνεται ότι αυτή η τάση είναι δυνατόν να θεωρεί την καλή τέχνη ως το αντιδιαμετρικό σημείο της τέχνης με την τεχνολογική της σημασία. Η καλή τέχνη είναι τεχνολογική ως *τέχνη*· αλλά, δι' αυτής, η μορφή αποκάλυψεως ανοίγει νέους δρόμους – συνεπώς είναι διαφορετική από την τέχνη ως τεχνολογία.

«Τί ήταν η τέχνη –ίσως μόνο– για εκείνη την μεγαλειώδη εποχή; Γιατί η τέχνη έφερε αυτό το μετριόφρον όνομα *τέχνη*; Διότι συνιστούσε μίαν αποκάλυψη, η οποία γέννησε και κατέστησε την *ποίησιν* κάτι το παρόν, και συνεπώς ανήκε στην ποίηση. Εν τέλει ήταν εκείνη η αποκάλυψη, η οποία κυριαρχεί πλήρως σε όλες τις καλές τέχνες, και σε κάθε τι ποιητικό το οποίο είχε την *ποίησιν* ως κύριο όνομά του... [ήταν εκείνη η αποκάλυψη] στην οποίαν ποιητικά ενδιατρίβει ο άνθρωπος σε αυτή τη γη»⁴⁴.

Η τεχνολογία και η τέχνη έχουν κοινή μοίρα σε αυτήν την εποχή του Είναι: αμφότερες σχετίζονται με τους ίδιους κινδύνους, αλλά και με την πιθανή σωτηρία, αυτής της εποχής.

Συμπέρασμα

Ο Martin Heidegger ήταν ο πρώτος που είδε στο φαινόμενο της τεχνολογίας ένα γνησίως οντολογικό ζήτημα. Στο παρόν μελέτημα, διερευνήσαμε τις βασικές θέσεις του Heidegger σχετικά με την τεχνολογία, οι οποίες καθορίζονται από τις θεμελιώδεις αφητηρίες της φιλοσοφίας του. Η θεμελιώδης κατηγορία της φιλοσοφίας του Heidegger, η *Ge-stell*, την οποίαν εδώ (αν και συνήθως αφήνεται αμετάφραστη) αποδίδουμε με τον όρο *περίσχεση*, αποδίδει την ουσία της τεχνολογίας. Επομένως η ουσία αυτή περιγράφεται με όρους της υπαρξιακής φιλοσοφίας, και ειδικότερα υπό το φως της φαινομενολογικής μεθόδου, όπως την αντέληφθη και την εφάρμοσε ο Heidegger. Η τεχνολογία είναι μία μορφή αληθείας, είναι δηλαδή μία μορφή αποκαλύψεως (σύμφωνα με την ευρηματική αντίληψη περί αληθείας που εισήγαγε ο φιλόσοφος αυτός). Ειδικότερα, είναι μία μορφή αληθείας, που ανακύπτει ως εκδοχή από τη σχέση αποκαλύψεως-καλύψεως, όπως αυτή η σχέση περιγράφεται στο *Είναι και Χρόνος*. Η τεχνολογία ως μορφή αποκαλύψεως, σημαίνει την ανάδυση της παρουσίας μέσα σε ένα πλαίσιο. Τουτέστιν, κατά τα λόγια του ίδιου του Heidegger, «η ουσία της τεχνολογίας δεν είναι τίποτε το τεχνολογικό». Η τεχνολογία θεωρείται ως βασική μεταφυσική στάση του ανθρώπου απέναντι στην ολότητα των πραγμάτων. Είναι τρόπος αποκαλύψεως, κατά τον οποίον η πραγματικότητα ίσταται προ του ανθρώπου ως ένα διαρκές απόθεμα. Ο τρόπος αυτός αποκαλύψεως λαμβάνει χώραν μέσω της τεχνολογικής διαχείρισεως της πραγματικότητας. Ο κίνδυνος είναι να εμφανισθεί η τεχνολογία ως αναπόδραστη μοίρα –μία μοίρα η οποία απορροφά όλη την πραγματικότητα–. Οπότε ο κίνδυνος για τον άνθρωπο είναι να χάσει τον εαυτό του μέσα σε τεχνολογικές δομές, και να μη μπορεί πλέον να είναι δεκτικός σε άλλες μορφές αποκαλύψεως. Επί πλέον, δε, να περιέλθει σε μία κατάσταση κατά την οποίαν κάθε αποκάλυψη να γίνεται αντιληπτή μόνο ως τεχνολογική και να μη γίνεται δεκτή άλλη αποκάλυψη, αν αυτή δεν είναι δυνατόν να εκληφθεί ως τεχνολογική. Υπό το φως μιας τέτοιας απειλητικής προοπτικής, ο Heidegger αναζητεί όχι μόνο την αλήθεια, αλλά και την σωτηρία, σε εκείνο που κατ' εξοχήν απετέλεσε κεντρικό στοιχείο της εμπνεύσεως και του στοχασμού του προς τα τελευταία στάδια της ζωής του: την τέχνη, ιδίως ως *ποίησιν*. Η τεχνολογία, ως τέχνη, δεν παύει να είναι ποίησης. Επομένως, αν η τέχνη, η καλή τέχνη, πρόκειται να διαδραματίσει σωτήριο ιστορικό ρόλο, αυτή η

σωτηρία θα περιλάβει και την σωτηρία από τους κινδύνους που απειλούν την εποχή από τη συγκεκριμένη αντίληψη περί τεχνολογίας, που παρατηρείται κατά το ιστορικό παρόν.

Σημειώσεις

1. Jacques Ellul, *The Technological Society*, New York, 1964.
2. Ortega y Gasset, «Thoughts on Technology», στον τόμο των Carl Mitcham and Robert Mackey (eds.), *Philosophy and Technology*, New York, 1972.
3. P. Tzamalikos, «Technology and the Future: Can the Dynamics of Historical Development Be Restrained?», στο: *10th International Conference of the Society for Philosophy and Technology*, Düsseldorf, 1997.
4. Για αυτό το έργο του M. Heidegger θα χρησιμοποιήσω την αγγλική μετάφραση. Από τον τόμο *Martin Heidegger: Basic Writings* (ed. by David Krell, έκδοση Harper and Row Publishers, 1977) χρησιμοποιώ το τμήμα «The Question Concerning Technology».
5. «The Question Concerning Technology», στην ανωτέρω έκδοση, σελ. 287.
6. *Ibid*, σελ. 288.
7. *Ibid*, σελ. 289· τα πλάγια στοιχεία δικά μου.
8. Η οντική (ontisch) έρευνα ασχολείται με τα όντα και όσα συμβαίνουν σε αυτά· η οντολογική (ontologisch) ερευνά-διερευνά το Είναι των όντων. Martin Heidegger, *Είναι και Χρόνος*, ελλ. μεταφρ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα, 1978, σελ. 38.
9. *Ibid*, σελ. 295. Τα πλάγια είναι του συγγραφέα και πρωτοτύπως είναι γραμμένα στα ελληνικά.
10. *Ibid*, σελ. 294. Τα πλάγια είναι του συγγραφέα και πρωτοτύπως είναι γραμμένα στα ελληνικά.
11. *Ibid*, σελ. 295. Τα πλάγια είναι του συγγραφέα και πρωτοτύπως είναι γραμμένα στα ελληνικά.
12. *Ibid*, σελ. 313.
13. *Ibid*, σελ. 312.
14. Στην κοινή γερμανική, *Ge-stell* σημαίνει πλαίσιο, σκελετό, συσκευή. Στην γλώσσα του Heidegger σημαίνει μία συγκεκριμένη αντίληψη ενός δομικού πλαισίου, την οποίαν θα αποδώσουμε με τον όρο *περίσχεση*.
15. *Ibid*, σελ. 301.
16. *Ibid*, σελ. 294. Τα πλάγια του συγγραφέα και πρωτοτύπως είναι γραμμένα στα ελληνικά.
17. *Ibid*, σελ. 294.
18. *Ibid*, σελ. 296.

19. *Ibid*, σελ. 296.
20. *Ibid*, σελ. 297.
21. *Ibid*, σελ. 298.
22. *Ibid*, σελ. 299-300.
23. *Ibid*, σελ. 288-289.
24. *Ibid*, σελ. 304.
25. *Ibid*, σελ. 295-296.
26. *Ibid*, σελ. 303.
27. *Ibid*, σελ. 303.
28. *Ibid*, σελ. 303.
29. *Ibid*, σελ. 304-305.
30. *Ibid*, σελ. 305.
31. *Ibid*, σελ. 305.
32. *Ibid*, σελ. 305.
33. *Ibid*, σελ. 305.
34. *Ibid*, σελ. 306.
35. *Ibid*, σελ. 307.
36. *Ibid*, σελ. 288.
37. *Ibid*, σελ. 314.
38. *Ibid*, σελ. 309.
39. *Ibid*, σελ. 307.
40. *Ibid*, σελ. 315.

41. Τούτο το φαινόμενο έχουμε ονομάσει τεχνολογισμό, κατ' αντιδιαστολήν προς την τεχνολογία καθ' εαυτήν. Βλ. Π. Τζαμαλίκου, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Τεχνολογίας*, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 55, 282-283, και Π. Τζαμαλίκου, *Φιλοσοφικές Θεωρήσεις της Τεχνολογίας*, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 253.

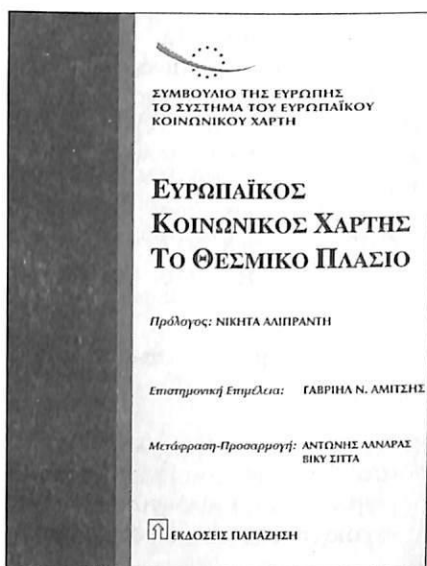
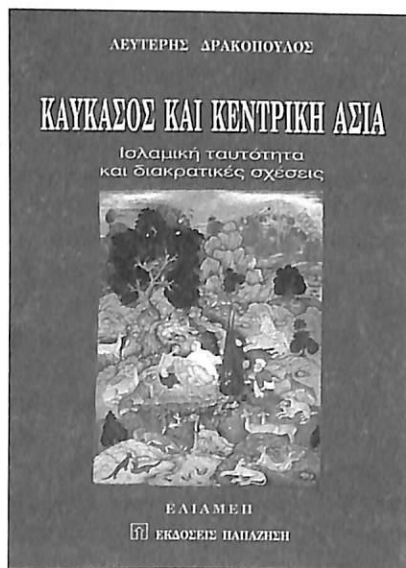
42. *Ibid*, σελ. 308.

43. *Ibid*, σελ. 317.

44. *Ibid*, σελ. 316. Τα πλάγια είναι στα ελληνικά στο πρωτότυπο.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΜΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΛΕΒΕ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ: 3822 496, 3838 020, FAX: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ, ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ: 3216 148, FAX: 3313 074

Συστήματα χωροταξικού σχεδιασμού. Η ελληνική πραγματικότητα και η διεθνής εμπειρία

Δημήτρης Οικονόμου*

Περίληψη

Αντικείμενο του άρθρου είναι η σύγκριση του ελληνικού συστήματος χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού με αντίστοιχα άλλων χωρών, και στο πλαίσιο των εξελίξεων που παρατηρούνται στο διεθνή χώρο, στο πεδίο αυτό. Το συμπέρασμα είναι ότι το ελληνικό σύστημα υπήρξε και παραμένει η έκφραση μιας σε ακραίο βαθμό μη παρεμβατικής χωρικής πολιτικής. Τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι η πλήρης απουσία στρατηγικού χωροταξικού προγραμματισμού μεγάλης κλίμακας, ο εξαιρετικά αδύναμος έλεγχος των χρήσεων γης, και η έλλειψη συνοχής και ολοκλήρωσης του συστήματος.

1. Εισαγωγή

Ο χωρικός σχεδιασμός, σε χωροταξικό και πολεοδομικό επίπεδο, βρίσκεται κατά τα τελευταία χρόνια σε μια φάση έντονης κινητικότητας. Στη Βρετανία, η κατάργηση των metropolitan counties και η εισαγωγή των enterprize zones και των Ενιαίων Σχεδίων Ανάπτυξης (Unitary Development Plans) υπήρξαν σημαντικές αλλαγές κατά τη δεκαετία του '80 (Rydin, 1993). Στη Γαλλία πολύ πρόσφατα ψηφίστηκε ένας νέος νόμος για τη χωρική ανάπτυξη, μετά από μια ευρύτατη δημόσια συζήτηση (Nemery, 1994). Σε

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής Χωροταξίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι γνωστές οι κινήσεις για την ανάπτυξη μιας κοινής χωροταξικής πολιτικής¹.

Παρά ορισμένες πρώτες εντυπώσεις, οι εξελίξεις αυτές δεν ισοδυναμούν με μια γενικευμένη τάση έντονης απορρύθμισης των χωρικών πολιτικών, ανάλογης π.χ. προς την απορρύθμιση των οικονομικών πολιτικών σε διεθνή κλίμακα, για δύο λόγους. Αφενός, όπου οι εξελίξεις έχουν χαρακτήρα χαλάρωσης του δημόσιου ελέγχου (Βρετανία, Γερμανία), αφορούν συστήματα χωρικού σχεδιασμού που χαρακτηρίζονταν ήδη από πολύ υψηλό επίπεδο τέτοιου ελέγχου. Στο πλαίσιο αυτό, η όποια χαλάρωση κατατείνει μεν σε μεγαλύτερη ευελιξία, αλλά το σύστημα που προκύπτει διατηρεί ισχυρά στοιχεία ρυθμιστικού χαρακτήρα. Αφετέρου, σε πολλές περιπτώσεις οι αλλαγές δεν έχουν καν χαρακτήρα χαλάρωσης της προϋπάρχουσας κατάστασης. Το βασικό χαρακτηριστικό του νέου Γαλλικού νόμου δεν είναι η μείωση των ρυθμίσεων, αλλά η εισαγωγή νέων θεσμών παρεμβατικού χαρακτήρα², ενώ στο επίπεδο της Ε.Ε. η τάση προς την ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής χωροταξικής πολιτικής δεν μπορεί ασφαλώς να θεωρηθεί ως απορρύθμιση. Αν και εντάσσεται σε μια λογική ενδεικτικού σχεδιασμού, δε μειώνει το προγενέστερο επίπεδο ρύθμισης αλλά εισάγει νέα εργαλεία και διαδικασίες, που το λιγότερο θα οδηγήσουν σε μεγαλύτερο συντονισμό των επιμέρους χωρικών πολιτικών (Νικολάου, 1994· Οικονόμου, 1995).

• Σε σχέση με τα παραπάνω, το ελληνικό σύστημα χωρικού σχεδιασμού παρουσιάζεται ιδιαίτερα ιδιόμορφο, στο μέτρο που η ρυθμιστική του διάσταση είναι εξαιρετικά ισχνή. Αντικείμενο του άρθρου, είναι η διερεύνηση της δομής και των βασικών στοιχείων του συστήματος, καθώς και η ανάλυση των μηχανισμών που, με δεδομένη τη μειωμένη αποτελεσματικότητα του τελευταίου, διαμορφώνουν πραγματικά τον ελληνικό χώρο, με έμφαση στη διαδικασία οικιστικής ανάπτυξης. Η προσέγγιση περιλαμβάνει, επίσης, συστηματικές αναφορές στη διεθνή εμπειρία, οι οποίες θα κάνουν σαφέστερη την ιδιομορφία της χωρικής πολιτικής στην Ελλάδα.

2. Χωρική ρύθμιση στρατηγικού χαρακτήρα

Η ελληνική νομοθεσία προβλέπει μια σειρά από σχέδια και προγράμματα χωρικού χαρακτήρα, που παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 1 (στην έννοια των χωρικών σχεδίων συμπεριλαμβάνονται τα χωροταξικά, πολεοδομικά και περιβαλλοντικά). Έχει προστεθεί

επίσης μια άλλη στήλη που αναφέρεται στα αναπτυξιακά προγράμματα. Ο αναπτυξιακός προγραμματισμός δεν αποτελεί άμεσο αντικείμενο του άρθρου, αλλά λόγω της στενής σχέσης του με το χωρικό σχεδιασμό, κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθεί στο διάγραμμα και να αναφερθούν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του που επηρεάζουν την ολοκλήρωση του συστήματος σχεδιασμού-προγραμματισμού στο σύνολό του.

Θεωρητικά, το σύστημα προγραμματισμού-σχεδιασμού διαθέτει ένα σημαντικό αριθμό σχεδιαστικών εργαλείων, που καλύπτουν με σχετική επάρκεια τα διάφορα γεωγραφικά επίπεδα. Το μόνο μεγάλο κενό, από την άποψη αυτή, εντοπίζεται στο επίπεδο του νομού, στο οποίο δεν προβλέπεται η εκπόνηση χωροταξικού σχεδίου. Ωστόσο, η εντύπωση αυτή είναι πλασματική: ένα σημαντικό ποσοστό των προγραμμάτων και σχεδίων που προβλέπονται από τη νομοθεσία, στην πράξη δεν εκπονούνται (ούτε, συνεπώς, εφαρμόζονται). Η πραγματική ολοκλήρωση του συστήματος είναι έτσι εξαιρετικά χαμηλή.

2.1. Συσχέτιση αναπτυξιακού και χωρικού προγραμματισμού

Όσον αφορά τον αναπτυξιακό προγραμματισμό, σύμφωνα με το Ν. 1622/86 προβλέπονται μεσοπρόθεσμα αναπτυξιακά προγράμματα σε όλες σχεδόν τις γεωγραφικο-διοικητικές βαθμίδες: εθνική, περιφερειακή, νομαρχιακή, τοπική (η τελευταία αναφέρεται αφενός στα συμβούλια περιοχής³ και αφετέρου στους δήμους) καθώς και προγράμματα χωρίς γεωγραφικό προσδιορισμό (ειδικά αναπτυξιακά προγράμματα). Ωστόσο, το σύστημα αυτό ελάχιστα έχει εφαρμοστεί.

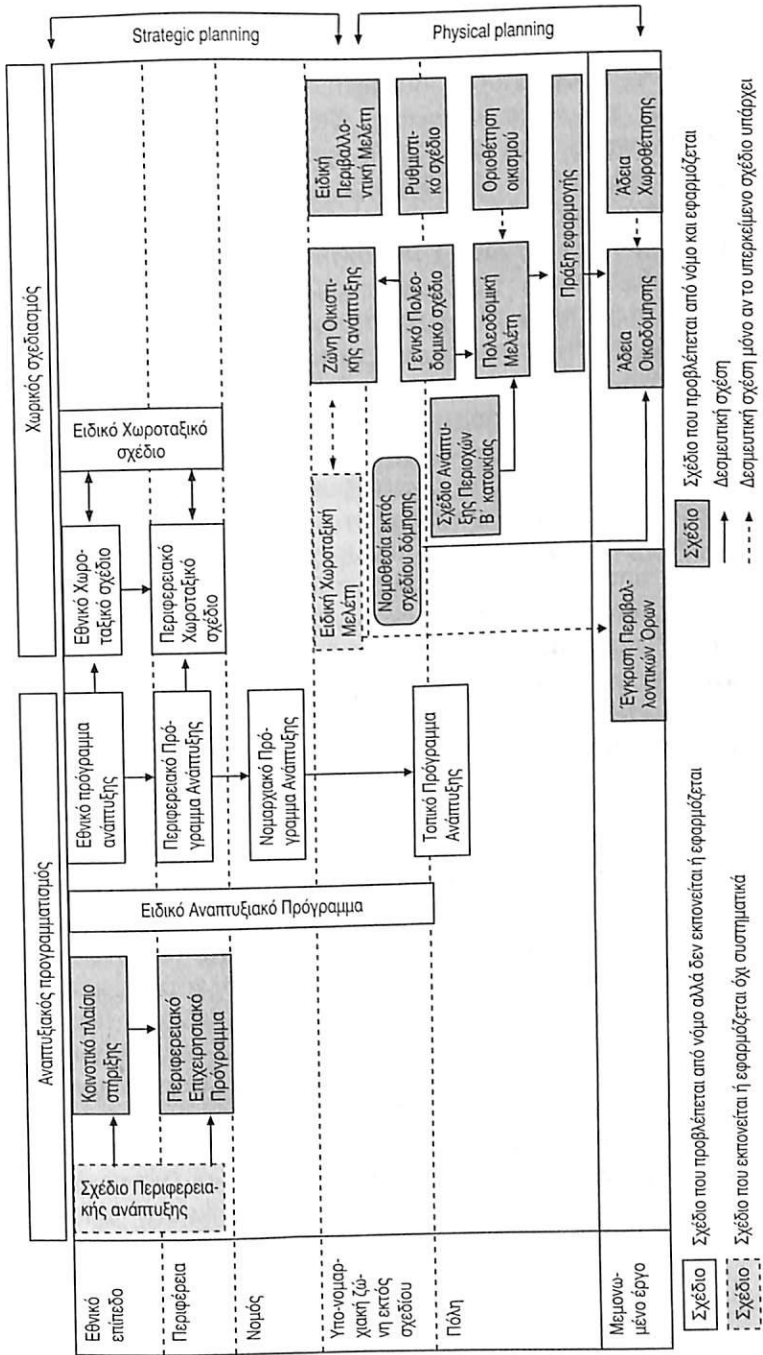
Περιφερειακά και νομαρχιακά, μεσοπρόθεσμα προγράμματα δεν έχουν εκπονηθεί σε καμία περίπτωση. Εθνικά προγράμματα ανάπτυξης εκπονούνται, με διάφορες μορφές, από το 1947, αλλά με ιδιαίτερα περιορισμένη αποτελεσματικότητα, για μια σειρά από λόγους που συνδέονται με την έλλειψη κάθε μηχανισμού εφαρμογής και τη συστηματική αποτυχία στις βασικές μακροοικονομικές υποθέσεις (ιδίως στην περίοδο της μεταπολίτευσης) και οι προτάσεις τους μόνο οριακή εφαρμογή είχαν⁴. Τοπικά προγράμματα έχουν εκπονηθεί από αρκετούς Αναπτυξιακούς Συνδέσμους και Δήμους. Ωστόσο, το περιεχόμενό τους δεν υπακούει σε κοινές προδιαγραφές⁵ και καλύπτει κατά περίπτωση πολύ διαφορετικά αντικείμενα. Ουσιαστικά, τα κοινά τους χαρακτηριστικά περιορίζο-

νται στην ονομασία τους ως «ΤΑΠ». Επιπλέον, δεν υπάρχει, στην πραγματικότητα, θεσμικός ή χρηματοδοτικός μηχανισμός για την υλοποίηση των προβλέψεών τους. Συνεπώς, ανεξάρτητα από το μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τεχνοκρατικής τους επάρκειας, τα προγράμματα αυτά δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι αντιπροσωπεύουν συνολικά μια συστηματική μορφή τοπικού σχεδιασμού. Όσον αφορά, τέλος, τα ειδικά αναπτυξιακά προγράμματα, η μόνη περίπτωση, από όσο ξέρω, που χρησιμοποιήθηκε ο όρος, αφορά το υποπρόγραμμα ΕΑΠΤΑ που υπήρχε σε όλα τα ΠΕΠ του Α΄ ΚΠΣ (βλέπε παρακάτω), χωρίς να είναι σαφές κατά πόσο αναφέρεται στην αντίστοιχη κατηγορία του Ν. 1622/86. Πρέπει να σημειωθεί, άλλωστε, το γενικότερο πρόβλημα, ότι ο νόμος αυτός πολύ λίγες αναφορές ουσίας κάνει στα διάφορα προγράμματα τα οποία θεσπίζει⁶, ούτε έχουν υπάρξει μεταγενέστερα νομοθετικά κείμενα, που θα εξειδίκευαν τις αρχικές πολύ γενικές διατυπώσεις.

Ενώ, ωστόσο, το επίσημα θεσμοθετημένο σύστημα αναπτυξιακού προγραμματισμού στην πράξη δεν λειτουργεί, αναδύθηκε κατά τα τελευταία χρόνια ένα παράλληλο σύστημα, που εφαρμόζεται χωρίς να είναι θεσμοθετημένο. Το σύστημα αυτό έχει εξωγενή προέλευση: απορρέει αποκλειστικά από τους κανονισμούς των διαρθρωτικών ταμείων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η κοινοτική περιφερειακή πολιτική⁷ πέρασε, σταδιακά, από ένα αρχικό στάδιο ενίσχυσης μεμονωμένων επενδυτικών σχεδίων, στο τωρινό στάδιο κατά το οποίο οι χρηματοδοτήσεις για λόγους περιφερειακής πολιτικής, *προϋποθέτουν* την ύπαρξη ενός προγράμματος που εντάσσει τα επιμέρους έργα σε ένα πλαίσιο στόχων και μέτρων. Η πρώτη πολιτική εφαρμογή του συστήματος αυτού ήταν τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, ενώ από το 1989 το σύστημα γενικεύτηκε. Η προβλεπόμενη προγραμματική διαδικασία για τις περιφέρειες του Στόχου 1 (στις οποίες περιλαμβάνεται το σύνολο του ελληνικού χώρου) προβλέπει ένα σύστημα δύο σταδίων: αρχικά εκπονούνται από τις εθνικές αρχές τα Σχέδια Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΣΠΑ) που περιέχουν κυρίως περιγραφή της υπάρχουσας κατάστασης και της αναπτυξιακής στρατηγικής. Στην Ελλάδα εκπονούνται ΣΠΑ τόσο σε επίπεδο περιφέρειας (13) όσο και ένα εθνικό ΣΠΑ. Ακολουθεί διαπραγμάτευση με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, που οδηγεί στην έγκριση του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ) που προσδιορίζει τους στόχους, τους άξονες προτεραιότητας και τις μορφές παρέμβασης (κυρίως με τη μορφή συνεκτικών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΕΠ) που εξειδικεύουν

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Το ελληνικό σύστημα αναπτυξιακού και χωρικού προγραμματισμού-σχεδιασμού

τους άξονες), τη διάρκεια της παρέμβασης, και το ενδεικτικό σχέδιο χρηματοδότησης. Τα δύο ΚΠΣ για την Ελλάδα (1989-1993 και 1994-1999) προβλέπουν δύο κατηγορίες ΕΠ: τα τομεακά εθνικής εμβέλειας, και τα περιφερειακά (ΠΕΠ).

Το σύστημα ΣΠΑ-ΚΠΣ(-ΠΕΠ) έχει, σε αντίθεση με το σύστημα που προβλέπει ο Ν. 1622/86, πραγματική υπόσταση: τα προγράμματα αυτά εκπονούνται και εφαρμόζονται, μέσω συγκεκριμένων διαδικασιών και με βάση υπαρκτές και προσδιορισμένες πηγές χρηματοδότησης – που είναι εξαιρετικά σημαντικές από άποψη ύψους⁸. Η θεσμική του κάλυψη, ωστόσο, βασίζεται αποκλειστικά στους Κανονισμούς των Διαρθρωτικών Ταμείων⁹ και δεν έχει ενσωματωθεί άμεσα στην ελληνική νομοθεσία. Από τυπική άποψη αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα, δεδομένου ότι οι Κανονισμοί έχουν νομική ισχύ για όλα τα Κράτη-Μέλη. Προκύπτουν ωστόσο ουσιαστικά προβλήματα: α. Ο αναπτυξιακός προγραμματισμός παραμένει εξαρτημένος από την ύπαρξη ή μη ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων και δεν έχει συνεπώς μόνιμο χαρακτήρα. Σε περίπτωση π.χ., που δεν υπάρξει ένα τρίτο ευρωπαϊκό «πακέτο» μετά το 1999, τα προγράμματα αυτά δε θα εκπονηθούν. β. Το σύστημα καλύπτει μόνο τις παρεμβάσεις με ευρωπαϊκή συγχρηματοδότηση. Παρεμβάσεις που δεν εμπίπτουν στην κατηγορία αυτή, παραμένουν εκτός προγραμματισμού. γ. Εξ ορισμού, αφού το σύστημα έχει προσδιοριστεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο, δεν υπάρχουν διασυνδέσεις με τις άλλες συνιστώσες του ελληνικού συστήματος προγραμματισμού. Αυτό αφορά τόσο τα όποια αναπτυξιακά προγράμματα εκπονούνται, όσο και τα σχέδια και προγράμματα χωρικού χαρακτήρα (βλέπε σχετικά και παρακάτω). δ. Η διαδικασία εκπόνησης και έγκρισής τους δεν είναι συγκεκριμένη και διαφανής. Ενώ για τα προγράμματα του Ν. 1622/86 προβλέπεται συγκεκριμένη διαδικασία κατάρτισης και έγκρισης (γενικά, κατάρτιση από τα αρμόδια στο αντίστοιχο γεωγραφικό επίπεδο όργανα προγραμματισμού, με γνωμοδότηση από τα υποκείμενα και έγκριση από το υπερκείμενο), και για το εθνικό πρόγραμμα προβλέπεται η έγκρισή του και από τη Βουλή¹⁰, στην προκείμενη περίπτωση δεν προβλέπεται συγκεκριμένη διαδικασία κατάρτισης και έγκρισης ούτε απόκτησης δημοκρατικής νομιμοποίησης. Για ένα πρόγραμμα με τις δυνητικές επιπτώσεις του ΚΠΣ το τελευταίο σημείο έχει προφανώς ιδιαίτερη βαρύτητα.

Από την άποψη του χωρικού προγραμματισμού και σχεδιασμού, τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά του αναπτυξιακού προγραμματισμού έχουν ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις. Αφενός, το

ότι σε διάφορα γεωγραφικά επίπεδα δεν εφαρμόζονται προγράμματα ανάπτυξης, σημαίνει ότι τα αντίστοιχα χωρικά σχέδια δε, δέχονται εισροές όσον αφορά τις οικονομικές προοπτικές και αναπτυξιακές προτεραιότητες. Αφετέρου, το ότι τα βασικά προγράμματα που εφαρμόζονται δεν έχουν ενσωματωθεί στο ελληνικό σύστημα προγραμματισμού, έχουν ως συνέπεια ότι η σύνδεσή τους με τα χωρικά σχέδια δεν είναι προσδιορισμένη: δεν υπάρχει θεσμική υποχρέωση συμμόρφωσης των χωρικών σχεδίων με τις επιλογές των αναπτυξιακών προγραμμάτων, και αντιστρόφως, τα τελευταία δε λαμβάνουν υπόψη τις συνέπειες των επιλογών τους για τη χωρική οργάνωση, αφού δεν συνδέονται με τα χωρικά σχέδια. Ενδεικτικό του τελευταίου είναι το ότι το εθνικό ΣΠΑ 1994-1999 δεν περιλαμβάνει ούτε ένα χάρτη, υπό κλίμακα ή έστω υπό μορφή σκαριφήματος. Το ίδιο ισχύει για τις προδιαγραφές της ex-ante αξιολόγησης των ΠΕΠ (Οικονόμου, 1994a), το περιεχόμενο των οποίων καθορίστηκε από τις ευρωπαϊκές υπηρεσίες¹¹, πράγμα δηλωτικό για τον α-χωρικό προσανατολισμό του συστήματος ΣΠΑ-ΚΠΣ-ΠΕΠ¹².

Στο βαθμό που ένας από τους ρόλους του χωρικού σχεδιασμού είναι η υποστήριξη των αναπτυξιακών επιλογών με τη δημιουργία ανάλογων χωρικών πλαισίων και υποδοχών¹³, η έλλειψη αυτή μειώνει σημαντικά την εμβέλεια και την αποτελεσματικότητα του χωρικού σχεδιασμού, όπως θα δειχθεί και στη συνέχεια. Πρόβλημα υπάρχει όμως και προς την αντίστροφη κατεύθυνση. Όχι μόνο η έλλειψη χωρικής υποστήριξης δυσχεραίνει την υλοποίηση διαφόρων αναπτυξιακών επιλογών, αλλά σε πολλές περιπτώσεις οι τελευταίες δεν μπορούν καν να νοηθούν ανεξάρτητα από τη χωρική τους διάσταση. Η αποσύνδεση οικονομικού και χωρικού προγραμματισμού στις περιπτώσεις αυτές, σημαίνει ότι η δυνατότητα του πρώτου να είναι αποτελεσματικός δεν περιορίζεται απλώς αλλά ακυρώνεται. Ενδεικτικά μόνο, θα αναφέρω το παράδειγμα της εμπειρίας από τις ΒΙΠΕ. Η αποτυχία διαφόρων ΒΙΠΕ (π.χ. της Λάρισας) συνδέεται άμεσα με το ότι δε συνδυάστηκαν με μέτρα χωροταξικού σχεδιασμού του περιβάλλοντος χώρου, που θα απέτρεπαν τη χωροθέτηση βιομηχανικών μονάδων εκτός σχεδίου, που θα μείωναν δηλαδή την «ανταγωνιστικότητα» του υπόλοιπου μη-οργανωμένου υπαίθριου χώρου σε σχέση με την οργανωμένη (και γι' αυτό με υψηλότερη τιμή) γη που αντιπροσωπεύει μια ΒΙΠΕ (Βλιάμος, 1988).

2.2. Στρατηγικός χωροταξικός προγραμματισμός και σχεδιασμός

Το θεσμικό πλαίσιο του χωρικού σχεδιασμού στρατηγικού χαρακτήρα, ή αλλιώς της χωροταξίας μεγάλης κλίμακας, προσδιορίζεται από το Ν. 360/76. Ο τελευταίος προέβλεψε, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, χωροταξικά σχέδια σε επίπεδο χώρας και περιφέρειας, καθώς και ειδικών χωροταξικών σχεδίων χωρίς προκαθορισμένη γεωγραφική αναφορά. Τα πρώτα (εθνικά και περιφερειακά) χωροταξικά σχέδια έπρεπε να εκπονηθούν μέσα σε «εύλογο χρονικό διάστημα», να εντάσσονται στο πλαίσιο των κατευθύνσεων των αναπτυξιακών προγραμμάτων¹⁴, και θα ήταν υποχρεωτικά για τα υποκείμενα πολεοδομικά σχέδια. Ωστόσο, μέχρι σήμερα, κανένα τέτοιο σχέδιο δεν έχει εκπονηθεί ούτε, κατά μείζονα λόγο, θεσμοθετηθεί. Ουσιαστικά, ο Ν. 360/76 ελάχιστα εφαρμόστηκε, κυρίως στην περίοδο 1976-1980, και όσες φορές αυτό έγινε δεν αφορούσε την εκπόνηση και εφαρμογή χωροταξικών σχεδίων αλλά διαφορετικά ζητήματα¹⁵, ¹⁶. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει πρακτικά στην Ελλάδα στρατηγικός χωροταξικός σχεδιασμός. Κρίσιμα θέματα όπως το οικιστικό δίκτυο, η γενική χωρική οργάνωση του παραγωγικού συστήματος και οι άξονες ανάπτυξης, τα υπερτοπικά δίκτυα μεταφορών, δεν υπόκεινται σε προγραμματικά ή ρυθμιστικά πλαίσια.

Η μόνη μορφή στρατηγικού χωρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα είναι τα Ρυθμιστικά Σχέδια (ΡΣ), που εκπονούνται για τις τρεις μητροπολιτικές περιοχές της χώρας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Πάτρα)¹⁷. Τα ΡΣ έχουν στρατηγικό χαρακτήρα και μετέχουν τόσο του χωροταξικού όσο και του πολεοδομικού προγραμματισμού. Έχουν σχετικά μακρά παράδοση στην Ελλάδα –παράδοση εκπόνησης αλλά και μη εφαρμογής, επίσης. Από άποψη δεσμευτικότητας, η νομική φύση των ΡΣ παραμένει ασαφής. Οι σχέσεις τους με τις άλλες μορφές σχεδιασμού και προγραμματισμού δεν προβλέπονται ρητά από το ίδιο το θεσμικό τους πλαίσιο. Υπάρχει ωστόσο, νομολογιακό προηγούμενο, όσον αφορά ένα υποσύνολο αυτών των σχέσεων: τη σχέση ΡΣ και υποκείμενων πολεοδομικών σχεδίων. Σύμφωνα με αποφάσεις του ΣΤΕ, τα τελευταία «εξειδικεύουν» διευκρινίζουν και τροποποιούν» τα ΡΣ (Ρόζος, 1994, σελ. 96). Ωστόσο, παρά το ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η διατύπωση αυτή έχει ερμηνευτεί με αυστηρό τρόπο¹⁸, δεν είναι σαφές ποιά είναι τα περιθώρια τροποποίησης από τα υποκείμενα σχέδια, ή το αν και

πώς μπορεί να επιβληθεί στη διοίκηση, η υλοποίηση προβλέψεων του ΡΣ για τις οποίες το ίδιο δεν αποσαφηνίζει τα μέσα εφαρμογής (Ρόζος, 1994, σελ. 96). Εν μέρει, οι αβεβαιότητες απορρέουν και από εγγενή προβλήματα των ΡΣ, μεταξύ των οποίων η έλλειψη συγκεκριμένων προδιαγραφών, ο πολύ γενικός χαρακτήρας τους, η απουσία συγκεκριμένων εργαλείων εφαρμογής, και η μη συστηματική αναθεώρησή τους (αν και έχουν συμπληρωθεί δέκα χρόνια από τη θεσμοθέτηση και περισσότερα από την εκπόνηση των δύο προαναφερθέντων ΡΣ, δεν έχει εκκινήσει διαδικασία ανανέωσής τους, ενώ το ΡΣ της Πάτρας δεν έχει καν εκπονηθεί).

Τα προβλήματα που επισημάνθηκαν ως το σημείο αυτό επιτείνονται από την πλήρη έλλειψη εργαλείων χωρικής πολιτικής που δεν έχουν χαρακτήρα σχεδίων αλλά πλαισίων αρχών και κατευθύνσεων για τα υποκείμενα σχέδια, όπως π.χ. οι εθνικές και περιφερειακές οδηγίες και κατευθύνσεις που υπάρχουν σε άλλες χώρες (βλέπε παρακάτω). Η έλλειψη αυτή μειώνει σημαντικά τη δυνατότητα άσκησης μιας συνεκτικής πολιτικής σε θέματα όπως οι χρήσεις γης, οι παράκτιες ζώνες κ.ά., στο μέτρο που τα ειδικότερα σχέδια μικρής κλίμακας που ρυθμίζουν τέτοια θέματα δεν ακολουθούν ορισμένες κοινές επιλογές.

Σε πολύ λίγες περιπτώσεις υπάρχουν τέτοιου είδους κεντρικές κατευθύνσεις, που και αυτές δεν εντάσσονται σε συνολικές οδηγίες πολιτικής αλλά είναι διάσπαρτες σε επιμέρους νομοθετικά κείμενα. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα (που έμμεσα υπογραμμίζει και τις δυνατότητες που δίνει η ύπαρξη τέτοιων κεντρικών πλαισίων) είναι η απαγόρευση, από το Ν. 1337/1983, καθορισμού ΣΔ μεγαλύτερου από 0,8 στις επεκτάσεις των σχεδίων πόλεων. Η έλλειψη, μέχρι τότε, μιας ανάλογης κεντρικής ρύθμισης είχε ως συνέπεια ότι τα διάφορα πολεοδομικά σχέδια όριζαν κατά βούληση τους ΣΔ, που έφθαναν μέχρι το 5,0 και το 6,0 ή και παραπάνω. Αντίστροφα, ενδεικτικό των κινδύνων που συνεπάγεται η έλλειψη τέτοιων πλαισίων πολιτικής είναι το παράδειγμα της παραχώρησης στους νομάρχες, το 1988, της αρμοδιότητας του προσδιορισμού των ορίων των οικισμών προ του 1923 που δεν είχαν αποκτήσει ως τότε όρια. Το αποτέλεσμα σε πολλές περιπτώσεις ήταν ότι, υπό την πίεση των τοπικών συμφερόντων και με την προοπτική των τότε επικείμενων εκλογών, οριοθετήθηκαν ως «οικισμοί» τεράστιες αγροτικές εκτάσεις, που περιλάμβαναν συχνά γεωργική γη υψηλής παραγωγικότητας ή άλλες ευαίσθητες περιοχές, χωρίς σχέση ούτε με τις πραγματικές πολεοδομικές ανάγκες ούτε με τον υπάρχοντα προ του 1923 δομημένο πυρήνα

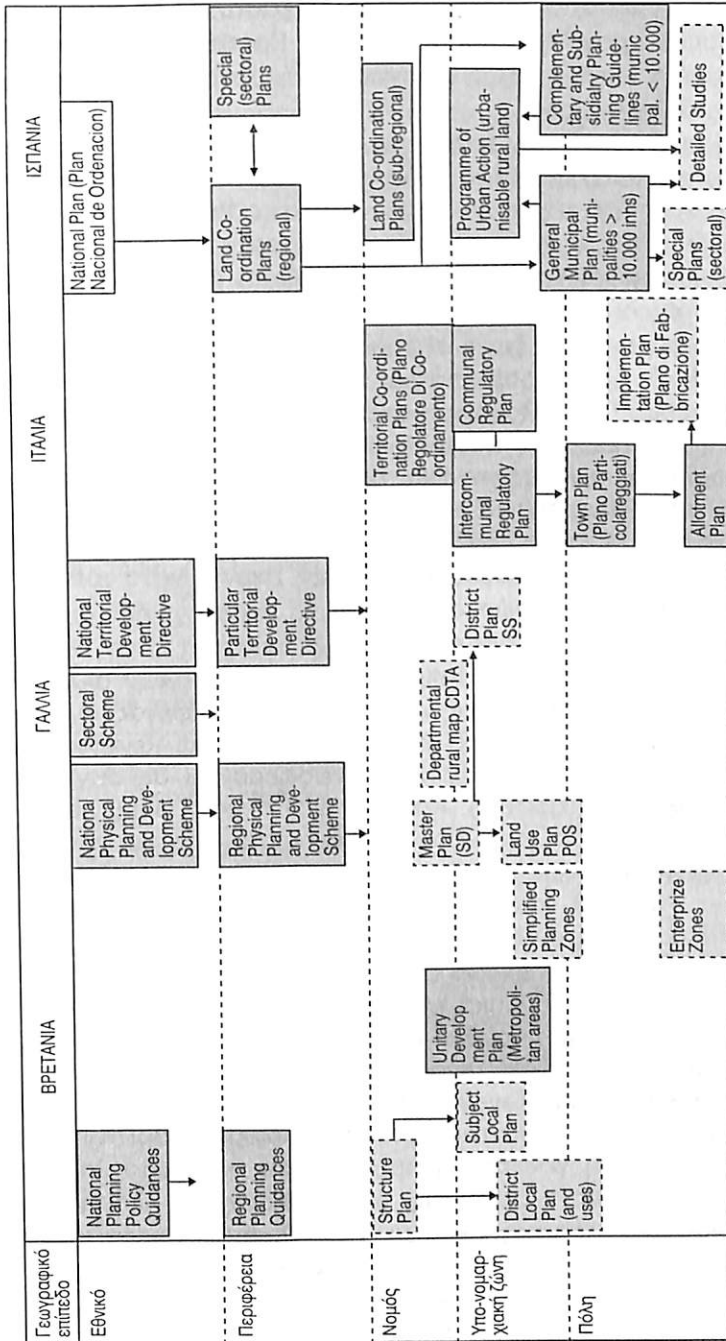
στον οποίο, θεωρητικά, έπρεπε να περιοριστούν τα όρια. Η μεταγενέστερη αφαίρεση αυτής της αρμοδιότητας, σε μεγάλο βαθμό λόγω της κατάχρησης που έγινε, δεν ακύρωσε τα όρια αυτά και τις εξαιρετικά αρνητικές επιπτώσεις στην οργάνωση του χώρου που συνεπάγονται.

Η σημασία που έχει η απουσία στρατηγικής χωρικής ρύθμισης στην Ελλάδα, υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι στο πεδίο αυτό εντοπίζεται η αιχμή της υπό ανάδυση ευρωπαϊκής χωροταξίας. Βασικά θέματα των θεμελιακών κειμένων *Ευρώπη 2000* (CEC 992) και *Ευρώπη 2000+* (EC 1995) είναι, πράγματι, το περιφερειακό πρότυπο και οι σημερινές διαστάσεις της περιφερειακότητας, η μακρο-γεωγραφική οργάνωση του πληθυσμού και του παραγωγικού συστήματος, τα υπερτοπικά δίκτυα μεταφορών, τηλεπικοινωνιών και ενέργειας, η ισορροπία πόλης-υπαίθρου, η αυξανόμενη πίεση στις παράκτιες και τις συνοριακές περιοχές, η διαδικασία αστικοποίησης και το αστικό δίκτυο. Τα θέματα αυτά αποτελούν τα κύρια αντικείμενα του στρατηγικού χωροταξικού σχεδιασμού, και στο ίδιο στρατηγικό πεδίο θα κινηθεί και το μελλοντικό Σχέδιο Ευρωπαϊκής Χωρικής Οργάνωσης (Νικολάου, 1994, σελ. 249). Το γεγονός αυτό δεν είναι βέβαια τυχαίο, αλλά προϊόν του κεντρικού ρόλου της χωρικής ρύθμισης στρατηγικού επιπέδου στην οργάνωση του χώρου, την αναπτυξιακή διαδικασία, και τη διαπλοκή μεταξύ των δύο.

Συνεπώς, το απόλυτο κενό που υπάρχει στην Ελλάδα, έχει ιδιαίτερη σημασία. Σημαίνει ότι οι χωρικές δομές εξελίσσονται ερήμην των κοινωνικών επιλογών και ελέγχου, και ότι η αναπτυξιακή πολιτική δεν υποστηρίζεται και ενισχύεται από τη χωρική πολιτική. Το γεγονός ότι οι υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε. αλλά και έξω από αυτή, χρησιμοποιούν εργαλεία στρατηγικής χωρικής ρύθμισης υπογραμμίζει ακόμα περισσότερο το πρόβλημα που δημιουργείται, στο πλαίσιο της έντονα ανταγωνιστικής και παγκοσμιοποιημένης σύγχρονης οικονομίας. Μια ειδική μορφή του προβλήματος, είναι, εξάλλου, ο κίνδυνος να μην μπορέσει η Ελλάδα να τροφοδοτήσει με τις δικές της προτεραιότητες και ανάγκες την αναπτυσσόμενη ευρωπαϊκή χωροταξική προβληματική. Το θέμα προκύπτει άμεσα, π.χ., εν όψει της προαναφερθείσας απόφασης να αρχίσει η εκπόνηση του ΣΕΧΑ περί το τέλος του 1996.¹⁹

Οι αδυναμίες του ελληνικού χωρικού σχεδιασμού γίνονται πιο ανάγλυφες αν ενταχθούν σε μια διεθνή προοπτική. Το Διάγραμμα 2 διευκολύνει αυτή τη διερεύνηση, παρουσιάζοντας συνοπτικά τη διάρθρωση των συστημάτων χωρικού σχεδιασμού τεσσάρων χω-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Το ελληνικό σύστημα αναπτυξιακού και χωρικού προγραμματισμού-σχεδιασμού

Πηγή: Arcangeli, 1982, Dalloz 1992, Keyes et al. 1993, Rydin 1993, Marcou et al. 1994, Alonso et al. 1982, Marshall 1991.

ρών, δύο ιδιαίτερα αναπτυγμένων και ταυτόχρονα με διαφορετική φιλοσοφία προγραμματισμού (Γαλλία, Βρετανία) και δύο από τον ευρωπαϊκό νότο (Ιταλία, Ισπανία). Αναφορές θα γίνουν, εξάλλου και σε άλλες χώρες.

Τα συστήματα των τεσσάρων εξεταζόμενων χωρών έχουν προφανώς τις ιδιαιτερότητές τους, αλλά παρουσιάζουν και λιγότερα ή περισσότερα κοινά στοιχεία. Και στις τέσσερις περιπτώσεις υπάρχει μια ιεραρχική αλυσίδα προγραμματικών εργαλείων από το εθνικό μέχρι το τοπικό επίπεδο. Όσον αφορά ειδικότερα το χωρικό σχεδιασμό στρατηγικού χαρακτήρα σε επίπεδο κράτους και περιφέρειας, το πιο ολοκληρωμένο και σύνθετο σύστημα είναι το Γαλλικό, όπου προβλέπονται εθνικά και περιφερειακά χωροταξικά σχέδια²⁰ καθώς και μη-σχεδιαστικά εργαλεία προγραμματισμού («Οδηγίες») και στα δύο αυτά επίπεδα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα των τελευταίων είναι η «Εθνική οδηγία για τον παράκτιο χώρο» που θέτει δεσμευτικές προδιαγραφές σχετικά με το περιεχόμενο των χωρικών σχεδίων, η περιοχή εφαρμογής των οποίων περιλαμβάνει (και) παράκτιες περιοχές.

Στις άλλες τρεις χώρες τα εργαλεία στρατηγικής χωρικής ρύθμισης έχουν πιο αποσπασματικό χαρακτήρα. Στη Βρετανία η στρατηγική ρύθμιση δεν παίρνει τη μορφή σχεδίων αλλά «Κατευθύνσεων». Οι κατευθύνσεις είναι δύο ειδών. Αφενός αναφέρονται σε συγκεκριμένες περιφέρειες (αλλά εκδίδονται κεντρικά, από το αρμόδιο Υπουργείο και αφετέρου αναφέρονται σε συγκεκριμένες μητροπολιτικές περιοχές). Και στις δύο περιπτώσεις, λειτουργούν ως πλαίσια για τα σχέδια που εκπονούνται στις χαμηλότερες γεωγραφικές κλίμακες. Στην Ιταλία δεν υπάρχει εθνικό χωροταξικό σχέδιο ή οδηγία, και ενώ τα περιφερειακά σχέδια δεν είναι δεσμευτικά, ωστόσο εκπονούνται (Arcangeli, 1982). Στην Ισπανία προβλέπεται εθνικό σχέδιο αλλά δεν έχει εκπονηθεί. Έχει εκπονηθεί ωστόσο ένα τομεακό εθνικό πρόγραμμα με αντικείμενο τις υποδομές για την περίοδο 1993-2007 (EC, 1995, σελ. 152), ενώ σε μερικές περιπτώσεις έχουν ετοιμασθεί περιφερειακά ή υποπεριφερειακά σχέδια (Keyes et al., 1993, σελ. 50).

Γενικά, παρατηρούνται σημαντικές ιδιομορφίες, που απορρέουν και από τη γενικότερη προγραμματική φιλοσοφία κάθε χώρας. Σε όλες τις περιπτώσεις, όμως, υπάρχουν, πλήρη ή μη, κάποια εργαλεία στρατηγικής χωρικής ρύθμισης εθνικού και περιφερειακού επιπέδου. Η Ελλάδα, συνεπώς, αντιπροσωπεύει μια ακραία περίπτωση σε σύγκριση όχι μόνο με τις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες αλλά, ακόμα, και με τον ευρωπαϊκό νότο, στο μέτρο

που χαρακτηρίζεται από την απόλυτη απουσία στρατηγικής χωρικής ρύθμισης οποιασδήποτε μορφής.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει μια αναφορά στη γεωγραφική κλίμακα στην οποία αναφέρεται ο στρατηγικός σχεδιασμός. Όσον αφορά το εθνικό επίπεδο, το νόημά του είναι σαφές, ο όρος «περιφερειακό επίπεδο» όμως, απαιτεί αποσαφήνιση. Η ταξινόμηση των διοικητικών βαθμίδων από την Ε.Ε. μπορεί να βοηθήσει. Τόσο στις τέσσερις εξεταζόμενες εδώ χώρες όσο και στις περισσότερες άλλες (EC, 1995) ο περιφερειακός σχεδιασμός γίνεται σε επίπεδο NUTS 2. Αν και από άποψη ταξινόμησης η ελληνική περιφέρεια τοποθετείται επίσης στο επίπεδο αυτό, υπάρχει μια σαφής διαφορά κλίμακας σε σχέση με τις περιφέρειες των άλλων χωρών. Και στις τέσσερις περιπτώσεις, οι βαθμίδες NUTS 2 αντιστοιχούν σε περιοχές σαφώς μεγαλύτερης κλίμακας από την ελληνική. Από άποψη πληθυσμιακού μεγέθους, οι ελληνικές περιφέρειες είναι ανάλογες με τις βαθμίδες NUTS 3 των άλλων χωρών, δηλαδή αυτών που τυπικά αντιστοιχούν στο νομό. Τα μεγέθη που παρατίθενται στον Πίνακα 1 κάνουν αυτές τις σχέσεις σαφείς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ποσοστό μεταβολής δαπανών για το NHS
σε σταθερές τιμές 1974 (-73) έως 1992 (-91)

	Επίπεδο NUTS 2			Επίπεδο NUTS 2		
	Όνομασία	Αριθμός	Μέσος πληθυσμός	Όνομασία	Αριθμός	Μέσος πληθυσμός
Ελλάδα	Περιφέρεια	13	768.000	Νομός	51	196.000
Γαλλία	Περιφέρεια	22	2.190.000	Διαμέρισμα	96	569.000
Βρετανία	Ομάδα κομητειών	35	1.627.000	Κομητεία	65	876.000
Ιταλία	Περιφέρεια	20	2.867.000	Επαρχία	95	604.000
Ισπανία	Αυτόνομη Κοινότητα	18	2.158.000	Επαρχία	52	747.000
Μέσος όρος ΕΕ ²¹						

Πηγή: CEC, 1991, σελ. 86-87.

Προκύπτει συνεπώς ότι ο στρατηγικός χωρικός σχεδιασμός εντοπίζεται σε όλες τις περιπτώσεις, στις πολύ μεγάλες χωρικές κλίμακες. Ο γενικευμένος χαρακτήρας αυτής της επιλογής αποτελεί ένδειξη ότι η ελληνική περιφέρεια δεν αποτελεί κατάλληλο γε-

ωγραφικό επίπεδο στρατηγικού προγραμματισμού. Αν ληφθεί υπόψη ότι ο τελευταίος αφορά σε μεγάλο βαθμό τη χωρική ρύθμιση του παραγωγικού συστήματος, έπεται πράγματι ότι προϋποθέτει πεδία αναφοράς αρκετά μεγάλα και σύνθετα, ώστε να διαθέτουν αναπτυγμένες παραγωγικές βάσεις με ισχυρές διακλαδικές σχέσεις, με άλλα λόγια να διαθέτουν έναν υψηλό βαθμό εσωτερικής ολοκλήρωσης. Σε αντίθετη περίπτωση, οι εξωτερικές διασυνδέσεις έχουν μεγαλύτερη σημασία από τις εσωτερικές και τα περιθώρια ρύθμισης της παραγωγικής βάσης είναι περιορισμένα. Προκύπτει συνεπώς ότι υπάρχει ένα πρόσθετο πρόβλημα στην ελληνική περίπτωση: ακόμα και αν είχαν εκπονηθεί τα προβλεπόμενα ανενεργά περιφερειακά χωροταξικά σχέδια, είναι συζητήσιμο αν αυτά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά ως εργαλεία στρατηγικής ρύθμισης.

Ενδεχομένως, θα ήταν δυνατόν τέτοια σχέδια να έχουν ως πεδίο αναφοράς όχι την περιφέρεια αλλά μεγαλύτερες ενότητες. Η ελληνική βαθμίδα NUTS 1 («ομάδα περιφερειών»), τα έξι γεωγραφικά διαμερίσματα που είχαν χρησιμοποιηθεί παλαιότερα για το σχεδιασμό των ΜΟΠ ή κάποια άλλη ad hoc ενότητα, θα μπορούσαν βέβαια να παίξουν έναν τέτοιο ρόλο. Ωστόσο, σε όλες αυτές τις εκδοχές υπάρχει ένα καθοριστικής σημασίας μειονέκτημα, η έλλειψη διοικητικής υπόστασης. Η στρατηγική ρύθμιση προϋποθέτει και διαδικασίες εφαρμογής, συνεπώς και αντίστοιχους αρμόδιους φορείς. Η έλλειψη τέτοιου φορέα στο επίπεδο του γεωγραφικού διαμερίσματος, θα απέκλειε την ενιαία εφαρμογή τυχόν αντίστοιχων σχεδίων. Το συμπέρασμα είναι ότι βέλτιστη λύση του προβλήματος με τα σημερινά δεδομένα δεν υπάρχει. Θα έπρεπε να εξετασθεί η αύξηση του μεγέθους των περιφερειών, ούτως ώστε να συνυπάρχουν η κατάλληλη κλίμακα και οι αρμοδιότητες-δυνατότητες εφαρμογής του σχεδιασμού, αλλά μέχρι τότε είναι προτιμότερο να χρησιμοποιηθούν, με όλα τα μειονεκτήματά τους, οι σημερινές περιφέρειες.

2.3. Ρύθμιση του χώρου στο επίπεδο του νομού

Αναφέρθηκα μέχρι το σημείο αυτό στη ρύθμιση εθνικού και περιφερειακού επιπέδου. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο νομαρχιακό επίπεδο, λόγω των ιδιομορφιών του. Όσον αφορά, κατ' αρχάς, την υπάρχουσα σήμερα διάρθρωση του συστήματος χωρικής ρύθμισης, στο νομαρχιακό επίπεδο παρουσιάζεται η μεγαλύτερη έλλειψη εργαλείων χωρικής ρύθμισης, δεδομένου ότι

όχι μόνο δεν εκπονούνται σχέδια αλλά ούτε καν υπάρχουν θεσμοθετημένα (διάγραμμα 1). Το κενό αυτό συνυπάρχει όμως με τα εξής δεδομένα.

Στην Ελλάδα, ο νομός υπήρξε ιστορικά το κύριο επίπεδο αποσυγκέντρωσης της κεντρικής διοίκησης. Η πρόσφατη θεσμοθέτηση της νομαρχιακής αυτοδιοίκησης και η παράλληλη ύπαρξη του αιρετού νομάρχη και του περιφερειακού διευθυντή του νομού, ανεξάρτητα από τις δυνητικές τριβές μεταξύ τους, ενισχύουν το νομό με δύο τρόπους. Αφενός, προσδίδουν άμεση δημοκρατική νομιμοποίηση στον έναν από τους δύο φορείς της νομαρχιακής εξουσίας. Αφετέρου, νομάρχη και περιφερειακός διευθυντής συγκεντρώνουν αθροιστικά σημαντικό αριθμό αρμοδιοτήτων, στην πραγματικότητα αρκετά μεγαλύτερο από αυτόν της περιφέρειας, ο ρόλος της οποίας παραμένει ακόμα ασαφής. Το αποτέλεσμα είναι ότι ο νομός αποτελεί την κυριότερη βαθμίδα αποσυγκέντρωσης και αποκέντρωσης αρμοδιοτήτων στην Ελλάδα, και συνεπώς συγκεντρώνει μια από τις βασικές προϋποθέσεις ενός γεωγραφικού επιπέδου προγραμματισμού.

Από την άλλη πλευρά, η κλίμακα του νομού είναι στην Ελλάδα ιδιαίτερα μικρή. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, θεωρητικά ο νομός είναι βαθμίδας NUTS 3 αλλά στην πραγματικότητα οι ομόλογες διοικητικές ενότητες των άλλων κρατών είναι σαφώς μεγαλύτερες, αντίστοιχες, όπως προαναφέρθηκε, με την ελληνική περιφέρεια. Υπάρχει έτσι και στην περίπτωση του νομού μια αντίφαση μεταξύ μεγέθους και διοικητικών αρμοδιοτήτων, που θυμίζει αυτήν που χαρακτηρίζει την περιφέρεια αλλά έχει διαφορετικό χαρακτήρα. Στην περίπτωση του νομού όχι μόνο η σημερινή κλίμακα είναι μικρή αλλά και μια ενδεχόμενη αύξησή της θα παρέμενε, εξ ορισμού, υποσύνολο αυτής της περιφέρειας. Σε καμία περίπτωση, συνεπώς, ο νομός δε θα μπορούσε να λειτουργήσει ως επίπεδο στρατηγικής ρύθμισης, όπως θα μπορούσε να συμβεί, μετά από διορθωτικές παρεμβάσεις, στην περιφέρεια. Ωστόσο, η συσσώρευση αρμοδιοτήτων στο νομό παραμένει μια παράμετρος που δεν μπορεί να μη ληφθεί υπόψη, και που θέτει αναπόφευκτα το ερώτημα του ρόλου που μπορεί να αναλάβει, στο πλαίσιο του συνολικού συστήματος προγραμματισμού.

Στο πλαίσιο αυτό έχει ενδιαφέρον να ληφθεί υπόψη τί συμβαίνει στις εξεταζόμενες ευρωπαϊκές χώρες. Σε επίπεδο βαθμίδων NUTS 3, δύο χώρες διαθέτουν προγραμματικά εργαλεία (διάγραμμα 2). Στη Βρετανία, υπάρχουν δύο σχέδια που εκπονούνται εναλλακτικά: το Δομικό Σχέδιο (Structure Plan) εκπονείται σε επί-

πεδο κομητείας ενώ το Unitary Development Plan στις μητροπολιτικές περιοχές αλλά χωριστά για κάθε district²². Στην Ισπανία το Χωροταξικό Συντονιστικό Σχέδιο εκπονείται σε επίπεδο επαρχίας. Το σχέδιο αυτό έχει υβριδικό χαρακτήρα: διαθέτει στοιχεία στρατηγικού σχεδιασμού για ορισμένα μόνο θέματα, αυτά που συνδέονται άμεσα με τις χρήσεις γης, ενώ παράλληλα βασικό αντικείμενό του είναι η ρύθμιση της οικιστικής ανάπτυξης (δευτερεύοντα αντικείμενα είναι η οργάνωση των μεταφορών, τα μέσα συλλογικής κατανάλωσης κ.ά.). Με αυτή την έννοια, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μορφή στρατηγικού σχεδιασμού χρήσεως γης (σε αντιδιαστολή με το στρατηγικό χωροταξικό σχεδιασμό μεγάλης κλίμακας). Στη Γαλλία και την Ιταλία δεν υπάρχουν προγραμματικά εργαλεία σε επίπεδο NUTS 3. Μετά από το περιφερειακό επίπεδο γίνεται ένα άλμα, και τα επόμενα σχέδια γίνονται σε επίπεδο διακοινοτικής ζώνης. Αν όμως ληφθεί υπόψη η μεγαλύτερη, σε σύγκριση με την Ελλάδα, κλίμακα της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης, οι διακοινοτικές ζώνες είναι συγκρίσιμες με τους νομούς. Και στις δύο χώρες τα σχέδια αυτά ονομάζονται «ρυθμιστικά» (Schéma Directeur στη Γαλλία, Piano Regolatore στην Ιταλία), και ουσιαστικά, έχουν χαρακτήρα ανάλογο με τα δύο προηγούμενα, δηλαδή αντιπροσωπεύουν στρατηγικό σχεδιασμό των χρήσεων γης και της οικιστικής ανάπτυξης.

Ειδικά στη γαλλική περίπτωση, μια ενδιαφέρουσα πρόσφατη εξέλιξη είναι η εισαγωγή μιας χωρικής ενότητας, του bassin de vie. Η ενότητα αυτή συνδυάζει, ένα ανθρωπογεωγραφικό στοιχείο, τη ζώνη καθημερινών μετακινήσεων με επίκεντρο μια πόλη, ένα πολιτιστικό στοιχείο, την ύπαρξη μιας μακροχρόνιας παράδοσης τοπικής ταυτότητας, και ένα διαχειριστικό στοιχείο, το ότι αποτελεί βασικό επίπεδο διοικητικής αποσυγκέντρωσης για τις υπηρεσίες που έχουν σχέση με την καθημερινή διαβίωση. Η γεωγραφική κλίμακα που προκύπτει είναι σχετικά μικρή, ανάλογη με αυτή ενός μικρού ελληνικού νομού. Το ενδιαφέρον είναι ότι η νέα αυτή ενότητα θεωρείται ως ιδιαίτερα κατάλληλο επίπεδο άσκησης πολεοδομικού προγραμματισμού (Rouhier, 1994), και αναμένεται να λειτουργήσει ως ένα μόνιμο πλαίσιο διακοινοτικής συνεργασίας (σημειώνεται ότι οι διακοινοτικές ζώνες των ρυθμιστικών σχεδίων δεν έχουν διοικητική υπόσταση και μόνιμο χαρακτήρα).

Συνεπώς, αν ληφθούν υπόψη η διεθνής εμπειρία και, παράλληλα, το δυναμικό του νομού από άποψη συνολικών αρμοδιοτήτων (νομάρχη και περιφερειακού διευθυντή), θα ήταν εύλογο να διερευνηθεί η σκοπιμότητα ύπαρξης στο νομό προγραμματικών ερ-

γαλείων για τη στρατηγική ρύθμιση των χρήσεων γης και της οικιστικής ανάπτυξης. Ας σημειωθεί ότι το ελληνικό ρυθμιστικό σχέδιο έχει ορισμένα τέτοια στοιχεία, αλλά δεν ταυτίζεται ακριβώς με ένα προγραμματικό εργαλείο τέτοιου τύπου, για διάφορους λόγους²³. Θα μπορούσε ωστόσο να λειτουργήσει ως αφετηρία για τη διαμόρφωση ενός νομαρχιακού σχεδίου χωρικής ανάπτυξης με το περιεχόμενο που προτείνουμε εδώ.

3. Χωρικός σχεδιασμός μικρής κλίμακας: Χρήσεις γης στον υπαίθριο χώρο, πολεοδομία

Ένα κεντρικό στοιχείο της χωρικής πολιτικής στην Ελλάδα είναι η διάκριση μεταξύ περιοχών εντός και περιοχών εκτός των σχεδίων πόλεως και των ορίων των οικισμών. Η διάκριση αυτή ανάγεται στο ΝΔ του 1923, το οποίο ακόμα και σήμερα αποτελεί θεμελιώδες κείμενο της ελληνικής πολεοδομικής νομοθεσίας. Κατ' αρχήν, ο εντός σχεδίου χώρος προορίζεται για τις δραστηριότητες αστικού χαρακτήρα ενώ ο εκτός σχεδίου για τις αγροτικές δραστηριότητες. Όπως θα δούμε παρακάτω, η «κατ' αρχήν» αυτή διαφοροποίηση έχει πάψει προ πολλού να έχει πραγματική υπόσταση. Ωστόσο, η διάκριση μεταξύ των δύο κατηγοριών περιοχών εξακολουθεί να έχει νόημα από την άποψη της ρύθμισης των χρήσεων γης και της δόμησης, επειδή σε κάθε μια από τις δύο ακολουθούνται διαφορετικές διαδικασίες. Στον εκτός σχεδίου χώρο, η ρύθμιση αυτή αποτελεί αντικείμενο της χωροταξίας μικρής κλίμακας, ενώ στον εντός σχεδίου χώρο αποτελεί μια από τις συνιστώσες του πολεοδομικού προγραμματισμού και σχεδιασμού.

3.1. Σχεδιασμός της υπαίθρου

Στον υπαίθριο (εκτός σχεδίων πόλεων και ορίων οικισμών) χώρο, βασικό εργαλείο σχεδιασμού είναι η Ζώνη Οικιστικού Ελέγχου (ΖΟΕ). Η ΖΟΕ, αν και δεν αφορά άμεσα τον αστικό χώρο, εμφανίστηκε στη νομοθεσία με το Ν. 1337/83 που είναι ένα από τα δύο κύρια θεσμικά πλαίσια του πολεοδομικού σχεδιασμού. Πρόκειται για μια ζώνη σχετικά μικρής κλίμακας (υπονομαρχιακής, της τάξης π.χ. ενός μικρού νησιού, ή των ακτών ενός μικρού νομού, ή μιας ζώνης γύρω από το όριο του σχεδίου μιας πόλης) που οριοθετείται στον εκτός σχεδίου χώρο, είτε με τη μορφή της

περιαστικής ΖΟΕ είτε με τη μορφή της αγροτικής (χωρίς εξάρτηση από συγκεκριμένο οικισμό) ΖΟΕ.

Η ΖΟΕ δίνει δύο κύριες δυνατότητες ρύθμισης. Αφενός τη θεσμοθέτηση, στο εσωτερικό της, χρήσεων γης (είτε με ενιαίο τρόπο για το σύνολο της ΖΟΕ, είτε, συνηθέστερα, με την υποδιαίρεση της τελευταίας σε επιμέρους περιοχές, σε κάθε μια από τις οποίες καθορίζονται διαφορετικές χρήσεις γης). Αφετέρου, τον καθορισμό όρων δόμησης (και κυρίως συντελεστή δόμησης και ορίων αρτιότητας και κατάτμησης) διαφορετικών από αυτούς που προβλέπει η γενική νομοθεσία περί εκτός σχεδίου δόμησης (βλέπε παρακάτω). Συνεπώς, η ΖΟΕ αποτελεί ουσιαστικά ένα σχέδιο χρήσεων γης και ελέγχου της δόμησης, δηλαδή αυτών που στην Αγγλική ορολογία ονομάζονται συνολικά *development*.

Ωστόσο, θεωρούμενη ως εργαλείο σχεδιασμού χρήσεων γης, η ΖΟΕ έχει σημαντικούς εγγενείς περιορισμούς. Αφενός έχει καθαρά κανονιστικό χαρακτήρα: μπορεί να απαγορεύσει ή να επιτρέψει συγκεκριμένες χρήσεις του εδάφους αλλά δεν έχει τη δυνατότητα να λειτουργήσει ως ενεργητικός μηχανισμός προώθησης συγκεκριμένων χρήσεων γης²⁴. Αφετέρου, δε συνοδεύεται από επαρκή εργαλεία πολιτικής γης. Μερικώς, οι ελλείψεις αυτές θα μπορούσαν να αντιμετωπισθούν μέσω ορισμένων μηχανισμών που προβλέπει ο Ν. 1650/86 (ζώνες προστασίας του περιβάλλοντος του άρθρου 1/4, που επιτρέπουν την πλήρη απαγόρευση της δόμησης, οικονομικά κίνητρα, ζώνες παραγωγικών δραστηριοτήτων με ειδικούς φορείς εφαρμογής κ.λπ.). Ωστόσο, τα αναγκαία ΠΔ για την ενεργοποίηση των μηχανισμών αυτών δεν έχουν εκδοθεί, και συνεπώς οι τελευταίοι δεν είναι εφαρμόσιμοι. Οι ελλείψεις αυτές, μαζί με ορισμένες άλλες διαδικαστικού και τεχνικού χαρακτήρα (Οικονόμου 1994 β), μειώνουν σημαντικά τη δυνατότητα της ΖΟΕ να λειτουργήσει αποτελεσματικά, ως μηχανισμός σχεδιασμού των χρήσεων. Παρόλα αυτά, πρέπει να είναι σαφές, ότι αποτελεί σημαντικό βήμα προς τα εμπρός όσον αφορά τη ρύθμιση του υπαίθριου χώρου, σε σύγκριση με τη νομοθεσία περί εκτός σχεδίου.

Οι ΖΟΕ μπορούν να καθοριστούν μέσω τριών διαφορετικών διαδικασιών. Πρώτον, μετά από εκπόνηση μιας αυτόνομης «μελέτης ΖΟΕ» (η λιγότερο συνηθισμένη περίπτωση, που συνήθως ακολουθείται όταν ο φορέας σχεδιασμού είναι το ΥΠΕΧΩΔΕ και όχι ιδιώτες μελετητές). Δεύτερον, στο πλαίσιο της εκπόνησης ενός ΓΠΣ (περίπτωση περιαστικών ΖΟΕ-βλέπε παρακάτω). Τρίτον, ως τελικό στάδιο μιας Ειδικής Χωροταξικής Μελέτης (ΕΧΜ).

Οι EXM έχουν την ιδιομορφία ότι αντιπροσωπεύουν τη μόνη μορφή χωροταξικού σχεδίου που εκπονείται στην Ελλάδα (έχουν εκπονηθεί ή βρίσκονται υπό εκπόνηση περίπου 40 EXM), χωρίς ωστόσο να προβλέπονται από κάποιο συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. Υπάρχει δηλαδή μια κατάσταση ανάλογη με αυτή που επισήμαναμε παραπάνω σχετικά με τον αναπτυξιακό προγραμματισμό. Και στην περίπτωση της χωροταξίας, τα σχέδια που προβλέπονται από τη νομοθεσία δεν εκπονούνται, ενώ εκπονούνται (και μερικές φορές εφαρμόζονται) σχέδια που επισήμως δεν έχουν θεσμοθετηθεί²⁵.

Η θεσμοθέτηση των προτάσεων των EXM γίνεται κατά βάση, όπως προαναφέρθηκε, μέσω του θεσμικού πλαισίου της ΖΟΕ. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη μικρή κλίμακα των περιοχών επέμβασης (περιοχών στις οποίες αναφέρονται οι προτάσεις) καθιστά σαφώς τις EXM, εργαλεία σχεδιασμού της χρήσης του εδάφους στην ύπαιθρο. Παρόλα αυτά, η έλλειψη άλλων μορφών χωροταξικού σχεδίου, έχει δημιουργήσει ορισμένες συγχύσεις όσον αφορά το χαρακτήρα τους. Εν μέρει οι παρερμηνείες αυτές ενισχύονται και από τις προδιαγραφές των ίδιων των EXM, σύμφωνα με τις οποίες οι προτάσεις δεν περιορίζονται στις χρήσεις γης και τη δόμηση, αλλά επεκτείνονται και σε ορισμένα άλλα πεδία (οι προτάσεις π.χ. μπορούν να περιλαμβάνουν τη δημιουργία ή κατάργηση δρόμων, σιδηροδρομικών γραμμών, εγκαταστάσεων τεχνικής υποδομής κ.λπ., την ιεράρχηση του οικιστικού δικτύου κ.ά.). Οι παρερμηνείες μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο κατηγορίες.

Στην πρώτη, μαξιμαλιστική εκδοχή, η EXM θεωρείται ως υποκατάστατο του στρατηγικού χωροταξικού σχεδιασμού ή ακόμα και του αναπτυξιακού προγραμματισμού. Από όσα ανέφερα γίνεται φανερό ότι τέτοιες δυνατότητες είναι σαφώς εκτός του ορίζοντα μιας EXM. Η δεύτερη παρερμηνεία είναι αντίστροφη: ελλείψει στρατηγικού σχεδιασμού, η EXM και ο σχεδιασμός των χρήσεων γης, τείνουν να θεωρούνται ως στερούμενα νοήματος εγχειρήματα, με το επιχείρημα ότι ο στρατηγικός σχεδιασμός αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τις άλλες μορφές χωρικής ρύθμισης. Πρόκειται για άποψη που δε λαμβάνει υπόψη ούτε τη βαρύτητα των χρήσεων γης και της δόμησης στη συνολική χωρική οργάνωση, ούτε τη σχετική αυτονομία τους. Ο στρατηγικός χωρικός σχεδιασμός είναι αναμφίβολα αναγκαίος, αλλά για τη ρύθμιση των ιδιαίτερων αντικειμένων τους που έχουν αναφερθεί παραπάνω. Η έλλειψή του είναι προφανώς αρνητική, όσον αφορά τα αντικείμενα αυτά, αλλά δεν αναιρεί την αναγκαιότητα του σχεδιασμού χρήσεων γης. Ο τελευταίος θα ήταν πιο αποτελεσματικός στο πλαίσιο

ενός ολοκληρωμένου συστήματος σχεδιασμού, που θα τον τροφοδοτούσε με εισροές, αλλά έστω και μόνος του παραμένει απαραίτητος για την αντιμετώπιση καίριων θεμάτων όπως η προστασία και η διατήρηση του χαρακτήρα της υπαίθρου και η αποφυγή προβλημάτων από τις συγκρούσεις ασυμβίβαστων χρήσεων.

Και αν δεν αποδοθεί στις EXM ρόλος άλλος από αυτόν που πραγματικά έχουν, υπάρχουν ωστόσο προβλήματα. Αφενός, οι εγγενείς αδυναμίες της ΖΟΕ και η έλλειψη συμπληρωματικών εργαλείων, που έχουν προαναφερθεί, μειώνουν τα περιθώρια αποτελεσματικής ρύθμισης των χρήσεων γης και της δόμησης. Αφετέρου, και πρόκειται για το μεγαλύτερο πρόβλημα, το σύστημα EXM-ZOE χρησιμοποιείται μόνο σε ένα πολύ μικρό ποσοστό του εκτός σχεδίου χώρου. *Η συνολική έκταση που καλύπτεται σήμερα από θεσμοθετημένες ΖΟΕ παραμένει οριακή, της τάξης του 3-4%* (Οικονόμου, 1995). Το αποτέλεσμα είναι ότι ο υπαίθριος χώρος στην Ελλάδα, παραμένει κατά κύριο λόγο εκτός σχεδιασμού.

Θα σημειώσουμε ότι υπάρχει μια ακόμα μορφή σχεδιασμού που εκπονείται στον περιαστικό χώρο, η Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη (ΕΠΜ). Η ΕΠΜ προβλέπεται από το Ν. 1650/86 και έχει ως αντικείμενο το λεπτομερή σχεδιασμό περιοχών με ειδικά περιβαλλοντικά προβλήματα ή ευαισθησία. Με δεδομένη ωστόσο την προαναφερθείσα μη ενεργοποίηση των εργαλείων χωροταξικού σχεδιασμού του εν λόγω νόμου, τα περιθώρια εφαρμογής των προτάσεων μιας ΕΠΜ περιορίζονται επίσης σε όσα επιτρέπει το θεσμικό πλαίσιο της ΖΟΕ. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τον πολύ μικρό αριθμό τέτοιων μελετών, σημαίνουν ότι οι ΕΠΜ δεν αποτελούν στην πράξη ένα διακριτό ή με ιδιαίτερη σημασία εργαλείο σχεδιασμού της υπαίθρου.

Στο διεθνή χώρο, ο σχεδιασμός των χρήσεων γης παρουσιάζει σημαντικές διαφορές σε σχέση με την Ελλάδα. Και στις τέσσερις χώρες που εξετάζονται (διάγραμμα 2), οι χρήσεις γης καθορίζονται με ενιαία σχέδια για τον αστικό χώρο και την ύπαιθρο. Εν γένει τα σχέδια αυτά καλύπτουν είτε το σύνολο της περιοχής, αστικής και αγροτικής, μιας πρωτοβάθμιας μονάδας τοπικής αυτοδιοίκησης, είτε μιας διαδημοτικής/διακοινοτικής ζώνης. Στη Γαλλία, το βασικό σχέδιο χρήσης γης είναι το *Plan d' Occupation du Sol* (POS), σε επίπεδο κοινότητας. Στη Βρετανία το «τοπικό σχέδιο» (Local Plan) είναι ένα λεπτομερές σχέδιο χρήσεων γης σε επίπεδο district. Εξαιρέση είναι οι μητροπολιτικές περιοχές όπου το Unitary Development Plans που έχω ήδη αναφέρει, συνδυάζει τους ρόλους του προγραμματισμού των χρήσεων γης και της οικιστικής ανάπτυξης και

του λεπτομερούς σχεδίου χρήσεων γης. Στην Ιταλία στα διακοινοτικά ρυθμιστικά σχέδια (μια ειδική τους μορφή που δεν παρουσιάζεται στο διάγραμμα είναι τα σχέδια τέτοιου τύπου που αφορούν μεγάλες ζώνες υποπεριφερειακής κλίμακας: μητροπολιτικής ζώνης, ορεινής ενότητας κ.λπ. (Comprensorio) (Rexach, 1992).

Στην Ισπανία υπάρχουν σχέδια χρήσεων γης (General Municipal Plans) για τις κοινότητες με πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων και Κατευθυντήρια, οδηγίες (Complementary and Subsidiary Planning Guidelines) για τις μικρότερες, τα οποία καλύπτουν τόσο τον αστικό χώρο όσο και τις εξωαστικές περιοχές που χαρακτηρίζονται ως «πολεοδομήσιμες». Η γη που χαρακτηρίζεται ως «μη-πολεοδομήσιμη» κανονικά δεν αποκτά ζώνες χρήσεων γης, αλλά στην περίπτωση αυτή η δυνατότητα οικοδόμησης και εγκατάστασης μη αγροτικών δραστηριοτήτων είναι πολύ περιορισμένη (Keyes et al., 1993, σελ. 50-52).

Το αποτέλεσμα αυτών των σχεδιαστικών εργαλείων είναι ότι στις χώρες αυτές μεγάλο ποσοστό του χώρου καλύπτεται από σχέδια χρήσεων γης. Στη Βρετανία το ποσοστό προσεγγίζει το 100% (Rydin, 1993, σελ. 90). Στη Γαλλία, ήδη από το 1984 σχέδια χρήσεων γης κάλυπταν το 1/3 της επικράτειας που περιελάμβανε τα 4/5 των κατοίκων (Demtchenko, 1984, σελ. 25) και έκτοτε η παραγωγή σχεδίων επιταχύνθηκε και τα ποσοστά αυτά έχουν ανέβει. Ανάλογη είναι η κατάσταση στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, αλλά και γενικότερα στο διεθνή χώρο, όπου ο σχεδιασμός και έλεγχος των χρήσεων γης αποτελεί ένα από τα κυριότερα στοιχεία των συστημάτων χωρικού σχεδιασμού (Mather, 1986). Ακόμα και σε μια χώρα όπως οι ΗΠΑ, όπου σε πολλά άλλα πεδία δημόσιας πολιτικής ο Ευρωπαϊκού τύπου παρεμβατισμός είναι άγνωστος, κανονιστικές ζώνες χρήσεων γης κάλυπταν ήδη από το 1975, το 25% της επικράτειας (περίπου 14.000 σε σύνολο 38,000 μονάδες τοπικής αυτοδιοίκησης) (Mather, 1986, σελ. 76). Και εδώ η παραγωγή σχεδίων χρήσεων γης συνεχίστηκε και επιταχύνθηκε από τότε (So et al., 1986, σελ. 45).

Με δεδομένα τα παραπάνω, το γεγονός ότι τα σχέδια χρήσεων γης στην Ελλάδα έχουν ισχυρά επιτακτικό χαρακτήρα, αποτελεί μάλλον μια ακόμα εκδήλωση της αναντιστοιχίας θεωρίας και πράξης στην ελληνική χωρική πολιτική. Σε σύγκριση, το βρετανικό σύστημα είναι πολύ περισσότερο εύκαμπτο: τα σχέδια δεν είναι δεσμευτικά και οι αρχές προγραμματισμού έχουν τη δυνατότητα συνεκτίμησης ενός ευρύτερου συνόλου στοιχείων για να εγκρίνουν την κατασκευή ενός κτιρίου ή άλλες μορφές αλλαγής της

χρήσης γης (Rydin, 1993, σελ. 77). Τα περισσότερα συστήματα σχεδιασμού των χρήσεων είναι ωστόσο περισσότερο αυστηρά, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Γαλλικό, όπου η συμβατότητα με το σχέδιο χρήσεων της είναι προϋπόθεση για δόμηση. Συστήματα του δεύτερου τύπου επικρατούν στις περισσότερες δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες και ακόμα στις ΗΠΑ²⁶. Από αυτή την άποψη, στο γνωστό δίλημμα «επιτακτικότητα ή ευελιξία», η ελληνική νομοθεσία (Cullingworth, 1994, σελ. 163) εντάσσεται σαφώς στη διεθνή ορθοδοξία... Ωστόσο, πρόκειται για μια καθαρά θεωρητική θέση, δεδομένης της πολύ μικρής έκτασης που καταλαμβάνουν τα εγκεκριμένα σχέδια χρήσεων γης.

3.2. Πολεοδομικός προγραμματισμός και σχεδιασμός

Στον πολεοδομικό (εντός σχεδίου πόλεων και ορίων οικισμών) χώρο, ο προγραμματισμός-σχεδιασμός γίνεται μέσω ενός συστήματος τριών βαθμίδων.

Πρώτον, η επέκταση και η αναθεώρηση του σχεδίου των οικισμών που υπερβαίνουν τους 2.000 κατ. καθώς και η ένταξη σε πολεοδομικό σχέδιο περιοχών για χρήσεις άλλες πλην της παραθεριστικής κατοικίας, προϋποθέτει την κατάρτιση ενός Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου (ΓΠΣ). Το ΓΠΣ έχει ταυτόχρονα στοιχεία προγραμματισμού και (φυσικού) σχεδιασμού, και περιλαμβάνει βασικές επιλογές και κατευθύνσεις για τον υποκείμενο εφαρμοσμένο πολεοδομικό σχεδιασμό. Επίσης, οριοθετεί ΖΟΕ στον εκτός σχεδίου περιαστικό χώρο. Στην περίπτωση οικισμών παραθεριστικής κατοικίας, η διαδικασία πολεοδόμησής τους έχει ως σημείο εκκίνησης την εκπόνηση όχι ΓΠΣ αλλά του Σχεδίου Ανάπτυξης Περιοχών δεύτερης κατοικίας (ΣΧΑΠ), το οποίο όμως πρέπει να βρίσκεται μέσα σε ΖΟΕ. Η περίπτωση αυτή είναι η μόνη κατά την οποία χωροταξικός σχεδιασμός χρήσεων γης λειτουργεί ως κατευθυντήριο πλαίσιο για τη μεταγενέστερη πολεοδόμηση. Κατά τα άλλα, η ΖΟΕ δεν πλαισιώνει αλλά, αντίθετα, απορρέει από τον πολεοδομικό σχεδιασμό, πράγμα που σημαίνει ότι την πρωτοκαθεδρία έχουν οι επιλογές που αφορούν την οικιστική ανάπτυξη και όχι τον ευρύτερο υπαίθριο χώρο.

Δεύτερον, κάθε πολεοδόμηση (επέκταση ή αναθεώρηση) γίνεται μέσω μιας Πολεοδομικής Μελέτης (ΠΜ). Στις περιπτώσεις που υπάγονται στην προηγούμενη κατηγορία, η ΠΜ έπεται, κατ' αρχήν, του ΓΠΣ (ή του ΣΧΑΠ), εναρμονίζεται με αυτό και το εξειδικεύει. Στην περίπτωση οικισμών που δεν εντάσσονται στις περι-

πτώσεις που αναφέρονται στην προηγούμενη περίπτωση, η ΠΜ αποτελεί το πρώτο σχέδιο της διαδικασίας πολεοδόμησης, αφού προηγηθεί η οριοθέτηση του οικισμού (ΠΔ της 24.4/3.5.1985). Στην τελευταία περίπτωση, ωστόσο, η δυνατότητα δόμησης μέσα στον οικισμό δεν προϋποθέτει την ύπαρξη ΠΜ: στο εσωτερικό ενός οριοθετηθέντος οικισμού είναι δυνατή η δόμηση χωρίς την ύπαρξη σχεδίου, με αποτέλεσμα η ΠΜ να μην εκπονείται πάντα.

Τέλος, τρίτον, οι ΠΜ εξειδικεύονται περαιτέρω με την Πράξη Εφαρμογής, ένα λεπτομερειακό σχέδιο που εκπονείται με αφετηρία ένα ακριβές κτηματολογικό διάγραμμα, συσχετίζει την ΠΜ με τις έγγειες ιδιοκτησίες και προσδιορίζει τις επιπτώσεις της πολεοδόμησης στις δεύτερες, ιδίως όσον αφορά το σχηματισμό κοινόχρηστων χώρων.

Συνολικά, το σύστημα αυτό είναι πολύπλοκο και εξαιρετικά χρονοβόρο. Μεταξύ της έναρξης του ΓΠΣ και της ολοκλήρωσης της Πράξης Εφαρμογής μεσολαβεί τουλάχιστον μια τετραετία, και ενίοτε περισσότερο από δέκα χρόνια²⁷. Προφανώς, σε τέτοιες συνθήκες η όλη διαδικασία δεν μπορεί να λειτουργήσει πραγματικά ως μηχανισμός ελέγχου της αστικής ανάπτυξης, δεδομένου ότι κάτι τέτοιο προϋποθέτει κάποια στοιχειώδη χρονική αντιστοιχία μεταξύ του εντοπισμού των προβλημάτων, του προσδιορισμού των στόχων και της εφαρμογής των προτάσεων. Ακόμα και αν δεν υπήρχε, ωστόσο, το πρόβλημα των καθυστερήσεων, το πραγματικό αποτέλεσμα του σχεδιαστικού αυτού «πλούτου» είναι δυσανάλογο. Τα θέματα που πραγματικά ρυθμίζονται μέσω αυτών των σχεδίων είναι στην πραγματικότητα περιορισμένα. Περιλαμβάνουν τον καθορισμό των ορίων των επεκτάσεων των πόλεων και οικισμών, την πολεοδόμηση αυτών των επεκτάσεων σχεδόν αποκλειστικά με το μηχανισμό των «κανονιστικών όρων δόμησης»²⁸, την απόκτηση σχετικά επαρκούς γης για τη δημιουργία κοινόχρηστων χώρων και κοινωφελών εγκαταστάσεων μόνο στις περιπτώσεις που εφαρμόζεται το σύστημα των εισφορών σε γη που προβλέπει ο Ν. 1337/83 (περίπου στις μισές εκτάσεις στις οποίες γίνεται επέκταση των σχεδίων), και τον καθορισμό όρων δόμησης. Οι παρεμβάσεις στο εσωτερικό των ήδη πολεοδομημένων περιοχών είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Ο έλεγχος των χρήσεων γης²⁹ είναι πρακτικά κενό γράμμα, ελλείψει εργαλείων παρακολούθησης και εφαρμογής. Σπάνιες, και γι' αυτό γνωστές και προβεβλημένες ως εξαιρέσεις, είναι οι περιπτώσεις που έχουν δημιουργηθεί ειδικοί μηχανισμοί εφαρμογής των σχεδίων χρήσης του εδάφους³⁰. Τα προβλεπόμενα δίκτυα υποδομής και ο κοινωνικός εξοπλισμός δεν είναι

υποχρεωτικά για τους κατά περίπτωση αρμόδιους για την υλοποίησή τους φορείς, που κατά κανόνα κάνουν τις επιλογές και τα χρονοδιαγράμματά τους ερήμην των πολεοδομικών σχεδίων. Ουσιαστικά, το όλο πλαίσιο του πολεοδομικού μηχανισμού εξυπηρετεί μόνον ένα σκοπό: την προσφορά δυνατοτήτων οικοδόμησης στα ιδιωτικά οικόπεδα, και τον καθορισμό του ελάχιστου αναγκαίου κανονιστικού πλαισίου για αυτό το εγχείρημα.

4. Συμπεράσματα

Το συμπέρασμα της ανάλυσης που προηγήθηκε είναι ότι το σύστημα χωρικού προγραμματισμού και σχεδιασμού στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά ισχνό, αν ληφθούν υπόψη όχι τα θεωρητικά προβλεπόμενα σχέδια αλλά αυτά που πραγματικά εκπονούνται και εφαρμόζονται. Ο στρατηγικός προγραμματισμός απουσιάζει, η ρύθμιση του υπαίθριου χώρου είναι οριακή, και ο πολεοδομικός σχεδιασμός αφήνει μεγάλο τμήμα των πολεοδομικών θεμάτων εκτός του ορίζοντά του. Συνέπεια των χαρακτηριστικών αυτών είναι ότι τόσο η ρύθμιση όσο και η παραγωγή του χώρου βασίζονται σε μηχανισμούς μη σχεδιαστικού χαρακτήρα.

Η ανάλυση των μηχανισμών αυτών ή των αποτελεσμάτων τους δεν αποτελούν αντικείμενα του παρόντους άρθρου³¹. Συνοπτικά μόνο θα αναφέρω τα εξής. Η χωρική ρύθμιση γίνεται, κυρίως, μέσω θεσμικών πλαισίων γενικού χαρακτήρα, που δεν είναι γεωγραφικά εξειδικευμένα, μεταξύ των οποίων καθοριστική σημασία έχει η εκτός σχεδίου δόμηση. Η παραγωγή του χώρου, από την άλλη πλευρά, καθορίζεται κυρίως από τη δυναμική των επιμέρους δραστηριοτήτων που αναζητούν χωροθέτηση σε συνδυασμό με την αγορά της γης. Το σύστημα χωρικής ρύθμισης που προκύπτει είναι ιδιόμορφο, σε σύγκριση με αυτά σχεδόν του συνόλου των δυτικο-ευρωπαϊκών χωρών, και αντίστοιχα ιδιόμορφα είναι και τα αποτελέσματά του στο επίπεδο της χωρικής οργάνωσης.

Όσον αφορά τη μακρο-γεωγραφική οργάνωση, το κύριο χαρακτηριστικό της δεν είναι οι περιφερειακές ανισότητες. Παρά το ότι συχνά οι διαπεριφερειακές ανισότητες θεωρούνται ως ιδιαίτερα έντονες στην Ελλάδα, στην πραγματικότητα είναι οι μικρότερες μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης³². Το πρόβλημα στην Ελλάδα είναι διαφορετικό, και έγκειται στο ότι οι χωροταξικές διαρθρώσεις μεγάλης κλίμακας δεν υποστηρίζουν αποτελε-

σματικά την αναπτυξιακή διαδικασία. Άμεση συνέπεια και ταυτόχρονα έκφραση του προβλήματος είναι οι πολύ χαμηλές αναπτυξιακές επιδόσεις των ελληνικών περιφερειών (και της χώρας στο σύνολό της) σε σχέση με αυτές της υπόλοιπης Ευρωπαϊκής Ένωσης (Economidou, discussion). Σχετικά εντονότερα φαινόμενα άνισης ανάπτυξης αρχίζουν πάντως να εμφανίζονται, κατά τα τελευταία χρόνια, στο ενδοπεριφερειακό επίπεδο (Economidou, 1993).

Στις μικρότερες κλίμακες, από την άλλη πλευρά, τα προβλήματα είναι έντονα. Στην ύπαιθρο κυριαρχεί ένα εκτατικό πρότυπο οικοδόμησης που σε συνδυασμό με την απουσία ελέγχου της χρήσης του εδάφους έχει οδηγήσει σε εκτεταμένη διάσπαρτη δόμηση και στην αλλοίωση του τοπίου και του φυσικού χαρακτήρα μεγάλων περιοχών (Οικονόμου...). Στον οικιστικό χώρο, η οικιστική ανάπτυξη έχει έντονα και οξυνόμενα προβλήματα υποδομών, εξοπλισμού και περιβάλλοντος (Βαΐου κ.ά., 1995).

Τα παραπάνω προβλήματα έχουν άμεση σχέση με τις αδυναμίες του συστήματος προγραμματισμού και σχεδιασμού. Η απουσία στρατηγικού χωροταξικού σχεδιασμού έχει μεγάλη σχέση τόσο με τις χαμηλές αποδόσεις των αναπτυξιακών μέτρων όσο και με την ανάδυση ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων. Η απουσία σχεδιασμού χρήσεων γης (και η παράνομη κατάτμηση-αυθαίρετη δόμηση) που βρίσκεται στη βάση της κατάστασης που επικρατεί στην ύπαιθρο, και η αποσπασματικότητα του πολεοδομικού σχεδιασμού (σε συνδυασμό με την αναγωγή του σε μηχανισμό νομιμοποίησης των αυθαιρέτων οικισμών) έχουν οδηγήσει στα σημερινά προβλήματα στον πολεοδομικό χώρο. Είναι συνεπώς φανερό ότι αν δεν υπάρξει ριζική μεταρρύθμιση του συστήματος χωρικού σχεδιασμού, τα πολλαπλά αυτά προβλήματα, αναπτυξιακά, περιβαλλοντικά και πολεοδομικά, θα συνεχίσουν να αυξάνονται. Παρόλα αυτά, δε φαίνεται ότι, στις σημερινές συνθήκες, υπάρχουν δυνάμεις ικανές να ανατρέψουν, τουλάχιστον στο προσεχές μέλλον, τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς συσχετισμούς που έχουν καθορίσει το χαρακτήρα του ελληνικού προτύπου οργάνωσης και ρύθμισης του χώρου³³.

Σημειώσεις

1. Οι εκδόσεις Ευρώπη 2000 (CEC, 1992) και Ευρώπη 2000+ (EC, 1995), ορισμένες Κοινοτικές Πρωτοβουλίες (INTERREG, ENVIREG...) και

πilotικά προγράμματα του άρθρου 10, η απόφαση για την εκπόνηση ενός «Σχεδίου Ευρωπαϊκής Χωρικής Ανάπτυξης» καθώς και το άτυπο συμβούλιο υπουργών χωροταξίας της Λιέγης αποτελούν χαρακτηριστικά βήματα. Βλέπε σχετικά το ιδιαίτερα κατατοπιστικό άρθρο της Α. Νικολάου (1994) καθώς και τα Καμχής, 1994, Κρητικός, 1994, στο αφιέρωμα του περιοδικού *ΤΟΠΟΣ* για τη χωροταξία και το περιβάλλον, τεύχος 8.

2. Ιδιαίτερα σημαντικοί τέτοιοι θεσμοί είναι ο μηχανισμός αντιστάθμισης των περιφερειακών διαφορών ανάπτυξης μέσω της μεταφοράς πόρων από τις περισσότερες προς τις λιγότερο αναπτυγμένες, και η εισαγωγή ενός πρόσθετου γεωγραφικού επιπέδου σχεδιασμού, του *basin de vie*.

3. Ο Ν. 1622/86 αναφερόταν στους αναπτυξιακούς συνδέσμους. Τα συμβούλια περιοχής, που τους αντικατέστησαν βάσει του Ν. 2218/94 κληρονόμησαν και τη σχετική αρμοδιότητα.

4. Περίπου 15 τέτοια προγράμματα έχουν εκπονηθεί.

5. Ορισμένες προτάσεις προδιαγραφών για την εκπόνηση ΤΑΠ από την ΕΕΤΑΑ (1989, 1990) δεν μπόρεσαν να παίξουν αυτό το ρόλο, όχι μόνο λόγω του γενικού χαρακτήρα τους αλλά και επειδή τα περισσότερα ΤΑΠ δεν βασίστηκαν στα κείμενα αυτά.

6. Η μόνη σαφής αναφορά αφορά τη διαδικασία κατάρτισης των προγραμμάτων. Το περιεχόμενό τους μόνο έμμεσα και μερικώς τεκμαίρεται, από τον προσδιορισμό των αρμοδιοτήτων των διαφόρων διοικητικών βαθμίδων διοίκησης ή αυτοδιοίκησης.

7. Για μια αναλυτική παρουσίαση και κριτική της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής βλέπε Ανδρικοπούλου, 1995 και για τα θέματα που τίθενται εδώ, ειδικότερα τα τμήματα 7.4 και 9.4.

8. Δεν υπεισέρχομαι εδώ στο κατά πόσο οι διαθέσιμοι ευρωπαϊκοί πόροι είναι επαρκείς για την επίτευξη των στόχων της διαρθρωτικής πολιτικής, και ειδικότερα της σύγκλισης των λιγότερο αναπτυγμένων περιφερειών προς τον ευρωπαϊκό μέσο όρο 1/4. Το απόλυτο ύψος των χρηματοδοτήσεων, πάντως, είναι αναμφίβολα σημαντικό (Οικονόμου, 1994α· Εσοπομου, 1996).

9. Κανονισμοί (ΕΟΚ) αρ. 2052/88, 4253/88, 2081/93, 2082/93.

10. Για τις περιπλοκές του τελευταίου θέματος βλέπε Ρόζος, 1994, σελ. 56-57, 92-93.

11. Για σύγκριση με μια άλλη προσέγγιση, η μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής *Ευρώπη 2000+* περιλαμβάνει 50 χάρτες μέσα σε 245 σελίδες.

12. Η μόνη χωρική διάσταση των ΣΠΑ είναι η υποχρέωση να συμπεριλαμβάνουν εκτίμηση της περιβαλλοντικής κατάστασης της περιοχής μελέτης και αξιολόγηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της παρέμβασης. Οι επιπτώσεις αυτές εντάσσονται ωστόσο στο πλαίσιο της προβληματικής της ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής πολιτικής, και αναφέρονται κυρίως σε οικολογικά και αντιρρυσπαντικά θέματα, και όχι σε χωροταξικά ζητήματα. Η προαναφερθείσα απουσία χαρτών εκφράζει σαφώς αυτούς τους προσανατολισμούς.

13. Βλέπε ενδεικτικά, για το κρίσιμο αυτό ζήτημα, Παναγιωτάτου, 1983· Κόνσολας, 1985· Λουκάκης, 1994.

14. Σημειωτέον ότι το 1976 τέτοια προγράμματα δεν προβλέπονταν θεσμικά. Μπορεί να θεωρηθεί ότι προγράμματα του Ν. 1622/86 κάλυψαν, εκ των υστέρων, αυτή την αναφορά του Ν. 360/76.

15. Για μια αναλυτική καταγραφή και ανάλυση του ζητήματος βλέπε Νένου-Σαμαρίνα, 1995.

16. Τα τελευταία χρόνια η «ολιγωρία» αυτή έχει αρχίσει να προκαλεί το ενδιαφέρον του ΣτΕ, με ορόσημο τις αποφάσεις 304/93 και 2844/93 που έκριναν ως αντισυνταγματική την πράξη προέγκρισης χωροθέτησης μιας συγκεκριμένης δραστηριότητας όταν αυτή βρίσκεται σε περιοχή εκτός σχεδίου για την οποία δεν υπάρχει εγκεκριμένο χωροταξικό σχέδιο. Αν και μεταγενέστερα υπήρξε χαλάρωση της στάσης του ΣτΕ, πρόκειται για εξέλιξη που προαναγγέλει ενδεχομένως ευρύτερες αντιδράσεις και πιέσεις από την πλευρά των διοικητικών δικαστηρίων. Βλέπε σχετικά Σιούτη, 1994· Γιαννακούρου, 1994· Ρόζος, 1994. Σημειώνεται ότι, ως αποτέλεσμα αυτών των πιέσεων, ο Ν. 2242/1994 όρισε ότι η προέγκριση χωροθέτησης και η έγκριση περιβαλλοντικών όρων, θα πρέπει να εναρμονίζονται με εγκεκριμένα σχέδια που *θα πρέπει να εγκριθούν μέσα σε τρία χρόνια από την έναρξη αυτού του νόμου*. Η διάταξη αυτή έχει δυνητικά σημαντικές επιπτώσεις. Ωστόσο, μέχρι σήμερα δεν έχει κινηθεί καν η διαδικασία εκπόνησης τέτοιων σχεδίων (που εξ ορισμού πρέπει να προβλέπουν αν όχι ζώνες, τουλάχιστον κατευθύνσεις για τις χρήσεις γης στο σύνολο της επικράτειας). Αν ληφθούν υπόψη οι χρόνοι που απαιτούνται για την εκπόνηση και έγκριση των χωρικών σχεδίων (π.χ. χρόνος τεσσάρων ετών μεταξύ της έναρξης και της θεσμοθέτησης μιας Ειδικής Χωροταξικής Μελέτης είναι συνήθης), είναι απίθανο ότι θα είναι δυνατή η εφαρμογή της διάταξης αυτής στο τέλος του 1997.

17. Μέχρι σήμερα έχουν εκπονηθεί τα ΡΣ για την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη και εγκριθεί με τους Ν. 1515/1985 και Ν. 1561/1985 αντιστοίχως.

18. Για παράδειγμα, ακύρωση καθορισμού ζώνης λατομικής χρήσης στην Πεντέλη, ως ερχόμενη σε αντίθεση με τον προορισμό της ως υπερτοπικού πόλου αναψυχής και αθλητισμού από το ΡΣΑ (ΠΕ 195/1991).

19. Ελλείψει συστηματικού στρατηγικού σχεδιασμού, επιχειρείται η αντιμετώπιση του συγκεκριμένου προβλήματος με την εκπόνηση ενός ad hoc εθνικού στρατηγικού χωροταξικού σχεδίου. Το όλο εγχείρημα έχει ωστόσο καθυστερήσει σημαντικά, και μετά από σχεδόν δύο χρόνια που συζητείται δεν έχει ενεργοποιηθεί. Είναι έτσι ορατός ο κίνδυνος το ΣΕΧΑ να μην λάβει επαρκώς υπόψη του τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του ελληνικού χώρου, και συνεπώς να μη συμβάλει στην αντιμετώπισή τους. Σημειώνουμε ένα πρόσφατο ανάλογο παράδειγμα, την Κοινοτική Πρωτοβουλία URBAN, η οποία αποτελεί ένα βήμα προς την ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής πολιτικής για τις πόλεις. Ένα εμφανές χαρακτηριστικό της

όλης σύλληψης της πρωτοβουλίας ήταν ότι δεν ενσωμάτωνε καθόλου τις ιδιομορφίες του ελληνικού αστικού χώρου (ιδιομορφίες σε σχέση κυρίως με τις πόλεις του βορρά, αλλά σε σημαντικό βαθμό και με τον υπόλοιπο νότο). Η αναντιστοιχία αυτή γίνεται φανερή στον τρόπο ορισμού της «πολεοδομικής προβληματικότητας»: κοινωνικός αποκλεισμός, εντοπισμένοι θύλακες ανεργίας, προβλήματα που απορρέουν από το έντονο zoning, προβλήματα που συνδέονται με τα μεγάλα συγκροτήματα οργανωμένης δόμησης κ.λπ. Ο «διάχυτος» χαρακτήρας καθώς και η διαφορετική έμφαση (π.χ. κυκλοφορία, έλλειψη επαρκών κοινόχρηστων χώρων, άτυπη απασχόληση) ήταν έξω από τον ορίζοντα της πρωτοβουλίας. Η κατάσταση αυτή είχε ως συνέπεια σημαντικές δυσκολίες εκπόνησης πειστικών προτάσεων για την ένταξη ελληνικών πόλεων στην πρωτοβουλία.

20. Τα σχέδια αυτά είναι υπό εκπόνηση, δεδομένου ότι θεσμοθετήθηκαν πρόσφατα, με το Ν 1/41/4. Μέχρι τότε υπήρχαν άλλα ανάλογα σχέδια.

21. Όχι μόνο ο μέσος όρος αλλά σε όλες τις χώρες, με την προφανή εξαίρεση του Λουξεμβούργου, η βαθμίδα NUTS 2 είναι σαφώς μεγαλύτερη από την ελληνική.

22. Το UDP εισήχθη το 1986 μετά την κατάργηση των μητροπολιτικών κομητειών. Εκπονείται ένα τέτοιο σχέδιο για κάθε district, δηλαδή πρωτοβάθμιο ΟΤΑ. Μια μητροπολιτική περιοχή περιλαμβάνει ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό από districts. Ο συντονισμός των διαφόρων UDP γίνεται μέσω των προαναφερθεισών κεντρικών Κατευθύνσεων.

23. Μεγάλο φάσμα αντικειμένων (που ανάγεται στο ότι το ΡΣ ανήκει στη σχολή του «καθολικού σχεδιασμού» της δεκαετίας του '60, έλλειψη επαρκούς δεσμευτικότητας, ασαφείς σχέσεις με τα υποκείμενα σχέδια κ.λπ.).

24. Βλέπε π.χ. τις δυνατότητες που υπάρχουν στην ολλανδική ή τη γαλλική νομοθεσία, για την υποκίνηση ή/και επιβολή συγκεκριμένων χρήσεων γης.

25. Οι EXM προβλέπονται απλώς από αποφάσεις του Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ, που προσδιορίζουν κυρίως τις προδιαγραφές μέσω των οποίων εκπονούνται.

26. Για παράδειγμα στη Γερμανία, τη Δανία, την Ολλανδία κ.ά. Στην τελευταία, όχι μόνο τα σχέδια χρήσεων γης έχουν ισχύ νόμου, αλλά περιλαμβάνουν και εργαλεία «θετικού» σχεδιασμού, δηλαδή όχι μόνο κανονιστικής ρύθμισης αλλά και επιβολής συγκεκριμένων δραστηριοτήτων σε συγκεκριμένες θέσεις (Davies et al., 1989, σελ. 375). Το Αμερικανικό «zoning» αν και δεν έχει θετικό χαρακτήρα είναι επίσης ένα εξαιρετικά επιτακτικό προγραμματικό εργαλείο (Cullingworth, 1994).

27. Σε πολλές περιοχές που η διαδικασία πολεοδόμησης ξεκίνησε κατά την έναρξη της Επιχείρησης Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης, το 1984, η διαδικασία δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα.

28. Σχεδίαση του ρυμοτομικού σχεδίου με αφητηρία την υπάρχουσα διάρθρωση της έγγειας ιδιοκτησίας. Ο τρόπος αυτός αναπαράγει τα χαρακτηριστικά και τα προβλήματα της τελευταίας (σε αντίθεση με τον αστικό αναδασμό και την ενεργό πολεοδομία, που επιτρέπουν αποδέσμευση από την προϋπάρχουσα χωρική διάρθρωση της ιδιοκτησίας, αλλά παρουσιάζουν τεχνικές και κοινωνικο-οικονομικές δυσκολίες στην εφαρμογή τους).

29. Σε όλες τις περιπτώσεις επεκτάσεων και σε μερικές περιπτώσεις ήδη πολεοδομημένων περιοχών ορίζονται χρήσεις γης.

30. Η περίπτωση της Πλάκας είναι η πιο γνωστή τέτοια περίπτωση (Μπετούρα, 1994). Η προσπάθεια που έχει ξεκινήσει ο Δήμος Αθηναίων για τη θεσμοθέτηση χρήσεων γης στο σύνολο του δήμου είναι αξιόλογη, αλλά παραμένει ακόμα ημιτελής, κυρίως λόγω της έλλειψης αποτελεσματικών μηχανισμών συνολικού ελέγχου των χρήσεων, που κάνει αναγκαία την καταφυγή σε ένα πολύπλοκο σύνολο υγειονομικών κανονισμών, αστυνομικών διατάξεων, αδειών λειτουργίας κ.λπ. εργαλείων που απορρέουν από διαφορετικά θεσμικά πλαίσια, είναι αρμοδιότητες διαφορετικών φορέων, και δεν καλύπτουν το σύνολο των χωροθετούμενων δραστηριοτήτων. Άλλα προβλήματα πολεοδομικού σχεδιασμού, όπως π.χ. οι καθυστερήσεις ή μη ενεργοποιήσεις ζωνών που θα επέτρεπαν τη μεταστέγαση οχλουσών δραστηριοτήτων (ΒΙΠΑ κ.λπ.), επίσης δυσκολεύουν την εφαρμογή μιας συνεκτικής αντίληψης για τις χρήσεις γης.

31. Βλέπε σχετικά Βασενχόβεν, 1995· Οικονόμου, 1995.

32. Βλέπε το πολύ εύγλωττο σχετικό διάγραμμα στο Ε.Ε. (1994, σελ. 35, γραφική παράσταση 3).

33. Για μια πρώτη αναφορά στη σχετική επιχειρηματολογία βλέπε το Οικονόμου, 1995.

Βιβλιογραφία

- Alonso Teixidor L.F., Hebbert M., «Regional Planning in Spain and the Transition to Democracy», in: Hudson R., Lewis J.R., *Regional Planning in Europe*, Pion Limited, London, 1982.
- Ανδρικοπούλου Ε., *Περιφερειακή Πολιτική στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.
- Arcangeli F., «Regional and Subregional Planning in Italy», in: Hudson R., Lewis J.R., *Regional Planning in Europe*, Pion Limited, London, 1982.
- Βαΐου Ντ., Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., «Αστικός χώρος και ανάπτυξη», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 16, 1995, σελ. 29-58.

- Βλιάμος Σ., *Η Βιομηχανική και Περιφερειακή Πολιτική στην Ελλάδα: Ο θεσμός των ΒΙΠΕ, ΕΤΒΑ*, Αθήνα, 1988.
- Γιαννακούρου Τζ., «Η χωροθέτηση και ο περιβαλλοντικός έλεγχος των έργων και δραστηριοτήτων», *ΤΟΠΟΣ*, τεύχ. 7, 1994, σελ. 241-250.
- CEC (Commission of European Community), *The Regions in the 1990s*, Brussels-Luxemburg, 1991.
- CEC (Commission of European Community), *Europe 2000. Outlook for the development of the Community's territory*, Brussels-Luxembourg, 1992.
- Cullingworth J.B., «Alternate planning systems», *Journal of the American Planning Association*, vol. 60, no 2, 1994, σελ. 162-172.
- Dalloz, *Code de l' Urbanisme*, Dalloz, Paris, 1992.
- Davis H.W.E., Edwards D., Hooper A.J. and Punter J.V., *Planning Control in Western Europe*. Her Majesty's Stationery Office, London, 1989.
- Demtchenko O., *Les droits adhérents aux sols et la politique d' utilisation des sols dans le Monde*, FIABCI, Paris, 1984.
- EC (European Commission), *Europe 2000+ Cooperation for European territorial development*, Brussels-Luxemburg, 1995.
- Economu D., «New forms of geographical inequalities and spatial problems in Greece», *Society and Space* (Environment and Planning D), vol. 11, no 5, 1993, σελ. 83-598.
- «The anatomy of a failure», *Discussion Papers*, 6, University of Thessaly, Volos, Department of Planning and Regional Development.
- Hall P., «Planning in the 1990s: An International Agenda», in: *European Planning Studies*, vol. 1, no 1, 1991, σελ. 3-12.
- Καμχής Μ., «Προς μια Ευρωπαϊκή Χωροταξική Πολιτική», *ΤΟΠΟΣ*, τεύχ. 8, 1994, σελ. 207-214.
- Keyes J., Munt I., Riera P., «The control of development in Spain», *Town Planning Review*, 64, 1, 1983, σελ. 47-64.
- Κόνσολας Ν., *Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1985.
- Κρητικός Α., «Ευρωπαϊκή Πολιτική Χωροταξίας», *ΤΟΠΟΣ*, τεύχ. 8, 1994, σελ. 223-234.
- Λαγόπουλος Α.Φ., «Το διοικητικό και νομικό πλαίσιο του συστήματος φυσικού προγραμματισμού στην Ελλάδα», *Πόλη και Περιφέρεια*, τεύχ. 1, 1979, σελ. 47-66.
- Λουκάκης Π. «Ζητήματα σχετικά με τα Χωρικά Επίπεδα Εφαρμο-

- γής του Χωροταξικού Προγραμματισμού και Σχεδιασμού στην Ελλάδα», *ΤΟΠΟΣ*, τεύχ. 8, 1994, σελ. 71-98.
- Λουκίσσας Φ., Οικονόμου Δ., «Προβλήματα διαχείρισης και στρατηγικές υλοποίησης προγραμμάτων. Εμπειρίες από το 1ο και συμπεράσματα για το 2ο ΚΠΣ», *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης*, Βόλος, Μάρτιος 1995.
- Marcou G., Kistenmacher H., Clev H.G., «L' aménagement du territoire an France et en Allemagne, Datar», *La Documentation Francaise*, Paris, 1994.
- Marshal T., «Regional Environmental Planning: Progress and Possibilities in Western Europe», *European Planning Studies*, vol. 1, no 1, 1991, σελ. 69-90.
- Mather A.S., *Land Use Longman*, Essex, 1986.
- Μπετούρα Δ., *Επιπτώσεις από την πεζοδρόμηση τμήματος του οδικού δικτύου της Πλάκας*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης. Βόλος, 1994.
- Némery J.-C., «Le renouveau de l' aménagement du territoire en Frence et en Europe», *Economica*, Paris, 1994.
- Νένου Ε., Σαμαρίνα Α., *Θεσμικό πλαίσιο χωροταξίας: απολογισμός και προοπτικές*, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος (rono), 1995.
- Νικολάου Α., «Αναγκαιότητα και Συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Χωροταξικής Πολιτικής», *ΤΟΠΟΣ*, τεύχ. 8, 1994, σελ. 235-258.
- Οικονόμου Δ., «Προβλήματα σχεδιασμού και υλοποίησης του Α' ΚΠΣ για την Ελλάδα», *ΤΟΠΟΣ, Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών*, τεύχ. 7, 1994α, σελ. 57-92.
- Οικονόμου Δ., «Σύστημα χωροταξικού σχεδιασμού και Ειδικές Χωροταξικές Μελέτες», *Δίκαιο και Περιβάλλον*, τεύχ. 1, 1994β, σελ. 41-86.
- Οικονόμου Δ., «Χρήσεις γης και δόμηση εκτός σχεδίου. Η ελληνική εκδοχή της αειφορία», *Κείμενα Εργασίας*, 1, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος, 1995.
- Παναγιωτάτου Ε., *Θέματα ανάπτυξης του χώρου*, ΕΜΠ, Αθήνα, 1983.
- Rouhier D., «Arrondissements et bassins de vie: l' Etat architecte», στο: Némery J.-C., «Le renouveau de l' aménagement du territoire en France et en Europe», *Economica*, Paris, 1994, σελ. 113-132.

- Rexach A.M., «Introductory paper to the work of the group on urban land use and regulations in Europe and the environmental dimension», in: *Land Use Management and Environmental Improvement in Cities*, Proceedings of a European Workshop Lisbon, 6-8 May 1992, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Office for Official Publications of the Ecs, Luxemburg.
- Ρόζος Ν., *Η νομική προβληματική του χωροταξικού σχεδιασμού*. εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτινή, 1994.
- Rydin Y., *The British Planning System. An Introduction*, MacMillan, London, 1993.
- Σιούπη Γ., «Βασικές αρχές του χωροταξικού ελέγχου στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας», *Δίκαιο και Περιβάλλον*, τεύχ. 1, 1994, σελ. 9-22.
- So F., Hand I., McDowell B. (eds.), *The Practice of State and Regional Planning*, American Planning Association, Chicago, 1986.
- ΥΠΕΧΩΔΕ, *HABITAT II, Εθνική έκθεση για την Ελλάδα*, ΔΕΠΟΣ, Αθήνα, 1995α.
- ΥΠΕΧΩΔΕ, *Η Ελλάδα. Οικολογικό και πολιτισμικό απόθεμα. Δεδομένα, δράσεις, προγράμματα για την προστασία του περιβάλλοντος*, Αθήνα, 1995β.

Γλώσσα και επικοινωνία στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης: Η περίπτωση της τηλεόρασης ως κοινωνιογλωσσικό φαινόμενο

Τριανταφυλλιά Σαραφίδου*

Περίληψη

Ο τηλεοπτικός λόγος χρησιμοποιεί συγκεκριμένα γλωσσικά μέσα εντυπωσιασμού, που οδηγούν στον ιδεολογικό χειρισμό της γλώσσας. Η μεθοδολογία αυτή επιβάλλει σιωπή στο δέκτη, παγιδεύοντάς τον σε εκβιαστική αποδοχή του λόγου, γεγονός που οφείλεται αφενός στη χρήση των επίσημων παραλλαγών της εθνικής γλώσσας, όπως τη μιλούν οι εκπρόσωποι της κοινωνικής, πολιτικής και μορφωτικής εξουσίας και αφετέρου στη διαμόρφωση ενός κώδικα επικοινωνίας εντελώς διαφορετικού από τον προηγούμενο, που έχει κατασκευαστεί με υλικό έντονα λαϊκό ή λαϊκίζον.

Εισαγωγή

Η μελέτη της γλώσσας των ΜΜΕ παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον διότι αφενός η ίδια η γλώσσα αποτελεί ένα πολύ σύνθετο θέμα και αφετέρου τα ΜΜΕ γνωρίζουν μια τέτοια εξέλιξη, που πλέον μπορούμε να μιλήσουμε για μια πραγματική επανάσταση στο χώρο της επικοινωνίας.

Μιλώντας για τη γλώσσα από τη σκοπιά της επικοινωνίας, εί-

---

* Λέκτορας Ελληνικής Γλώσσας Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

να αδύνατο να τη θεωρήσουμε άσχετα από τα εννοιολογικά πλαίσια που θέτει ο λόγος. Είναι λοιπόν απαραίτητο να κάνουμε μια εισαγωγική αναφορά στην έννοια αυτή. Ο λόγος ως ανθρώπινη ικανότητα επικοινωνίας δια του λεκτικού συμβολισμού, χαρακτηρίζει τον άνθρωπο κοινωνικά και πολιτικά καθώς και κάθε κοινωνικά οργανωμένη ομάδα και αποτελεί τη βασική ικανότητα συμβολισμού της σε κάθε χρονική στιγμή. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ο λόγος είναι το μέσο για την κοινωνικοποίηση των ατόμων και για τη διαμόρφωση ατομικής συνείδησης. Είναι τρόπος κοινωνικής ζωής και επιβάλλει όρους στις κοινωνικές σχέσεις.

Η λεκτική επικοινωνία είναι επομένως κοινωνικά καθορισμένη. Δε γίνεται ποτέ στο κενό, αλλά προϋποθέτει οργανωμένες κοινωνικές σχέσεις και ρυθμίζεται από περίπλοκους κοινωνικούς κανόνες. Η πλήρης κατανόηση των γλωσσικών φαινομένων είναι αδύνατη δίχως τη γνώση και την ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών παραγωγής του λόγου και των κοινωνικών και επικοινωνιακών κανόνων.

Τοποθετώντας τη μελέτη της γλώσσας των ΜΜΕ σ' αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στον ιδιαίτερο τύπο επικοινωνίας που τα χαρακτηρίζει και που καθορίζεται από συγκεκριμένες συντεταγμένες. Οι συντεταγμένες αυτές αφορούν τους στόχους που εξυπηρετεί η λειτουργία των ΜΜΕ και συνίστανται κυρίως στην ψυχαγωγία, στη συγκέντρωση, τη μετάδοση και την ερμηνεία των πληροφοριών καθώς και στην κοινωνικοποίηση των δεκτών. Το άλλο βασικό σκέλος της λειτουργίας τους σχετίζεται με τη διοχέτευση του προϊόντος τους και αποσκοπεί στην «απρόσκοπτη» αποδοχή και «κατανάλωσή» του.

Γενικά, οι στόχοι που εξυπηρετεί η λειτουργία των ΜΜΕ σήμερα, προσδιορίζονται από τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους, ο οποίος, με τις ανακατατάξεις που τα ΜΜΕ επέφεραν στα επικοινωνιακά δεδομένα, δεν είναι μόνο τεχνολογικά αλλά και εννοιολογικά και ιδεολογικά διαφορετικός. Αντικατοπτρίζουν και ταυτόχρονα συμβάλλουν στην αναπαραγωγή των νέων κοινωνικών σχέσεων που επιβάλλει το χρήμα. Δημιουργούνται ιδιωτικά μονοπώλια που έχουν κάτω από τον έλεγχό τους όχι μόνο περιοδικά και εφημερίδες αλλά και άλλα μέσα, ραδιοφωνικούς σταθμούς, τηλεοπτικά στούντιο, εκδοτικούς οίκους βιβλίων κ.λπ. Επίσης και το κράτος έχει σημαντική παρουσία στο χώρο της επικοινωνίας, ως ιδιοκτήτης μιας σειράς οργανισμών επικοινωνίας, συνήθως ραδιοτηλεοπτικών δικτύων.

Ωστόσο, ανεξάρτητα από το αν ανήκουν στο κράτος ή σε

ιδιωτικές μονοπωλιακές επιχειρήσεις, τα ΜΜΕ οργανώνονται και λειτουργούν ως πολύπλοκοι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί με καταμερισμό αρμοδιοτήτων και υπευθυνοτήτων, αυστηρή ιεραρχική δόμηση και σχέσεις με απρόσωπους και τυποποιημένους κανόνες να διέπουν τη λειτουργία τους. Κυρίως όμως έχουν μετασηματιστεί σε φορείς ή μηχανισμούς για την εδραίωση και την εξάπλωση του καταναλωτισμού. Τα μηνύματα που απευθύνουν στο κοινό τους δεν είναι μοναδικά, απρόβλεπτα αλλά «προκατασκευασμένα», τυποποιημένα και σε μαζική βάση, «αναπαραγόμενα» εμπορεύματα με ανταλλακτική αξία. Το περιεχόμενο και τα μηνύματα που παράγουν, επιδιώκουν την ομοιομορφοποίηση των μελών της κοινωνίας σε ό,τι αφορά τις αξίες τους, τις πεποιθήσεις τους, τις επιδιώξεις τους και γενικά τη συμπεριφορά τους με την άμβλυνση των ταξικών διαφορών και αντιθέσεων και τη δημιουργία μιας κοινωνίας της μάζας.

Γλώσσα και Επικοινωνία: Αρχές και Παραδοχές

Προκειμένου να προχωρήσουμε στη μελέτη της γλώσσας των ΜΜΕ, θα πρέπει εξ αρχής να ορίσουμε ότι, σύμφωνα με όσα προηγουμένως αναφέραμε, την αντιμετωπίζουμε ως μέρος της κοινωνικής διαδικασίας και ότι οι συγκεκριμένες λεκτικές δημιουργίες που διαμορφώνει η γλώσσα αυτή, αναλύονται ως κοινωνική πράξη που έχει ορισμένη επίδραση στους ομιλητές-δέκτες. Η παραδοχή αυτή βασίζεται στην αρχή ότι κάθε μήνυμα που μεταδίδεται μέσω της γλώσσας, περιέχει πολλά και πλουσιότατα παραπληρωματικά νοήματα που δίνουν στις λέξεις η παράδοση, τα κοινωνικά πιστεύω και οι κοινωνικοί κανόνες, που ρυθμίζουν την επικοινωνία. Αυτό σημαίνει ότι πέρα από το κυριολεκτικό νόημα που διαμορφώνεται από την ακριβή ερμηνεία των λέξεων, υπάρχει και ένα δεύτερο που είναι το λανθάνον.

Τα λανθάνοντα αυτά μηνύματα μεταδίδονται με τις πιο απλές φράσεις, με την επιλογή ακόμα και μιας λέξης, με το γραμματικό τύπο ή με τη φωνή του ρήματος. Η κοινωνική διαστρωμάτωση, οι αξίες, οι προλήψεις και άπειροι κοινωνικοί προσδιορισμοί εκφράζονται στη γλώσσα. Η φράση «πρέπει να ενεργήσουμε ώστε το σύστημα να μη δημιουργεί δυναμικές οι οποίες είναι σε βάρος του κοινωνικού συνόλου και σε βάρος των κοινωνικών αναγκών» ανήκει

σε ομιλητή που θέλει να δώσει στο λόγο του πολιτική χροιά, συγχρόνως όμως ο λόγος αυτός προϋποθέτει ότι η εκφώνησή του επηρεάζει τη λήψη κάποιας πολιτικής απόφασης. Είναι ομιλητής με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, που αποφεύγοντας τη χρήση «καθαρόαιμων» πολιτικών όρων με ηθική και συναισθηματική φόρτιση κάνει δεκτό το μήνυμά του ως συλλογισμό.

Ένα άλλο στοιχείο που απαρτίζει την προβληματική της ανάλυσής μας, αφορά τη γλώσσα ως φαινόμενο που επιδρά στην κοινωνική δομή, κωδικοποιώντας και συμβολίζοντας την κοινωνική πραγματικότητα. Η κοινωνική πραγματικότητα είναι ιεραρχικά δομημένη και η ιεραρχία όχι μόνο εκφράζεται στη γλώσσα, αλλά αναπαράγεται κιόλας με τη γλώσσα.

Οι επίσημες παραλλαγές της εθνικής γλώσσας που επιλεκτικά χρησιμοποιούν οι εκπρόσωποι της κοινωνικής, πολιτικής και μορφωτικής εξουσίας, έχουν μεγάλη κοινωνική νομιμότητα και επιβάλλουν τη νομιμότητα του πομπού, προκαλώντας την αποδοχή του χειρισμού της γλώσσας. Πρόκειται για χειρισμούς της γλώσσας που τόσο συχνά συναντάμε στις τηλεοπτικές συζητήσεις, στις πολιτικές αναλύσεις ή στις παρουσιάσεις επιστημονικών θεμάτων από ειδικούς, όπου με την κατάχρηση της νομιμότητας που έχει η επίσημη παραλλαγή της εθνικής γλώσσας παραβιάζεται η θεμελιακή λειτουργία του λόγου, η επικοινωνία, με την επιβολή της «σιωπής» στο δέκτη. Η σιωπή αυτή συνίσταται στην καταστροφή της πολικότητας του λόγου, καθώς στη θέση του παράγεται εξουσιαστικός μονόλογος, που προστατεύει τον πομπό από το λογικό χειρισμό των μηνυμάτων, δηλαδή από την κριτική.

Βέβαια, με παρόμοιες επιδιώξεις είναι πολύ συχνά συνυφασμένο και το φαινόμενο της χρήσης του λαϊκού ιδιώματος με έντονα λαϊκίζουσες εκφράσεις που λειτουργούν επιθετικά. Παρακλάδι αυτού του είδους χειρισμών της γλώσσας από τα ΜΜΕ είναι η «πριμοδότηση» της γλώσσας των νέων, η οποία συστηματικά χρησιμοποιείται από τον έντυπο και ιδίως ραδιοτηλεοπτικό Τύπο στην προσπάθειά του να προβάλει ένα έντονα «δημοκρατικό» και «εκσυγχρονισμένο» πρόσωπο και να ενσωματώσει νομιμοποιώντας τις, όλες τις κοινωνικές τάσεις ακόμη και τις πλέον αντικοινοπομιακές και αποκλίνουσες. Τέτοιες χρήσεις της γλώσσας τις συναντάμε στις τηλεοπτικές σειρές αλλά και στις συζητήσεις που διεξάγονται μεταξύ προσώπων που αντιπροσωπεύουν αντιτιθέμενες απόψεις για διάφορα θέματα της πολιτικής και γενικά, κοινωνικής ζωής των ανθρώπων.

Τα χαρακτηριστικά αυτής της γλώσσας με τον έντονο ιδεολο-

γικό προσανατολισμό που θα προσπαθήσουμε να απομονώσουμε, συνήθως συνυπάρχουν, είναι μορφικά, είναι μορφικές ιδιότητες, τρόποι χειρισμού της γλώσσας που παράγουν την αποδοχή των λεγομένων πέρα, και πολλές φορές, παρά το νόημά τους.

Η επιλογή των κειμένων που εξετάζουμε έγινε από το χώρο της τηλεόρασης, λόγω της αμεσότητας που έχει η επικοινωνία με το συνδυασμό εικόνας και λόγου. Τα κείμενα αφορούν εκπομπές διαφορετικού περιεχομένου και παρουσιάζονται όπως αυτά προέκυψαν μετά από τις μαγνητοφωνήσεις και συνοδεύονται από τα αντίστοιχα σχόλια. Στο τέλος γίνεται μία συγκεντρωτική καταγραφή των συμπερασμάτων που προέκυψαν.

Σώματα κειμένων και ανάλυση δεδομένων

Το πρώτο κείμενο που παρουσιάζουμε αποτελεί ένα παράδειγμα χρήσης ιδεολογικής γλώσσας όπως αυτή λειτουργεί στον πολιτικό λόγο. Συγκεκριμένα είναι συνέντευξη που έδωσε πολιτικός σε δημοσιογράφο τηλεοπτικού καναλιού. Την παραθέτουμε:

«– Τί είναι αυτό που σας έκανε ξαφνικά να πιστέψετε ότι τα σημερινά κόμματα, ο σημερινός πολιτικός χάρτης, δε βγάζει πουθενά, δεν οδηγεί πουθενά;

– Νομίζω πως είναι σαφές πως οδηγεί σ' ένα αδιέξοδο. Πιστεύω πως αφήνει την κοινωνία παντελώς αδιάφορη η πορεία, ο λόγος και οι προοπτικές των κομμάτων. Νομίζω πως τα κόμματα είναι πάνω και έξω από τα προβλήματα. Δεν έχουν καμιά επικοινωνία με την ουσία των αντιλήψεων και των προβλημάτων και, καθόσον αφορά τις νεότερες γενιές, πιστεύω πως αυτή η απέχθεια, ο αποτροπιασμός και η απάθεια απέναντι στην πολιτική, σίγουρα θα μεταφραστεί σε αγανάκτηση, η οποία κάποια ώρα θα οδηγήσει στην έκρηξη. Η έκρηξη σίγουρα θα ανοίξει κάποιες άλλες προοπτικές.

– Δε φοβάστε ότι αυτή η έκρηξη μπορεί να φέρει κάτι αρνητικό; Μπορεί να φέρει οπισθοδρόμηση, μπορεί να φέρει αμφισβήτηση αυτού που ονομάζουμε δημοκρατία;

– Αυτό θα ήταν επικίνδυνο κάτω από διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες...

– Στις αρχές του ελληνικού κράτους υπήρχε το κόμμα των αγλόφιλων, των ρωσόφιλων, των γαλλοφρόνων. Θα πάμε σε κόμματα εργολάβων, εφοπλιστών ή επιχειρηματιών;

– Κοιτάξτε. Εγώ, κατ' αρχήν, πιστεύω στην ελεύθερη οικονομία της αγοράς. Κατά συνέπεια, πιστεύω στην ελεύθερη επιχειρηματική δράση. Ελεύθερος επιχειρηματίας δεν είναι μόνο ο μεγαλοεπιχειρηματίας ή ο εφοπλιστής, είναι ο έμπορος, ο βιοτέχνης, είναι γενικά οποιοσδήποτε δίνει μια μάχη στην ελεύθερη οικονομία. Και πιστεύω ότι αυτός θα 'ρθει μια ώρα που θα επαναστατήσει. Δεν είναι δυνατό να βλέπουμε σήμερα μια φοβερή φορολογική επιδρομή, η οποία σε τι αποσκοπεί; Να μαζέψει λεφτά, να κάνει τι; Να προσφέρει νέες υπηρεσίες; Όχι».

Επιλέξαμε την παρουσίαση των μηχανισμών της ιδεολογικής γλώσσας μέσα από συνέντευξη με κάποιο πολιτικό πρόσωπο γιατί ο παραγόμενος λόγος συνθέτει ένα κείμενο όπου διαπλέκονται ο πολιτικός με το δημοσιογραφικό λόγο, οι οποίοι αποτελούν σημαντικές πραγματώσεις της ιδεολογικής γλώσσας.

Είναι δύσκολο να μην παρατηρήσουμε ότι ο λόγος και των δύο ομιλητών τοποθετείται σε ένα φορτισμένο συναισθηματικά πλαίσιο και οπωσδήποτε είναι επηρεασμένος, για να μην πούμε εμπνευσμένος, από κάποιο συγκεκριμένο γεγονός που συνδέεται άμεσα με το πρόσωπο του ερωτώμενου πολιτικού. Αυτό προκύπτει από την αρχή, στην ερώτηση του δημοσιογράφου, όπου το επίρρημα ξαφνικά καθώς και ο συνοπτικός τρόπος εκφοράς του ρήματος πιστεύω, να πιστέψετε, παραπέμπουν σε ένα γεγονός που προσδιόρισε αποφασιστικά τις πολιτικές ενέργειες του πολιτικού, ενέργειες που οπωσδήποτε θα είχαν σημαντικές επιπτώσεις στο πολιτικό εν γένει σκηνικό. Η συναισθηματική φόρτιση της συνομιλίας είναι επομένως δεδομένη, πράγμα που εκφράζεται εξάλλου με έναν λεκτικό πληθωρισμό, όπου χρησιμοποιούνται πολλά συνώνυμα ορισμένων τύπων, όπως είναι τα επιρρήματα – τέλεια και απόλυτα αποκομμένες, η περισσοτεχνία – η απέχθεια, ο αποτροπιασμός, φοβερή φορολογική επιδρομή, ρητορικές επαναλήψεις – τα σημερινά κόμματα, ο σημερινός πολιτικός χάρτης – και συνεχείς περιφράσεις.

Είναι ένας λόγος που χαρακτηρίζεται από πλεονασμούς – δε βγάζει πουθενά, δεν οδηγεί πουθενά, κατάχρηση συνωνύμων, διατύπωση βεβαιωτική – νομίζω πως είναι σαφές, σίγουρα θα μεταφραστεί σε αγανάκτηση, σίγουρα θα ανοίξει προοπτικές, δεοντολογική – δεν είναι δυνατό να βλέπουμε. Αυτή η χρήση της γλώσσας παγιδεύει το δέκτη κυρίως συναισθηματικά και ηθικά με το μέγεθος των αξιών που προβάλλει η πολιτική και δημοσιογραφική ρητορεία. Οι λέξεις μετατρέπονται από έννοιες σε νοηματικά ρευστές ηθικές κατηγορίες –κόμματα εργολάβων, εφοπλιστών ή επι-

χειρηματιών- που υποδηλώνουν συμφωνία ή διαφωνία, υπεράσπιση ή καταδίκη.

Αυτόματα, ο πληθωρικός χειρισμός της γλώσσας παρουσιάζεται συνδεδεμένος πολύ στενά με την αξιολόγηση που επιδιώκει. Χάρη στις λέξεις-παγίδες που εκφράζουν την αξιολόγηση, το μήνυμα παύει να χρειάζεται αιτιολόγηση και ακόμη περισσότερο αποδεικτικά τεκμήρια. Έτσι, οι αναφορές στην *ελεύθερη οικονομία* στο τέλος της συνέντευξης, παρουσιαζόμενες σε συνάρτηση με τις οικονομικές δραστηριότητες που καλούνται να αναπτύξουν ο *έμπορος* και ο *βιοτέχνης* στα πλαίσιά της, την απομακρύνουν από οποιαδήποτε έννοια άγριας και ανέλεγκτης κερδοσκοπίας, καθώς οι λέξεις «έμπορος» και «βιοτέχνης» λειτουργούν ως αξίες με δεδομένη θετική σημασία απέναντι στην αρνητική εννοιολογική φόρτιση που έχει η λέξη «μεγαλοεπιχειρηματίας». Ο λόγος αποκτά έτσι το κύριο νόημά του χάρη στην εκ των προτέρων αντιπαράθεση δύο δοσμένων αξιών.

Το βασικότερο χαρακτηριστικό της πολιτικής ρητορείας, έτσι όπως λειτουργεί στο κείμενο που μελετάμε, είναι ότι κύριος στόχος της, παρά τα φαινόμενα, δεν είναι να μας πείσει για κάτι, να μας πληροφορήσει για κάτι, αλλά να νομιμοποιήσει τον ομιλητή. Η νομιμοποίηση αυτή συντελείται στο βαθμό που ο ομιλητής καταφέρνει να μιλήσει «εξ ονόματος» κάποιου συνόλου, εδώ των ελεύθερων επιχειρηματιών, μικρών και μεγάλων, των προοδευτικών δυνάμεων, της πρωτοπορίας και του ελεύθερου κόσμου.

Ο αποπροσανατολισμός συνίσταται όχι στην προσπάθεια να πείσει ο λόγος αλλά στο ότι αφήνει στους δέκτες την εντύπωση ότι επικοινωνούν, ότι κρίνουν, ενώ το συμπέρασμα, ότι η αυταπόδεικτα χαρακτηρισμένη φορολογία ως «φοβερή επιδρομή», δεν στοχεύει σε κανένα όφελος για το κοινωνικό σύνολο παρά μόνο σε ανελέητη άγρα φόρων, προβάλλει το μέγεθος της δυσκολίας στην αντιπαράθεση. Ο δέκτης χρειάζεται οπλοστάσιο γνώσεων και επιχειρημάτων για να στοιχειοθετήσει αντίρρηση. Ενώ η αυτόδηλη και ολοφάνερη καταφυγή στην τεράστια δύναμη του άτρωτου αυταπόδεικτου συλλογισμού –«να μαζέψει λεφτά, να κάνει τί; Να προσφέρει υπηρεσίες; Όχι.»– που στηρίζεται στον –εκ των προτέρων– αρνητικό και επιβλαβή χαρακτήρα της κρατικής παρέμβασης στην επιχειρηματική δραστηριότητα, καθιστά την αλήθεια της δήλωσης αμετάκλητη, χωρίς την ανάγκη καμιάς απόδειξης αφού το συμπέρασμα προκύπτει από μόνο του.

Στη συνέχεια, παραθέτουμε το κείμενο που προέκυψε από απομαγνητοφώνηση ενός τηλεοπτικού δελτίου ειδήσεων, ώστε να

καταδείξουμε τους μηχανισμούς «έλξης» που χρησιμοποιεί η δημοσιογραφική γλώσσα, προκειμένου να αποσπάσει την προσοχή των τηλεθεατών, πράγμα που καταλήγει στην επιλογή συγκεκριμένων ιδεολογικών προσανατολισμών, οι οποίοι με τη σειρά τους συνδέονται με αντίστοιχες κοινωνικές μεταλλάξεις. Το κείμενο είναι το εξής:

«Καλό μεσημέρι, κυρίες και κύριοι. Μετά τους αγρότες της Θεσσαλίας και της Στερεάς που άνοιξαν τους δρόμους, και οι παραγωγοί της Θεσσαλονίκης αποφάσισαν πριν λίγο να αναστείλουν τις κινητοποιήσεις τους.

Σε νέες κινητοποιήσεις προχωρούν έμποροι και επαγγελματιοβιοτέχνες όλης της χώρας, αντιδρώντας στα αντικειμενικά κριτήρια αλλά και στο ωράριο λειτουργίας. Στη γενική συνέλευση που έγινε το πρωί, αποφάσισαν να κλείσουν για δυο μέρες, μετά τις γιορτές του Πάσχα, καταστήματα και βιοτεχνίες.

Καθυστερήσεις πολλών πτήσεων προκάλεσε η τρίωρη στάση εργασίας που έκαναν το πρωί οι ελεγκτές εναέριας κυκλοφορίας με αποτέλεσμα να ταλαιπωρηθούν εκατοντάδες επιβάτες.

Να δούμε τώρα την πολιτική επικαιρότητα της ημέρας. Νέα πυρά κατά του Ε. Βενιζέλου εκτόξευσε ο Σ. Παπαθεμελής κατηγορώντας τον Υπουργό Τύπου, ότι παραπληροφόρησε τον πρωθυπουργό για θέματα του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης. Την ίδια ώρα επανέρχονται στο προσκήνιο σενάρια για ανασχηματισμό της Κυβέρνησης.

Μυστήριο καλύπτει την εξαφάνιση ενός Ιρακινού πυρηνικού επιστήμονα στην Αθήνα, όπως γράφει σήμερα η βρετανική εφημερίδα «Sunday Times». Σύμφωνα με το δημοσίευμα, ο Ιρακινός επρόκειτο να προβεί σε αποκαλύψεις για το πυρηνικό οπλοστάσιο του Σαντάμ Χουσεΐν. Και όπως υποστηρίζει η εφημερίδα, δεν αποκλείεται να έπεσε θύμα δολοφονίας από τις μυστικές υπηρεσίες της χώρας του.

Νέα ισχυρή σεισμική δόνηση 5,2 ρίχτερ συγκλόνησε το πρωί την ιαπωνική επαρχία Μιγκάτα, ένα 24ωρο μετά το σεισμό των 6 ρίχτερ που είχε ως αποτέλεσμα να τραυματιστούν 36 άτομα.

Αν οι λακκούβες των δρόμων σας ενοχλούν και αν καταφέρνετε να αποφεύγετε τους κινδύνους που εγκυμονούν, μη διαμαρτύρεστε. Υπάρχουν και χειρότερα. Στην πόλη Ντέιβις της Καλιφόρνια, οι λακκούβες στο οδόστρωμα κηρύχτηκαν διατηρητέες».

Τα δελτία ειδήσεων χρησιμοποιούν λέξεις προσεκτικά επιλεγμένες, με στόχο να προκαλέσουν το ενδιαφέρον του τηλεθεατή

και να τον καθηλώσουν, προκειμένου να ακούσει και τη συνέχεια της είδησης. Π.χ. *«Μυστήριο καλύπτει την εξαφάνιση ενός Ιρακινού...»*. Συνήθως πρόκειται για λέξεις και εκφράσεις συναισθηματικά φορτισμένες, όπως για παράδειγμα η επιλογή του ρήματος στις παρακάτω προτάσεις: *«Νέα πυρά εκτόξευσε ο Σ. Π...»*, *«Νέα ισχυρή σεισμική δόνηση συγκλόνησε...»*, γι' αυτό και είναι συχνή η χρήση μεταφορικών εκφραστικών σχημάτων. Στην προσπάθεια αυτή, επιστρατεύεται και η εικόνα, που αποτελεί βέβαια συστατικό στοιχείο της τηλεοπτικής επικοινωνίας. Έτσι, ο μονόλογος των δημοσιογράφων που παρουσιάζουν τις ειδήσεις, συνοδεύεται πολλές φορές από ρεπορτάζ το οποίο, πέρα και έξω από τον πληροφοριακό του χαρακτήρα, «επενδύει» συναισθηματικά την είδηση γαρνίροντάς την με εικόνες, που στόχο έχουν την κινητοποίηση του θυμικού των τηλεθεατών. Καθώς όμως η πρόκληση των συναισθηματικών αντιδράσεων πρέπει να είναι άμεση, δηλαδή ενστικτώδης, επιλέγονται εκείνες ακριβώς οι εικόνες του ρεπορτάζ που επιδρούν στα πιο ευαίσθητα σημεία της ανθρώπινης συναισθηματικής υπόστασης. Σκηνές από την ιδιωτική ζωή των ατόμων που εμπλέκονται σε κάποιο γεγονός-είδηση, στιγμιότυπα που συνιστούν «εισβολές» στη βίωση κορυφαίων συναισθηματικών καταστάσεων των ανθρώπων που οι αντιδράσεις τους εκείνες τις στιγμές είναι «ζέουσες», και γενικά οτιδήποτε θα μπορούσε να συμβάλει στην παρουσίαση γεγονότων στη διεξοδικότητά τους, γεγονότων που συλλαμβάνονται προτού γίνουν παρελθόν.

Στο πλαίσιο αυτό τοποθετείται η παρουσίαση εν γένει των ειδήσεων, όπως αυτών που έχουν αίφνης πολιτικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, το θέμα που προβάλλει τις συγκρούσεις μεταξύ των στελεχών ενός κόμματος, παρουσιάζεται κατά τρόπο που να ανάγει το γεγονός από πολιτική σε προσωπική διαμάχη, ώστε να διεγείρεται η περιέργεια των τηλεθεατών, που αισθάνονται ότι εισχωρούν σε κάποιο απαγορευμένο από τη δημοσιότητα χώρο. Έτσι τονίζεται η προσωπική αντίθεση των δύο στελεχών και όχι η πολιτική ουσία της αντίθεσής τους: *«...κατηγορώντας τον ότι παραπληροφορούσε...»*. Ο δημοσιογράφος αναφερόμενος στην προοπτική ανασχηματισμού, επιχειρεί ερμηνεία του θέματος μειώνοντας ηθικά τα κίνητρα του καταγγέλλοντος προσώπου.

Χαρακτηριστικό του δημοσιογραφικού λόγου των ειδήσεων που σχετίζεται άμεσα με όσα σημειώσαμε παραπάνω, αποτελεί η σειρά των όρων που απαρτίζουν τις προτάσεις του κειμένου. Πρόκειται γι' αυτό που στη γλωσσολογία ονομάζουμε «νέο» στοιχείο μέσα στην πρόταση και αναφέρεται στην πολικότητα των

όρων «θέμα» και «κατηγορήμα». Παρατηρούμε λοιπόν ότι το θεωρούμενο ως «νέο» στοιχείο των προτάσεων, ως στοιχείο δηλαδή που φέρει την ουσία της προβαλλόμενης είδησης, παρουσιάζεται είτε στην αρχή είτε στο τέλος της πρότασης για να τονιστεί εμφατικά. Για παράδειγμα, στο δεύτερο θέμα, είδηση αποτελούν οι «νέες κινητοποιήσεις» και το κλείσιμο των καταστημάτων και βιοτεχνιών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ως κεφαλή και απόληξη των προτάσεων να τοποθετείται άλλοτε το αντικείμενο των ρημάτων, άλλοτε εμπρόθετοι προσδιορισμοί και άλλοτε δευτερεύουσες προτάσεις, οι οποίες τοποθετούνται συνήθως στο τέλος των περιόδων λόγου.

Γενικά ο λόγος που χρησιμοποιείται στα δελτία ειδήσεων είναι σαφής και αποτελείται από μικρές προτάσεις που συνδέονται παρατακτικά ενώ αποφεύγονται οι υποτακτικές συντακτικές δομές.

Θα κλείσουμε, με την παρουσίαση ενός είδους λόγου που χρησιμοποιείται στην τηλεόραση, με φανερό στόχο την ψυχαγωγία των τηλεθεατών και θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε τα μέσα που επιστρατεύονται για το σκοπό αυτό. Το κείμενο είναι από κάποιο σώου, όπου «χαλάρωση» και «άνεση» αποτελούν τις ψυχολογικές και πραγματολογικές συντεταγμένες του ύφους του λόγου αυτού.

«- Απόστολος Σουβλάκος, Μάνθος Πανταζής. Ο εθνικός τσαμπουκάς (χειροκροτήματα). Το κοινό σου, αγόρι μου. Το κοινό σου φωνάζει. (Φωνές από το κοινό). Οι κοπέλες φωνάζουνε «Μάνθος» και τα αγόρια φωνάζουν «Σουβλάκος». Να βάλουμε το κοινό να τσακωθεί, να βλέπετε εσείς. Απόστολος Σουβλάκος. Και ασχολούμενος και με καλλιτεχνικά πάραυτα.

- Εξυπακούεται.
- Εξυπακούεται;
- Ακριβώς.
- Ευχαριστώ πάρα πολύ.
- Παρακαλώ (χειροκροτήματα).

- Μάνθος Πανταζής. Άλλος εκπρόσωπος της ελληνικής ομορφιάς. Πασίγνωστο μοντέλο (χειροκροτήματα, φωνές). Να δω τι θα κάνεις. Λοιπόν, όταν λέμε ελληνική λεβεντιά γενικώς, τι σας έρχεται στο μυαλό; Απαντήστε μου και οι δυο με τη σειρά.

- Αναπολούμε τους ήρωες του '21, όλους αυτούς που πέρασαν και χύσανε αίμα και δώσαν τη ζωή τους για την πατρίδουλα που λέγεται Ελλάδα. Και ερχόμαστε στη γενιά τη σημερινή, τη δική μας, και μπορώ να πω ότι και εγώ είμαι ένας εκπρόσωπος της ελληνικής λεβεντιάς που έχει κάνει πάρα πολλά για την Ελλαδίτσα

(χειροκροτήματα). Έχω φάει πάρα πολλά φορτηγά ξύλο για να σηκώσω αυτή την ελληνική σημαία ψηλά που είναι από πίσω σου, και το ξέρεις (χειροκροτήματα), και συνεχίζω και θα συνεχίζω μέχρι τεζαρίσματος.

- Σ' αρέσει που σε κυνηγούν οι γυναίκες ή σ' ενοχλεί κάποια στιγμή;

- Ε, και σε ποιόν δεν αρέσει; Δε μ' ενοχλεί. Κάποιες φορές μπορεί να γίνεται ενοχλητικό, αλλά συνήθως όχι. Συνήθως όλες οι εκδηλώσεις του κόσμου σ' ανεβάζουνε σαν άτομο.

- Τελευταίως κέρδισες ένα τίτλο. Ο πιο σέξι Έλληνας. Ναι ή όχι;

- Βεβαίως.

- Τί έκανες για να κερδίσεις αυτό τον τίτλο;

- Αυτό, Βλασάκη μου, να ρωτήσεις το ασθενές φύλο. Τις γυναικούλες που με ψηφίσανε.

- Τις γυναικούλες;

- Γυναικούλες με την καλή έννοια.

- Α, με την καλή έννοια (χειροκροτήματα).

- Γενικώς, η Ελλάδα έχει γυναικούλες.

- Μα η Ελλάδα κατακλύζεται από ωραίες γυναίκες.

- Πάντα. Έχουμε τις ωραιότερες γυναίκες. Αλλά θα πω εδώ ότι οι άντρες έχουνε παρεξηγήσει, γιατί έρχονται κάτι Σουηδέζες ξενέρωτες και εντυπωσιάζουνε. Ουσιαστικά, οι ωραιότερες γυναίκες σ' όλο τον πλανήτη και οι πιο θερμές και στο μυαλό και στο σώμα είναι οι Ελληνίδες (χειροκροτήματα).

- Συμφωνώ απολύτως».

.....

Είναι φανερή βέβαια η διαφορά στο χειρισμό της γλώσσας στο παραπάνω κείμενο σε σχέση με αυτό που προέκυψε από τον δημοσιογραφικό και πολιτικό λόγο. Πρόκειται κυρίως για διαφορά ύφους η οποία προσδιορίζει και τις ανάλογες επιλογές μορφής και περιεχομένου. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση πάντως, ο λόγος που εκφέρεται είναι απόρροια των επικοινωνιακών στόχων που καθορίζει ο ομιλητής. Η προσαρμογή του ομιλητή στην επικοινωνιακή κατάσταση, είναι βασικό συστατικό της ικανότητάς του να επιλέγει και να εννοεί, γι' αυτό και δεν θα πρέπει να πέσουμε στην παγίδα της «ορθής» και «καλής» εκφοράς του λόγου. Γιατί το ίδιο μήνυμα ποτέ δε λέγεται καλύτερα, και λέγοντάς το «καλύτερα» γίνεται άλλο μήνυμα.

Για να αποκτήσουμε πλήρη κατανόηση αυτού του είδους τηλεοπτικού λόγου, θα πρέπει προηγουμένως να γνωρίζουμε τις κοι-

ωνικές συνθήκες παραγωγής του που τον κάνουν κατάλληλο για ορισμένους επικοινωνιακούς στόχους και δεν τον περιγράφουν ως «ελαττωματικό». Ήδη σε προηγούμενες παραγράφους τονίσαμε την ενημερωτική και ψυχαγωγική προοπτική του τηλεοπτικού προϊόντος, το οποίο για να ανταποκριθεί στο χαρακτήρα του ως προϊόν θα πρέπει πρωτίστως να καταναλωθεί. Για να καταναλωθεί όμως θα πρέπει να καλύπτει ορισμένες ανάγκες ζήτησης και μάλιστα να εμφανίζεται ότι τις καλύπτει σε ανώτερο βαθμό από κάποιο άλλο προϊόν, που θα προσέφερε κάποιος άλλος παραγωγός παρόμοιου προϊόντος εικόνας και λόγου. Επελέγη λοιπόν ομόφωνα η στρατηγική της καταστροφής του καθωσπρεπισμού, η οποία διαθέτει το στοιχείο του αιφνιδιασμού και εκμεταλλεύεται την ανθρώπινη τάση αναζήτησης διαφυγής από τα αδιέξοδα της εσωστρέφειας και της ατομικότητας. Η ψυχαγωγία και η ενημέρωση έχουν τώρα προορισμό την παραβίαση της ατομικότητας των άλλων, και ιδιαίτερα η ψυχαγωγία, αντλεί τα θέματά της από την «αποκάλυψη» των κατά συνθήκην απόκρυφων πτυχών του ψυχισμού των ανθρώπων.

Ο λόγος δεν είναι επομένως απλώς καθημερινός, μεταμορφώνεται σε τολμηρό και αυθαίρετο. Η θεματογραφία του προσδιορίζει και την εκφορά του. Γι' αυτό και το γέλιο ή η θετική αντίδραση του κοινού με τα χειροκροτήματα στην παραπάνω στιχομυθία δεν παράγεται από το χιούμορ των καταστάσεων αλλά από το βαθμό τολμηρότητας των λεγομένων. Είναι χαρακτηριστική η προσπάθεια που καταβάλλει ο παρουσιαστής-εμφυχωτής της «συζήτησης» να δώσει τον τόνο με τη χρήση απόλυτων και αυθαίρετων χαρακτηρισμών και κρίσεων όπως «εθνικός τσαμπουκάς», «εκπρόσωπος της ελληνικής ομορφιάς», «πασίγνωστο μοντέλο», «σε κυνηγούν οι γυναίκες», «κέρδισες ένα τίτλο», «η Ελλάδα κατακλύζεται από ωραίες γυναίκες». Στο παιχνίδι αυτό του απόλυτου και αναπόδεικτου που θέλει να φορτίσει θετικά την ατμόσφαιρα συμμετέχουν και οι ερωτώμενοι καλεσμένοι με παρόμοιους γλωσσικούς χειρισμούς: «έχουμε τις ωραιότερες γυναίκες», «οι Σουηδέζες είναι ξενέρωτες και (ωστόσο!) εντυπωσιάζουν», «οι ωραιότερες γυναίκες σ' όλο τον πλανήτη και οι πιο θερμές και στο μυαλό (!) και στο σώμα είναι οι Ελληνίδες». Στο σημείο μάλιστα που η συζήτηση κινδυνεύει να αλλάξει περιεχόμενο και να οδηγηθεί σε θέματα όπου απουσιάζουν οι τολμηρές αναφορές (από την ελληνική λεβεντιά, φτάσαμε στους αγώνες για να τιμηθεί η ελληνική σημαία), ο παρουσιαστής σπεύδει να επαναπροσανατολίσει την κουβέντα στο προηγούμενο κλίμα θέτοντας μία ανάλογο αποτελέσματος

ερώτηση: «Σ' αρέσει που σε κυνηγούν οι γυναίκες ή σ' ενοχλεί κάποια στιγμή;»

Θα λέγαμε γενικά, ότι καταβάλλεται προσπάθεια να διατηρηθεί ένα αισιόδοξο κλίμα που να διατηρεί το κοινό σε ένα συνεχή ενθουσιασμό, γεγονός που, λόγω της ακρότητάς του, κινδυνεύει να οδηγήσει τη συνέντευξη σε εκρηκτικά αδιέξοδα με την παραμικρή απροσεξία: «Αυτό, Βλασάκη μου, να ρωτήσεις τις γυναicoύλες που με ψηφίσανε», «Γενικώς η Ελλάδα έχει γυναικούλες». Οποσδήποτε βέβαια, τα πράγματα έχουν το ενδιαφέρον τους όταν παρόμοιες κρίσεις εκφέρονται από πρόσωπα που βρίσκονται στη δημοσιότητα και όταν οι συνεντεύξεις πραγματοποιούνται μέσα σε ένα κλίμα κατασκευασμένης παρόρμησης και αυθορμητισμού χωρίς κάποιο συγκεκριμένο θέμα συζήτησης.

Συμπεράσματα

Τα ΜΜΕ, και ιδιαίτερα η τηλεόραση, παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του πλαισίου εντός του οποίου πραγματοποιείται η ψυχαγωγία και η ενημέρωση του κοινού. Το γεγονός αυτό έχει καθοριστική πολιτική και πολιτισμική σημασία λόγω της μαζικότητας του παραγόμενου προϊόντος, η κατανάλωση του οποίου είναι πρωταρχικός στόχος. Έτσι, ο λόγος και η εικόνα, που συνθέτουν την ουσία των επικοινωνιακών μέσων που χρησιμοποιεί η τηλεόραση, προορίζονται να πλασάρουν με όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερο τρόπο την προσφερόμενη υπηρεσία ενημέρωσης και ψυχαγωγίας, γι' αυτό και χρησιμοποιούνται μηχανισμοί εντυπωσιασμού, όπως είναι η εισβολή σε χώρους που θεωρούνται απαράβαστοι καθώς και η υπερβολή.

Στο επίπεδο του λόγου, αυτή η μεθοδολογία οδηγεί στον ιδεολογικό χειρισμό της γλώσσας που επιβάλλει σιωπή στο δέκτη, παγιδεύοντάς τον σε εκβιαστική αποδοχή αυτών που λέγονται με:

- τη χρήση επίσημων παραλλαγών της εθνικής γλώσσας όπως τις μιλούν οι εκπρόσωποι της κοινωνικής, πολιτικής και μορφωτικής εξουσίας, παραλλαγές που έχουν μεγάλη κοινωνική νομιμότητα και συνεπώς επιβάλλουν τη νομιμότητα του ομιλητή, προκαλώντας την αποδοχή του χειρισμού της γλώσσας.
- τη διαμόρφωση ενός κώδικα επικοινωνίας στους αντίποδες της επίσημης παραλλαγής της εθνικής γλώσσας, ο οποίος έχει κατασκευαστεί με υλικό έντονα λαϊκό και λαϊκίζον, λειτουργεί επι-

θετικά, με σκοπό την κατάλυση κάθε κατά συνθήκην ταμπού και προσδιορίζει αντίστοιχα τη θεματολογία του.

Βιβλιογραφία

- Victoroff D., *Ψυχοκοινωνιολογία της Διαφήμισης*, Αθήνα, Εκδόσεις της Ημέρας, 1979.
- Γεωργελές Φ., *Ένα ταξίδι στον Άγιο Κόσμο των Media*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1989.
- Δημητρακόπουλος Γ., Ναυρίδης Κλ., Πασχαλίδης Γρ. κ.ά., *Τηλεόραση και Επικοινωνία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Μανθούλης Ρ., *Το Κράτος της Τηλεόρασης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981.
- Ζερέ Π., *Ιδιωτική Τηλεόραση: Το παράδειγμα των ΗΠΑ*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1990.
- Πεπονής Α., *Η Μεγάλη Επικοινωνία*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1974, .
- Σεραφετινίδου Μ., *Κοινωνιολογία των ΜΜΕ*, Gutenberg, Αθήνα, 1987.
- Cazeneuve J., *Κοινωνιολογία της Ραδιοτηλεόρασης*, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1968.
- Φραγκουδάκη Α., *Γλώσσα και Ιδεολογία*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1987.
- Fiske J., Hartley J., «Η Γλώσσα της Τηλεόρασης», *Επικοινωνία και Κουλτούρα*, Αθήνα, 1992.

Επαναξιολόγηση των Μ.Μ.Ε. για τη ζωή της σύγχρονης οικογένειας

Μπετίνα Ντάβου*

Περίληψη

Σύμφωνα με τον κλασικό διαχωρισμό του McLuhan, η χρήση ενός μέσου μπορεί να είναι ψυχρή ή θερμή, ανεξάρτητα από τη θερμοκρασία του ίδιου του μέσου. Στο άρθρο προτείνονται δροσεροί τρόποι χρήσης των μέσων, δηλαδή τρόποι δημιουργικοί που βασίζονται στη συγκροτημένη εμπειρία και υποστηρίζεται ότι η κυριαρχία των μέσων δεν θα περιοριστεί αν ο κάθε πολίτης ξεχωριστά δεν αναλάβει την ευθύνη να δράσει αυτόνομα, όπως ήδη γίνεται σε άλλες χώρες, όπου τα σχετικά προγράμματα δράσης παίρνουν τη μορφή κινημάτων αντίστασης.

«...η πολιτισμική στρατηγική που απεγνωσμένα χρειάζεται είναι το χιούμορ και το παιχνίδι. Είναι το παιχνίδι, που δροσίζει (cools off) τις θερμές καταστάσεις της πραγματικής ζωής με το να τις μιμείται».

του Marshall McLuhan, 1964, σελ. 43

1. Εισαγωγή

Στο κλασικό βιβλίο του «Understanding Media», ο McLuhan (1964) διαχωρίζει τα μέσα σε «θερμά» και «ψυχρά», ανάλογα με το αν (α) απευθύνονται σε μία κυρίως ή περισσότερες αισθήσεις, (β) εξειδικεύουν (μέσω της συστηματικής όξυνσης μιας αίσθησης) ή διευρύνουν (μέσω του συντονισμού πολλών αισθήσεων) την αν-

---

* Επίκουρος καθηγήτρια ψυχολογίας στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

θρώπινη εμπειρία, (γ) εκπέμπουν πληροφορίες υψηλής ή χαμηλής ευκρίνειας (definition) και, (δ) απαιτούν μικρή ή μεγάλη συμμετοχή και συμπλήρωση από πλευράς του κοινού. Θερμό μέσο θεωρείται αυτό που προσφέρει υψηλής ευκρίνειας πληροφορίες, εξειδικεύει στη χρήση μιας κυρίως αίσθησης, απαιτεί μικρή συμμετοχή του κοινού, άρα παράγει έναν παθητικό χρήστη και ως επακόλουθο, νεκρώνει το αντίστοιχο φυσικό όργανο που αντικαθιστά και γεννά την εξειδίκευση και το θρυμματισμό (fragmentation) της εμπειρίας στη ζωή και την ψυχαγωγία. Το ραδιόφωνο π.χ. είναι ένα θερμό μέσο που απαιτεί τη συγκέντρωση του ακροατή στις λεπτομέρειες των ακουστικών πληροφοριών που εκπέμπονται, οξύνοντας έτσι μια μόνον αίσθηση, την ακοή. Ο χρήστης εξειδικεύεται στην άσκηση της ακοής, ενώ οι υπόλοιπες αισθήσεις αδρανοποιούνται ως μη αξιοποιήσιμες. Οι υψηλής ευκρίνειας ακουστικές πληροφορίες που εκπέμπονται από το ραδιόφωνο «παραλαμβάνονται» από ένα συγκεντρωμένο (προσεκτικό) χρήστη που δεν έχει τη δυνατότητα εκείνη τη στιγμή να συμβάλει στην ερμηνεία τους μέσω άλλων αισθήσεων ούτε να τις αξιοποιήσει δημιουργικά (π.χ. χρησιμοποιώντας τη φαντασία του), γιατί αυτό θα αποσπούσε την προσοχή του από τις πληροφορίες που ακολούθουν. Ως τεχνητό μέσο που φέρνει την είδηση, το ραδιόφωνο αντικαθιστά και νεκρώνει τα φυσικά όργανα μέσω των οποίων οι «ειδήσεις» γίνονταν αντιληπτές. Για να μάθει, παραδείγματος χάριν, τον καιρό, δεν χρειάζεται πια ο άνθρωπος να ανοίξει την εξώπορτά του και να νιώσει σε ολόκληρο το σώμα του την κακοκαιρία. Μπορεί να ακούσει γι' αυτήν από το ραδιόφωνο. Ως ανιχνευτής μιας είδησης που αφορά τον καιρό, το σώμα (που θα βίωνε την κακοκαιρία με όλες τις αισθήσεις) είναι πλέον άχρηστο και μπορεί να αντικατασταθεί από ένα τεχνητό μέσο που θα «εξουδετερώσει» για λογαριασμό μας τις αισθητηριακές επιδράσεις ενός βιώματος και θα μας στείλει την είδηση μέσω μιας μόνο αίσθησης και με «ανώδυνο» τρόπο.

Αντίθετα με ένα θερμό μέσο, το ψυχρό παρέχει λίγες, χαμηλής ευκρίνειας πληροφορίες, που χρειάζεται να συμπληρωθούν από έναν ενεργητικό χρήστη, ο οποίος πρέπει να συντονίζει περισσότερες από μια αισθήσεις για να συγκροτήσει την εμπειρία του, χρησιμοποιεί δηλαδή, τα φυσικά μέσα που διαθέτει για να συμπληρώσει τις ελλείψεις των τεχνολογικών, παραμένοντας δραστήριος και δημιουργικός. Η τηλεόραση ως ψυχρό μέσο απαιτεί ένα χαλαρό, ψύχραιμο (cool) χρήστη, ο οποίος αφήνεται στην εμπειρία με τρόπο πιο συγκροτημένο, αφού η τηλεθέαση απαιτεί

το συνδυασμό παραπάνω της μιας αισθήσεων. Ο τηλεθεατής συμπληρώνει αυτά που ακούει με αυτά που βλέπει (και αντίστροφα) κι έχει τη δυνατότητα να εντοπίσει αντιφάσεις, ελλείψεις ή κενά στις πληροφορίες που αντιλαμβάνεται μέσω μίας αίσθησης (π.χ. της όρασης) αξιοποιώντας ταυτόχρονα μια άλλη αίσθηση (π.χ. την ακοή). Έτσι, ο χρήστης συμμετέχει πιο ενεργά στο προς επεξεργασία υλικό που προσφέρει το μέσο.

Αν και η έμφαση του McLuhan σ' αυτό το βιβλίο αφορά τη φύση του μέσου, δηλαδή τη θερμοκρασία του, βάσει της δομής του και του περιεχομένου των πληροφοριών που εκπέμπει, και όχι τόσο τη χρήση που του γίνεται, η έκφραση της ελπίδας του στην ανάπτυξη της ανθρώπινης αυτονομίας που θα εξομαλύνει τις συγκρούσεις που γεννά η τεχνολογία (McLuhan, *όπ. παρ.*, σελ. 59), καθώς και οι έμμεσες παραπομπές του σε θερμές ή ψυχρές χρήσεις των μέσων και στην αλλαγή της επίδρασής τους αναλόγως προς τη «θερμοκρασία» (ψυχρή ή θερμή) της κουλτούρας εντός της οποίας χρησιμοποιούνται (*όπ. παρ.*, σελ. 43), υπονοούν εμμέσως πλην σαφώς, πως πέρα από τη δομή και το περιεχόμενο, σημαντικό παράγοντας καθορισμού της «θερμοκρασίας» ενός μέσου, είναι η χρήση που του γίνεται.

Το κείμενο αυτό ξεκινά με την παραδοχή ότι τα μέσα ως κοινωνικο-ιστορικά φαινόμενα υπάρχουν μέσα σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύστημα, καθορίζονται από αυτό και αναπόφευκτα το αντικατοπτρίζουν, αναπαράγοντας και διαιωνίζοντας μια υφιστάμενη τάξη πραγμάτων (Σεραφετινίδου, 1990). Η χρήση των μέσων από το σύγχρονο άνθρωπο πραγματοποιείται εντός πλαισίου και επηρεάζεται από μια σειρά από κοινωνικο-πολιτικούς παράγοντες που αλληλεπιδρούν. Θα ήταν συνεπώς ουτοπικό, να ισχυρισθεί κανείς ότι ο σημερινός άνθρωπος είναι εντελώς ελεύθερος να καθορίζει και να προσδιορίζει τη συμμετοχή των μέσων στη ζωή του και τον τρόπο που τα χρησιμοποιεί. Ωστόσο, όπως παρατηρεί και ο Τσαρδάκης (1998, σελ. 76), «...δεν μπορούμε συνεχώς να εξορκίζουμε τα ΜΜΕ και να τα θεωρούμε υπεύθυνα για όλα τα κακά που συμβαίνουν στον κόσμο...». Έτσι παραβλέπουμε «...την υποκειμενική παρέμβαση του ανθρώπου στα πράγματα και τη δυνατότητά του να διαμορφώνει το περιβάλλον...». Μέσα στα πλαίσια της οποίας αυτονομίας έχει ακόμα απομείνει στο σύγχρονο δυτικό άνθρωπο, η ανάλυση των δυνατοτήτων που εξακολουθεί να διαθέτει ως προς το πώς χρησιμοποιεί τα μέσα. Μπορεί να χρησιμεύσει για να μας υπενθυμίσει ότι η χρήση που κάνουμε στα μέσα μπορεί απευθείας να αποδυναμώσει ή να ενδυναμώσει τις

επιδράσεις τους. Θα αναπτύξουμε αυτό το επιχείρημα παίρνοντας ως δεδομένο το σημερινό περιεχόμενο των μέσων. Δεν θα προτείνουμε δηλαδή την αλλαγή των μέσων, αλλά την αλλαγή της θέσης τους στη ζωή μας και της καθημερινής χρήσης που τους κάνουμε μέσα στη βασική κοινωνική μονάδα στην οποία υπάρχουμε, την οικογένεια.

Παρά το γεγονός ότι η δομή και οι λειτουργίες της σύγχρονης οικογένειας εξασθενούν συνεχώς, τα παιδιά εξακολουθούν να γεννιούνται από μια μητέρα και να υπάρχουν μέσα σε μια οικογένεια (ανεξαρτήτως της σύνθεσής της). Επειδή οι σημαντικότεροι παράγοντες που καθορίζουν την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά, θεμελιώνονται στις πρώιμες σχέσεις, το κείμενο αυτό επικεντρώνεται στη δυνατότητα που έχει η σύγχρονη οικογένεια να αναπτύξει μια επιλεκτική χρήση των μέσων παρεμβαίνοντας έτσι στη ρύθμιση της «θερμοκρασίας» τους και συνεπώς, στην επίδρασή τους. Παραφράζοντας την αδιαμφισβήτητη διατύπωση της Μελίνας Σεραφετινίδου (όπ. παρ., σελ. 85) ότι «...τα ΜΜΕ δέχονται τον κόσμο όπως είναι, και μετά τον κάνουν περισσότερο έτσι», το παρόν κείμενο επιχειρεί να επισημάνει ότι τόσο το κοινό, όσο και οι ερευνητές των μέσων, δέχονται τα μέσα όπως είναι (με τις συγκεκριμένες «θερμοκρασίες» και επιδράσεις τους) και μετά τα κάνουν περισσότερο έτσι. Με στόχο να επισημάνουμε τα ευάλωτα σημεία στο λόγο περί «κυριαρχίας» των μέσων, ξεκινάμε με μερικά μεθοδολογικά σχόλια που αφορούν τον ερευνητικό λόγο, και συνεχίζουμε σχολιάζοντας τον καθημερινό λόγο για την επίδραση των μέσων στη ζωή της σύγχρονης οικογένειας.

2. Η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων και οι κατευθύνσεις της συνάφειας

Εδώ και πολλές δεκαετίες έχει ακουστεί πολύ ο λόγος (και πολύ λιγότερο ο αντίλογος) και έχουν γίνει πολλές έρευνες και πολλές διαπιστώσεις για τις επιδράσεις των μέσων και ιδιαίτερα της τηλεόρασης. Αυτός ο λόγος, ιδιαίτερα στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια, επικεντρώνεται στις αρνητικές επιδράσεις. Ωστόσο, αν κανείς ανατρέξει σε αυτές τις έρευνες συστηματικά, θα παρατηρήσει ότι παρά τις πολλές επί μέρους ενδείξεις, δεν υπάρχουν σαφείς απαντήσεις. Οι απαντήσεις εξαρτώνται πάντοτε από τη φύση του ερωτήματος που θέτουμε σχετικά με τα μέσα και την οικογένεια,

από τον τρόπο με τον οποίο το θέτουμε, αλλά κυρίως από το ποιές άλλες παράμετροι (κοινωνικές, ενδο-οικογενειακές, ψυχολογικές) «διαμεσολαβούν» κάθε φορά στη σχέση οικογένειας-ΜΜΕ (Ashbach, 1994· Singer and Singer, 1988· Van Evra, 1990).

Η κυρίαρχη τάση, όχι μόνον στο ευρύ κοινό, αλλά και στην ερευνητική κοινότητα, είναι να αποδίδεται στα μέσα και κυρίως στην τηλεόραση, η ευθύνη για όλα τα δεινά της σημερινής κοινωνίας, από την πτώση της σχολικής επίδοσης των παιδιών έως την πτώση των ηθικών αξιών και την αύξηση της εγκληματικότητας κ.λπ. Σε πρόσφατη πληθυσμιακή έρευνα παρατηρήθηκε ότι τα παιδιά που περνούν πολλές ώρες στην τηλεόραση έχουν κακή σχολική επίδοση, προβλήματα συμπεριφοράς, μιμούνται και γίνονται αφορμή ατυχημάτων, έχουν φτωχό λεξιλόγιο (ή και δυσλεξία), είναι ανυπάκουα, έχουν επιθετική διάθεση και συμπεριφορά, αυξημένο άγχος (κυρίως τα αγόρια) και φαντασιώσεις (κυρίως τα κορίτσια), ενώ όσα παιδιά άρχισαν την τηλεθέαση από μικρή ηλικία ήταν παχύσαρκα. Η έρευνα αυτή είχε στόχο «...τη μελέτη των τηλεοπτικών συνηθειών και τις επιδράσεις αυτών των συνηθειών στα παιδιά...» (Αναστασέα-Βλάχου, 1997). Από ερωτηματολόγιο που δόθηκε στους γονείς και τα παιδιά, εξήχθησαν οι παραπάνω συνάψεις μεταξύ ψυχολογικών και μαθησιακών μεταβλητών και συμπεριφοράς τηλεθέασης, που ωστόσο, καθόδου δε δηλώνουν κατεύθυνση.

Για να δώσουμε ένα παράδειγμα: Το ότι η συνάφεια μεταξύ ανυπακοής και τηλεθέασης βρέθηκε στατιστικώς σημαντική, υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιας σχέσης μεταξύ των δύο μεταβλητών, αλλά οπωσδήποτε όχι την ύπαρξη αιτιότητας. Ο τρόπος που ερμηνεύονται τα ευρήματα, υπονοεί πως αν μειώσουμε τις ώρες τηλεθέασης, θα μπορέσουμε ενδεχομένως να ελέγξουμε την ανυπακοή, ενώ η πραγματικότητα είναι εξίσου πιθανό να είναι εντελώς αντίστροφη. Να πρέπει να ελέγξουμε την ανυπακοή, για να καταφέρουμε έπειτα να ελέγξουμε τις ώρες τηλεθέασης. Η ανυπακοή από την πλευρά της εκφράζει βαθύτερες αδυναμίες στις σχέσεις γονιού-παιδιού, που αν δεν αντιμετωπισθούν στη ρίζα τους, άλλα προβλήματα θα προκύψουν ως παρενέργειες, ακόμη κι αν η τηλεθέαση ελεγχθεί... Η ανυπακοή έχει τη ρίζα της στο πόσο ένα παιδί έχει το ίδιο «ακουστεί» και «εισακουστεί», στο κατά πόσο ο γονιός έχει καταφέρει να επικοινωνήσει μαζί του και να το πείσει για μια σειρά από καταστάσεις της καθημερινής ζωής. Το να υπονοούμε πως η ανυπακοή οφείλεται στην τηλεθέαση, απλουστεύει επικίνδυνα το ζήτημα των πραγματικών αιτιών του προβλήματος.

Οι ερμηνείες των αποτελεσμάτων απαιτούν ακόμη μεγαλύτερη προσοχή, όταν η αυξημένη τηλεθέαση υπονοείται ως παράγων αιτιολογικός οργανωμένων συνδρόμων που θεωρούνται διαταραχές της ανάπτυξης, όπως η δυσλεξία. Γιατί σε αυτή την περίπτωση αγνοούνται καθοριστικοί της δυσλεξίας παράγοντες, όπως οι γενετικές καταβολές, η γνωστική ωρίμανση και πολλές νευρολογικές παράμετροι που σχετίζονται με τη δυσλεξία (Naidoo, 1972· Πρόποδας, 1981), για να αποδοθεί η συγκεκριμένη κατάσταση στην υπερβολική τηλεθέαση. Πέρα από τους κινδύνους που ελλοχεύουν σε κάθε υπεραπλούστευση, αναρωτιέται κανείς πώς έχει προκύψει η μακρά λίστα επιφανών ανθρώπων, όπως ο Albert Einstein, ο Leonardo da Vinci, ο Hans Christian Andersen, ο Rodin και άλλοι που έζησαν σε εποχές χωρίς τηλεόραση και αναδρομικά (σύμφωνα με τη σύγχρονη τεχνογνωσία) θεωρήθηκαν ότι παρουσίαζαν δυσλεκτικά συμπτώματα (Hornsby, 1984)...!

Η συγκεκριμένη έρευνα σχολιάζεται ενδεικτικά, όχι για να αμφισβητηθούν τα δεδομένα που προέκυψαν από έγκυρες ενδεχομένως και αξιόπιστες ερευνητικές μεθόδους και από ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα (N = 5000) του ελληνικού πληθυσμού, αλλά για να προσεχθεί η ερμηνεία που αποδίδεται στα αποτελέσματα. Στόχος μας είναι να υπενθυμίσουμε δύο βασικές μεθοδολογικές αρχές που επιδρούν στην εγκυρότητα όχι των ίδιων των αποτελεσμάτων, αλλά των ερμηνειών που τους αποδίδονται: (α) ότι οι σχέσεις συνάφειας δε συνεπάγονται την αιτιότητα και (β) ότι για να ανιχνεύσουμε αιτιολογία θα πρέπει όλοι οι άλλοι παράγοντες που δρουν κατά τη διάρκεια των μετρήσεών μας, να διατηρούνται σταθεροί. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, για να θεωρηθεί η τηλεθέαση, πηγή των συγκεκριμένων «διαταραχών» ή έστω παράγων που τις διαιωνίζει, θα έπρεπε να έχουν διατηρηθεί σταθεροί άλλοι παράγοντες που θα μπορούσαν επίσης να σχετίζονται ή να αλληλεπιδρούν, όπως η γνωστική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών κατά το χρόνο της αξιολόγησης, οι σχέσεις μέσα στην οικογένεια, η δομή της, το κοινωνικο-οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο των γονέων κ.λπ.

Χρειάζεται, συνεπώς, μεγάλη προσοχή στα συμπεράσματα που εξάγονται από την ανασκόπηση των ερευνητικών δεδομένων. Αντίστοιχα μεθοδολογικά σφάλματα χαρακτηρίζουν όχι μόνον την ελληνική αλλά και τη διεθνή βιβλιογραφία, τη σχετική με την επίδραση της τηλεόρασης στα παιδιά και την οικογένεια (Alexander, 1994· MacBeth, 1996). Οι πιθανές κοινωνικές και ψυχολογικές προεκτάσεις αυτών των σφαλμάτων είναι πολύ σοβαρότερες από

τις όποιες επιπτώσεις τους στην εγκυρότητα και την αξιοπιστία των επιστημόνων. Σταθεροποιούν μια τάση να αποδίδεται στα μέσα μια ισχύς που δεν τους αξίζει και που αποπροσανατολίζει από ατομικές και κοινωνικές ευθύνες, καλλιεργώντας μια αίσθηση αβοηθησίας (helplessness)¹ του ανθρώπου μπροστά σε παντοδύναμο ΜΜΕ. Κάθε λόγος για «επίδραση» των ΜΜΕ στην οικογένεια κινδυνεύει να είναι παραπλανητικός, όταν υπονοεί μια μονόδρομη κατεύθυνση σε μια σχέση που είναι, ωστόσο, αμφίδρομη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα ΜΜΕ επηρεάζουν με διάφορους τρόπους τη σύγχρονη οικογένεια (όπως εξάλλου την επηρεάζει κάθε τεχνολογική εξέλιξη), αλλά και η οικογένεια από την πλευρά της, διαθέτει ακόμη αντιστάσεις τις οποίες μπορεί να αξιοποιήσει για να επηρεάσει τα ΜΜΕ, αρκεί να τις εντοπίσει. Μπορεί μάλιστα να έχει ένα θεωρητικά μεγαλύτερο μέγεθος επίδρασης, γιατί η οικογένεια μπορεί εν δυνάμει να «εξαφανίσει» ολοσχερώς ένα μέσο από την «υποκειμενική» της πραγματικότητα μέσα στο σπιτικό, αγνοώντας την ύπαρξή του ή στην περίπτωση της τηλεόρασης, κλείνοντάς το. Ως προεκτάσεις του φυσικού μας εαυτού, τα μέσα αποκτούν τη δύναμη που εμείς τους αποδίδουμε, μέσω του τρόπου που τα χρησιμοποιούμε για να υποκαταστήσουμε λειτουργίες των φυσικών μας μέσων. Τουλάχιστον στην περίπτωση της τηλεόρασης, του μέσου που θεωρείται ως το πιο ισχυρό, υπάρχον τρόποι να παρέμβει κανείς (Παπαθανασόπουλος, 1997, σελ. 395), έτσι ώστε να επαναποθετήσει την ισχύ της, στις διαστάσεις που της αρμόζουν.

3. Τα ΜΜΕ και η οικογένεια ως κινούμενοι στόχοι

Πριν προχωρήσει κανείς στη διεξαγωγή έρευνας ή τη συγκρότηση και ερμηνεία ερευνητικών αποτελεσμάτων, οφείλει να ορίσει τις μεταβλητές του. Στις περισσότερες σχετικές έρευνες, τα ΜΜΕ ταυτίζονται συνήθως με την τηλεόραση ή στην καλύτερη περίπτωση, ο ερευνητής αρκείται να αναγνωρίσει στην αρχή του άρθρου την πληθώρα και την ποικιλία των μέσων, για να επικεντρωθεί έπειτα στην τηλεόραση, ως το μέσο που κυριαρχεί. Ωστόσο, ο λειτουργικός ορισμός (operational definition) που μπορεί, για τους στόχους μιας έρευνας, να αποδοθεί στην τηλεόραση, παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα. Το συγκεκριμένο μέσο δεν είναι ποτέ

το ίδιο. Αντίθετα, είναι ένα μέσο που αλλάζει διαρκώς, με ρυθμούς με τους οποίους οι «επιστημονικές» μας μελέτες δύσκολα συντονίζονται. Ενόσω αναλύονται οι «επιπτώσεις» της παραδοσιακής τηλεόρασης, η τεχνολογική εξέλιξη και τα νέα συστήματα παραγωγής και διανομής, εισάγουν καλωδιακά και δορυφορικά προγράμματα που τροποποιούν τις επιλεκτικές δυνατότητες του θεατή, καθώς του προσφέρουν μια ευρύτατη ποικιλία εξειδικευμένων σταθμών (αθλητικών, παιδικών, ειδησεογραφικών, εκπαιδευτικών κ.λπ.). Οι βιντεοταινίες πουλιούνται στα πολυκαταστήματα και τα περισσότερα σπιτικά έχουν συσκευή βίντεο. Τα τηλεχειριστήρια γίνονται σταθερό εξάρτημα που συνοδεύει τις συσκευές και ο θεατής μπορεί να παρεμβαίνει αμέσως στο ρυθμό και την κατεύθυνση της βιντεοταινίας ή να αλλάζει σταθμούς. Η τεχνολογία των υπολογιστών φέρνει παιχνίδια, βιντεοπαιχνίδια, και αλληλεπιδραστικές (interactive) δραστηριότητες με εικόνες και ήχους. Κάθε μια από αυτές τις εξελίξεις μπορεί να ερευνηθεί ξεχωριστά, τόσο από κοινωνικής όσο και από ψυχολογικής πλευράς.

Μπορεί π.χ. να ερευνηθεί η ψυχο-κοινωνική σημασία μιας πιθανής γενίκευσης και μετάθεσης της δυνατότητας του zapping στις διαπροσωπικές σχέσεις. Ένα πιθανό ερευνητικό ερώτημα θα μπορούσε να είναι το εξής: είναι άραγε πιθανό οι νέες δυνατότητες που προσφέρει το zapping, να μετατρέψουν σταδιακά την ανθρώπινη συμπεριφορά και τις διαπροσωπικές σχέσεις όπως, σύμφωνα με τον McLuhan (όπ. παρ., σελ. 54), άλλα μέσα τις μετέτρεψαν στα πλαίσια της επιδίωξης μιας ομοιοστατικής ισορροπίας του συστήματος, «νεκρώνοντας» τη δυνατότά μας να διαπραγματευόμαστε δυσάρεστες καταστάσεις και αντικαθιστώντας την υπομονή και τη διαπραγμάτευση του δυσάρεστου αντικειμένου A, με την άμεση ακύρωσή (εξαφάνισή) του και την στροφή σε ένα άλλο αντικείμενο B (που τυχαία βρέθηκε να είναι διαθέσιμο στο συγκεκριμένο χωρο-χρονικό πεδίο) (Christakis, 1994); Τι μπορεί να σημαίνει η δυνατότητα να στρέφεται κανείς σε άλλο αντικείμενο αμέσως μόλις αυτό με το οποίο συναλλάσσεται τον δυσαρεστεί (Perse, 1998); Στο Ισραήλ, που υπήρχε μόνον ένας τηλεοπτικός σταθμός από το 1968, όταν το 1990 εισήχθη η καλωδιακή τηλεόραση, παράλληλα με μια αίσθηση ελευθερίας επιλογής, οι τηλεθεατές αισθάνθηκαν σύγχυση μπροστά στις τόσες πιθανές επιλογές που τους παρουσιάστηκαν, και οι ερευνητές μίλησαν για πολιτισμικό σοκ, από την ξαφνική έκθεση σε πολλαπλές πληροφορίες και τη συνακόλουθη αλλαγή της συμπεριφοράς τηλεθέασης που παρατηρήθηκε στο κοινό (Weimann, 1995). Πολλές διαστά-

σεις της σχέσης του ανθρώπου με ένα μέσο μπορούν να ερευνηθούν, αλλά έως ότου οργανωθεί και διεξαχθεί η ερευνητική μελέτη, έως ότου γραφεί η ερευνητική έκθεση και δημοσιευθεί (διαδικασίες που, συνολικά, σπανίως διαρκούν λιγότερο από δύο χρόνια), το μέσο έχει αλλάξει.

Όλες αυτές οι αλλαγές δημιουργούν άμεσες ψυχολογικές και κοινωνικές μεταβολές, έτσι ώστε τα ερευνητικά ευρήματα που προέκυψαν πριν μια μόλις δεκαετία, να μην αντιπροσωπεύουν μια «παρούσα» κατάσταση, χάνοντας έτσι οποιαδήποτε δυνατότητα εφαρμογής τους. Το να βασιστεί π.χ. ένας ερευνητής της χρήσης της τηλεόρασης στα σπιτικά, στα ευρήματα μιας έρευνας του '90, μπορεί να είναι ήδη παρωχημένο. Μέσα σ' αυτό τον ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο δεν είναι μόνον η τεχνολογία που αλλάζει. Αλλάζουν επίσης η πολιτική, η κατανομή των προγραμμάτων μέσω της μετατόπισης της έμφασης σε διαφορετικά είδη (π.χ. εκπαιδευτικά vs. διαφημιστικά), αλλά και η δομή και ο ορισμός της οικογένειας μεταβάλλονται συνεχώς (Μουσούρου, 1994). Έτσι, κάθε συζήτηση για τα ΜΜΕ και την οικογένεια, πρέπει να τοποθετείται σε μια συνεχώς μεταβαλλόμενη βάση, λαμβάνοντας υπόψη ότι τόσο τα ΜΜΕ όσο και η δομή και οι λειτουργίες της οικογένειας είναι «κινούμενοι στόχοι» και βασίζονται σε μορφές επικοινωνίας που από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κι ύστερα, μεταβάλλονται συνεχώς και έτσι θα συνεχίσουν (Huston, Zillman and Bryant, 1994). Το μόνο που παραμένει ίσως σταθερό, είναι η δυνατότητα του ανθρώπου να αντιστέκεται².

4. Τα ΜΜΕ ως ο αποδιοπομπαίος τράγος

Η μεγάλη πλειοψηφία των ερευνών διεθνώς, ταυτίζει τα ΜΜΕ με την τηλεόραση και παρά τις μεμονωμένες ενστάσεις, ο απόηχος είναι επικριτικός. Η τηλεόραση κατηγορείται για μια σειρά από προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου, που υπό το πρίσμα μιας πιο ψυχραιμής (ή πιο «ψυχρής») ³ ανάλυσης φαίνονται στη βάση τους κοινωνικά. Η τηλεόραση κατηγορείται ότι κατασκευάζει και πουλά «...όνειρα στα οποία δίνεται επίχρυσμα ρεαλισμού μέσω του οποίου η φαντασίωση μεταμφιέζεται σε πραγματικότητα». Αυτό «...καθιστά δυνατή τη φυγή από την πραγματικότητα και πειστική την αυταπάτη μιας άλλης ζωής» (Σεραφετινίδου, όπ. παρ., σελ. 79)⁴, έτσι ώστε οι καταναλωτές της να στρέφονται σ' αυτή,

αναζητώντας λύσεις στα κοινωνικά και ψυχολογικά τους προβλήματα, λύσεις που όμως κινούνται στο επίπεδο της μαγείας, του ονείρου και της φαντασίωσης.

Η φυγή, ωστόσο, από την πραγματικότητα, είναι χαρακτηριστικό σύμψυτο του κάθε μέσου, που ως προέκταση του φυσικού εαυτού, γεννά την αυταπάτη πως ό,τι τεχνητά δημιουργεί είναι δημιούργημα του φυσικού μας εαυτού. Ένα χαλασμένο αυτοκίνητο «μας κόβει τα πόδια», γιατί μας επαναφέρει από την αυταπάτη της προσπελασιμότητας (accessibility) των τόπων και των αντικειμένων, στην πραγματική απόσταση που μπορούν να διανύσουν ως φυσικά μέσα τα ανθρώπινα πόδια. Η φυγή από την πραγματικότητα είναι σύμφυτη στα μέσα, γιατί είναι σύμφυτη στον ίδιο τον άνθρωπο, που αναζητά μια ενδιάμεση περιοχή εμπειρίας «...σαν ένα χώρο ανάπαυσης για το άτομο που έχει εμπλακεί στο αιώνιο ανθρώπινο χρέος να διατηρεί ξεχωριστές κι ωστόσο αλληλένδετες την εσωτερική και την εξωτερική πραγματικότητα» (Winnicott, 1980/1953, σελ. 26). Κατά τον Winnicott καμιά ανθρώπινη ύπαρξη δεν είναι ελεύθερη από την επίπονη προσπάθεια να συσχετίσει την εσωτερική με την εξωτερική πραγματικότητα. Η ανακούφιση από αυτή την καταπόνηση, προσφέρεται μέσα σε μια ενδιάμεση περιοχή της εμπειρίας, που την ονομάζει μεταβατική και η οποία αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της εμπειρίας του νηπίου αλλά διατηρείται σε ολόκληρη τη ζωή και εκφράζεται «...στα έντονα βιώματα που ανήκουν στις τέχνες, τη θρησκεία, τη ζωή της φαντασίας και στη δημιουργική επιστημονική εργασία...» (όπ. παρ., σελ. 43-44). Η ουσία της αυταπάτης (illusion) πρέπει να αναζητηθεί σε αυτή την ενδιάμεση περιοχή όπου συνυπάρχουν η εξωτερική με την εσωτερική πραγματικότητα του κάθε ανθρώπου, και οι λειτουργίες της, στην ανακούφιση που προσφέρει σε κάθε περίπτωση η αυταπάτη (όπ. παρ., σελ. 26).

Αυταπάτες, όνειρα, φαντασία και ονειροπόληση, είναι ταυτόσημα με τη φύση του ανθρώπου που δημιούργησε τα μέσα. Δεν θα πρέπει λοιπόν να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι τα μέσα καλλιεργούν αυτές τις διεργασίες. Φαίνεται πως ο άνθρωπος τα δημιούργησε για να επεκτείνει, εκτός των άλλων, και αυτό το «ενδιάμεσο» πεδίο της εμπειρίας του. Αυτό έκαναν πολύ πριν από τα σύγχρονα μέσα, τα παραμύθια, οι παραδόσεις, οι τελετουργίες. Είναι παράδοξο λοιπόν, να ζητάμε από τα μέσα να ακυρώνουν την ονειροπόληση και να μας επαναφέρουν στην πραγματικότητα. Το ζήτημα είναι πώς μπορεί να αξιοποιήσει ο σύγχρονος άνθρωπος τη δυνατότητα να ονειρεύεται και να φαντάζεται, δηλαδή να

βασίζεται σε αποκλίνουσες δημιουργικές γνωστικές διεργασίες για να επεξεργάζεται εσωτερικά ερεθίσματα (Bruce, 1996), μέσα σε μια κοινωνία που συνεχώς τον βομβαρδίζει με εξωτερικά ερεθίσματα που χρειάζονται συγκλίνουσα σκέψη, εξειδίκευση, και διαρκή επεξεργασία «νέων» πληροφοριών. Αν η τηλεόραση ακρωτηριάζει τη φαντασία (Παπαδιώτη, 1991), τότε τί πρέπει να πούμε για το εκπαιδευτικό σύστημα, την εντατικοποίηση σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής, την αποστήθιση στις εισαγωγικές εξετάσεις, την έμφαση στην εξειδίκευση;

Η τηλεόραση, περισσότερο από όλα τα μέσα, κατηγορείται για την ενδυνάμωση κοινωνικών στερεοτύπων, κυρίως σε σχέση με τους ρόλους των φύλων, τις μειονότητες και τα ηλικιακά επίπεδα που αναπαριστά. Τα ίδια όμως στερεότυπα κυριαρχούν και στην καθημερινή ζωή ενός μέσου παιδιού. Ανεξάρτητα από τη θεωρία και τις ιδεολογίες που επικρατούν στην κάθε οικογένεια, η μητέρα εξακολουθεί να είναι εκείνη που αναλαμβάνει τους πιο σύνθετους ρόλους μέσα στην οικογένεια, προσπαθώντας να εξισορροπήσει τη μητρότητα, την εργασία και τη συζυγική ζωή. Όπως σημειώνει η Μουσούρου (1990, σελ.21) *«...κάθε αναφορά στο σύγχρονο ρόλο της γυναίκας, ελάχιστα πληροφορεί για την πραγματικότητα της ίδιας, της οικογένειας και της κοινωνίας εφόσον δεν συνδέεται με τον εκσυγχρονισμό του ανδρικού ρόλου...»*. Στην πράξη, τόσο ο ρόλος του πατέρα όσο και της μητέρας, βρίσκονται ακόμη υπό διαπραγμάτευση μέσα σε μια διαδικασία επαναπροσδιορισμών (Δραγώνα, 1994).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα μέσα ενδυναμώνουν τα κοινωνικά στερεότυπα⁵. Αυτό όμως που για διάφορους λόγους προβάλεται από τα μέσα, νομιμοποιείται και επικυρώνεται στην καθημερινή πράξη, όταν κατηγορίες επαγγελματιών προσδιορίζονται με αναφορά σε εθνικές ταυτότητες και αποτυπώνονται στην ζωντανή καθημερινή γλώσσα σε βαθμό τέτοιο, που να δικαιολογούν την συμπερίληψή τους σε λήμματα λεξικών⁶. Οι ακραίες ηλικίες πραγματικά δεν αναπαρίστανται από τα μέσα, αλλά ούτε οι σύγχρονες συνθήκες στις πόλεις προβλέπουν για την πραγματική συμμετοχή των ακραίων ηλικιών στη καθημερινή ζωή. Η εξέλιξη του κέντρου της Αθήνας π.χ. κάνει απαγορευτική την προσπέλαση της από ηλικιωμένα άτομα ή βρέφη σε καροτσάκια, εξαιτίας μεταξύ άλλων και του γεγονότος ότι «ευάλωτα» άτομα όπως αυτά, αφότου αρχικά κακοποιηθούν σε ασυνεπείς και υπερφορτωμένες μαζικές συγκοινωνίες, όταν θα φθάσουν στον προορισμό τους δεν θα βρίσκουν χώρο να κινηθούν ούτε επάνω στα πεζοδρόμια. Θα ήταν

ενδιαφέρουσα μια έρευνα που θα σύγκρινε την πραγματική εμφάνιση αυτών των ατόμων σε χώρους εκτός του σπιτικού (και των σχολείων στην περίπτωση των παιδιών) με τη συχνότητα εμφάνισής τους όπως την αναπαριστούν τα μέσα...

Η τηλεόραση κατηγορείται ότι προβάλλει τη βία. Μετά από τον πολύ ερευνητικό και κοινωνικό λόγο για το ζήτημα της πρόκλησης της βίας από την τηλεόραση, τον οποίο δεν θα επαναλάβουμε εδώ⁷, οι απόψεις συγκλίνουν στην υπόθεση ότι μεταξύ βίας και συμπεριφοράς υπάρχει μια κυκλική διαδικασία, όπου ένα ήδη επιθετικό παιδί αναζητά περισσότερη τηλεοπτική βία, που τελικά προκαλεί ακόμη περισσότερη επιθετικότητα (Eron and Huesman, 1984). Η τηλεόραση δεν προκαλεί τη βία. Τα βίαια πρότυπα που πράγματι προβάλλει επηρεάζουν κυρίως ένα παιδί, που μέσα από ιδιαιτέρως σύνθετες ψυχολογικές διεργασίες έχει αναπτύξει το υπόβαθρο στο οποίο τα πρότυπα αυτά ευδοκιμούν. Η επιθετικότητα, όπως και η τάση για αντικοινωνική συμπεριφορά, έχουν τις ρίζες τους στις πρώιμες σχέσεις του παιδιού μέσα στην οικογένεια. Μια σειρά από αρνητικές ή ανεπεξέργαστες εμπειρίες σε αυτές τις πρώιμες σχέσεις, μέσα στην πρώτη ομάδα της οποίας το παιδί είναι μέλος, καθορίζουν την συναισθηματική και κοινωνική του ανάπτυξη⁸. Από την πρώτη κλειστή ομάδα της οικογένειας το παιδί εισέρχεται στο σχολείο και τον κόσμο. Και ο κόσμος αυτός (εντός του οποίου τα μέσα είναι ένα μόνον συστατικό) είναι βίαιος. Το παιδί εκτίθεται στη βία συστηματικά μέσα στην καθημερινή ζωή, έξω στους δρόμους, αλλά συχνά και μέσα στο σπιτικό, όπου εκτυλίσσονται πολλές σκληρές βίας, φραστικής αλλά και φυσικής (Αγάθωνος, 1990). Συχνά εκτίθεται και υφίσταται κακοποίηση μέσα στην ίδια την οικογένεια, που δεν δημοσιοποιείται και δεν προσμετράται από τις έρευνες, ιδιαίτερα εάν συμπεριλάβουμε και την ψυχολογική (όχι μόνον τη φυσική) κακοποίηση, για την οποία πολύς λόγος γίνεται μεταξύ των ειδικών τα τελευταία χρόνια (Iwaniec, 1995). Το ζήτημα της βίας και της επιθετικότητας είναι πολύ σύνθετο και είναι απλοϊκό να υποστηρίζει κανείς ότι θα λυθεί, αν τα μέσα πάψουν να το προβάλλουν. Μπορεί ίσως να περιοριστεί, αλλά μόνον αν οι πρωτογενείς φορείς που κοινωνικοποιούν το παιδί, το βοηθήσουν να ανακαλύψει τρόπους να αξιοποιήσει και να επεξεργαστεί τα βίαια πρότυπα στα οποία εκτίθεται.

Η προβολή του φόβου, η είσοδος του στα σπιτικά, είναι άλλο ένα θέμα για το οποίο κατηγορούνται τα μέσα και ιδιαιτέρως η τηλεόραση, καλλιεργώντας έτσι την εντύπωση ότι ο φόβος μπήκε ξαφνικά στη ζωή μας με την εξέλιξη της τηλεόρασης. Όμως ο

φόβος πάντοτε υπήρχε στη ζωή των ανθρώπων. Η Cantor (1996) αναφέρεται σε έρευνα των μέσων της δεκαετίας του '30 όπου διαπιστώθηκε ότι περισσότερα από το 40% του δείγματος των παιδιών που είχαν εξετασθεί, είχαν όνειρα σχετικά με εκπομπές που ακροάστηκαν στο ραδιόφωνο, ενώ τα μισά από αυτά είπαν ότι τα όνειρά τους είχαν θέματα σχετικά με μάγισσες, φόνους, εγκλήματα κ.λπ. Στους εξελικτικούς ψυχολόγους είναι γνωστό ότι οι φοβίες εντείνονται για διάφορους εσωτερικούς λόγους σε συγκεκριμένα εξελικτικά στάδια. Τα αντικείμενα στα οποία οι φοβίες θα επικεντρωθούν ή και μέσω των οποίων θα εκφραστούν, προέρχονται από το καθημερινό βίωμα των παιδιών. Μπορεί να είναι ακόμη και τα πιο «αθώα» παιδικά παραμύθια, ή μια εμπειρία που οι γονείς ούτε καν την υποψιάζονται ως φοβική. Ακόμη κι αν εξαφανίσουμε εντελώς τα σύγχρονα μέσα από τη ζωή των παιδιών, δεν θα κατανικήσουμε τις φοβικές περιόδους. Εξάλλου, πολύ συχνά η εκτίμηση των γονιών για το τί μπορεί να φοβίσει ένα παιδί είναι εσφαλμένη. Τα παιδιά εκφράζουν φόβο για προγράμματα ή ταινίες που για τους γονείς τους δεν αναμένονταν να είναι τρομακτικά (Cantor and Reilly, 1982· MacBeth, 1996). Όλα τα παιδιά, όλων των εποχών ήρθαν αντιμέτωπα με το φόβο⁹. Το ζήτημα δεν είναι να τον εξαφανίσουμε από τη ζωή τους. Αυτό θα ήταν μια ψευδαίσθηση αφού τα αντικείμενα του φόβου (πραγματικά ή φανταστικά) εξακολουθούν να υπάρχουν εντός ή εκτός της υποκειμενικής τους πραγματικότητας. Το ζητούμενο είναι πώς θα εξοπλισθούν τα παιδιά με τρόπους που θα τα βοηθήσουν να αξιοποιήσουν και να μετουσιώσουν το φόβο τους δημιουργικά. Αυτό αφορά πρωτίστως την οικογένεια.

Τα μέσα, ως εμπορεύματα σε μια καπιταλιστική κοινωνία, εκμεταλλεύονται πρωτογενή ανθρώπινα συναισθήματα (όπως ο φόβος) και ανάγκες (όπως η εκτόνωση της επιθετικότητας) για να αυξήσουν το κέρδος. Μέσα σε αυτό το παιχνίδι χάνεται η ευθύνη των υπόλοιπων κοινωνικών θεσμών στα προβλήματα που προκύπτουν. Αναμφισβήτητα, τα μέσα είναι άμεσα συνδεδεμένα με την καθημερινότητά μας. Αλλά η επίδρασή τους εξαρτάται από τη χρήση που τους κάνουμε. Η υπερβολική ενασχόληση των ερευνητών με αυτή την επίδραση, αυξάνει τη «θερμοκρασία» τους, που θα μπορούσε ίσως να μειωθεί με πιο ψυχρούς χειρισμούς και πιο ψύχραιμες χρήσεις¹⁰.

5. Τα ΜΜΕ ως παράγων κοινωνικοποίησης και η συμβολική τους θέση στην οικογένεια

Μέσα στη δίνη των μεταβολών, μια από τις πολλές λειτουργίες των μέσων αναπτύσσεται σταθερά. Το παιδί έρχεται σε επαφή από τη στιγμή της γέννησής του με το σύνολο των μέσων που υπάρχουν σ' ένα σπιτικό, υπολογιστές, συστήματα ήχου, έντυπο υλικό, βιβλία και περιοδικά (παιδικά, εφηβικά και ενηλίκων), τα οποία λειτουργούν ως ένας μη θεσμοθετημένος (σε αντίθεση π.χ. με την οικογένεια ή το σχολείο) παράγων κοινωνικοποίησης των παιδιών (Fishbein, 1987), που δρα με διαφορετικό τρόπο από τους άλλους κοινωνικοποιητικούς παράγοντες, για τρεις κυρίως λόγους: (α) Η πρώτη επαφή του παιδιού με αυτά γίνεται άτυπα, μέσα από την καθημερινή ζωή της οικογένειας και την αυθόρμητη χρήση που τους γίνεται, σε αντίθεση με τις δομημένες δραστηριότητες π.χ. του σχολείου. (β) Με κάποιες εξαιρέσεις, τα περιεχόμενα των μέσων δε δημιουργούνται με σκοπό να εκπαιδεύσουν ή να συμβάλλουν στην ανάπτυξη του παιδιού και να κοινωνικοποιήσουν (όπως ορισμένες ρυθμιστικές δραστηριότητες του γονιού ή του δασκάλου). (γ) Η έκθεση των παιδιών στα ΜΜΕ ξεκινά από τη βρεφική ηλικία, δηλαδή εξαιρετικά νωρίς. Από τη στιγμή που η νέα μητέρα θηλάζει το παιδί της μπροστά στην ανοιχτή τηλεόραση, η απόλαυση του θηλασμού συνδέεται με τον τηλεοπτικό ήχο στο υπόβαθρο, που θα μπορούσε να είναι (σταθερά κάθε μέρα, την ώρα του θηλασμού) η φωνή ενός αστυνομικού ρεπόρτερ, τα μαγνητοσκοπημένα γέλια μιας κωμικής σειράς ή ο καταθλιπτικός τονισμός του λόγου που εκφέρεται σε ένα reality show. Κάθε μέρα την ίδια ώρα, το γεύμα μπορεί να συνδέεται με μια συγκεκριμένη εκπομπή. Και αυτή η συμβολική θέση της τηλεόρασης «στο τραπέζι μας», μπορεί να συνεχιστεί έως και την ενήλικη ζωή. Αυτό βεβαίως δεν είναι χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου μέσου. Υπάρχουν και υπήρχαν πάντοτε μαμάδες που θήλαζαν διαβάζοντας το βιβλίο τους, μιλώντας στο τηλέφωνο ή ακούγοντας μουσική, μπαμπάδες που κάθονταν στο οικογενειακό τραπέζι με την εφημερίδα τους ανοιχτή, και παιδιά σχολικής ηλικίας που έτρωγαν μόνα διαβάζοντας το comic τους, όπως πάντοτε υπήρχαν νήπια που δεν δέχονταν φαγητό παρά μόνον αν συνοδευόταν από ένα παραμύθι...

Το ζητούμενο σε αυτή την περίπτωση, πέρα από την επίδραση των ΜΜΕ (της τηλεόρασης, της εφημερίδας, του comic) στην κοι-

νωνικοποίηση και την οικογενειακή συναλλαγή, είναι να βρεθούν ο σκοπός που εξυπηρετεί το μέσο και οι ανάγκες που καλύπτονται από τη χρήση του στη συγκεκριμένη οικογενειακή περίπτωση. Να διερευνηθούν δηλαδή, οι βαθύτεροι παράγοντες που ευθύνονται για την εξάρτηση μιας πρωταρχικής ανθρώπινης ανάγκης συνυφασμένης με την απόλαυση και τη διαπροσωπική επαφή και επικοινωνία όπως το φαγητό, με τη χρήση ενός μέσου. Γιατί η νέα μητέρα χρειάζεται την τηλεόραση ανοικτή για να μπορέσει να τηλελάσει, ο πατέρας την εφημερίδα για να μπορέσει να συνφάγει με την οικογένεια και το παιδί το comic του για να καθίσει στο τραπέζι; Ποια είναι η λειτουργία του μέσου σε αυτή την περίπτωση και ποιο φυσικό μέσο ή λειτουργία αντικαθιστά;

Πολύ πριν το ξεκίνημα της επίσημης εκπαίδευσης, δηλαδή του πλέον θεσμοθετημένου παράγοντα κοινωνικοποίησης, ένα παιδί μέσα σε μια οικογένεια έχει εκτεθεί σε εκατοντάδες ώρες χρήσης και λειτουργίας διαφόρων μέσων και στα μηνύματα που αυτά εκπέμπουν. Αλλά και στα ίδια τα «μέσα ως μηνύματα» έχει εκτεθεί, έτσι ώστε να παίρνει το συγκεκριμένο μήνυμα με τη χρήση του ανάλογου μέσου: όταν η τηλεόραση ανοίγει, είναι ώρα για φαγητό μπροστά στην τηλεόραση, όταν η τηλεόραση κλείνει είναι ώρα για ύπνο, όταν η εφημερίδα ανοίγει, η μαμά θα είναι για λίγο χρόνο «ψυχικά απύσχα» ή όταν ανοίγει τον υπολογιστή της, πρόκειται στο σπίτι να γίνει ησυχία κ.ο.κ...

Αντίστοιχοι προβληματισμοί διέπουν τη διερεύνηση της σχέσης των εφήβων με τα πολυμέσα. Παραδείγματος χάριν, πρόσφατες έρευνες μιλούν για εθισμό στη χρήση του Διαδικτύου. Ο εθισμός ως οργανική εξάρτηση από διάφορες ουσίες, χαρακτηρίζεται από αυξανόμενη ανεκτικότητα προς την ουσία, που οδηγεί στη λήψη μεγαλύτερων δόσεων προκειμένου να επιτευχθεί το επιθυμητό αποτέλεσμα, καθώς και από μια σειρά δυσάρεστων οργανικών συμπτωμάτων που εμφανίζονται με τη στέρηση αυτών των ουσιών από το άτομο. Από πλευράς ψυχολογικής το αντικείμενο του εθισμού προσφέρει παροδική αλλά όχι ουσιαστική ανακούφιση, έτσι ώστε να αναζητείται διαρκώς και να γίνεται όλο και περισσότερο επιθυμητό. Το κείμενο ερώτημα εδώ θα ήταν να διερευνήσουμε από τί ανακουφίζονται οι έφηβοι μέσω του Διαδικτύου και τί αναζητούν. Στην Αμερική, μια πρόσφατη διαχρονική έρευνα για τις επιπτώσεις της χρήσης του Διαδικτύου, έδειξε ότι δύο χρόνια μετά το ξεκίνημα της πρόσβασης στο Διαδίκτυο, μειώθηκε η επικοινωνία του χρήστη με τα μέλη της οικογένειάς του, περιορίστηκε ο κοινωνικός του κύκλος και αυξήθηκαν τα συναισθήματα κατά-

θλιψης, μοναξιάς και αποξένωσης (Kraut et al., 1998). Το ερώτημα είναι αν για όλα αυτά ευθύνεται το ίδιο το μέσο (δηλαδή, το Διαδίκτυο μέσω υπολογιστή) ή η διάψευση της αυταπάτης ότι αυτό που δεν υπήρχε στην οικογένεια και στον κοινωνικό κύκλο, δεν βρέθηκε τελικά ούτε στο Διαδίκτυο.

6. Θερμά μέσα και ψυχρές χρήσεις

Δυστυχώς οι ερευνητές, γοητευμένοι και οι ίδιοι από τη δύναμη της τηλεόρασης, επιστούν την προσοχή στη χρήση της, παραλείποντας ότι υπάρχουν και άλλα μέσα με πολύ ισχυρή θέση στη ζωή μιας οικογένειας, που αν διερευνηθούν συστηματικά, μπορούν και να αξιοποιηθούν καλύτερα. «Θερμά» μέσα όπως π.χ. το ραδιόφωνο και ο τύπος, ακολουθώντας πανικόβλητα τα πρότυπα της τηλεόρασης και των πολυμέσων, αυξάνουν τη θερμοκρασία τους, κινδυνεύοντας να αυτοκαταστραφούν. Παρέχουν διαρκώς περισσότερες ενημερωτικού τύπου (ή ενημερωτικής επίφασης) «νέες» πληροφορίες προς γνωστική επεξεργασία, περιορίζοντας έτσι στο ελάχιστο τις δυνατότητές τους να απευθυνθούν στη συγκροτημένη ανθρώπινη εμπειρία. Από την πλευρά του το κοινό, εξαντλημένο από τη γνωστική υπερφόρτωση στην οποία υποβάλλεται, παραιτείται ή αντιδρά εξαιρώντας συνολικά τα πιο «αδύναμα» (συγκριτικά με την τηλεόραση) μέσα, από τη ζωή του. Έτσι, το ραδιόφωνο, τα συστήματα ήχου και τα αναγνώσματα, τείνουν να καταλαμβάνουν όλο και λιγότερο χώρο στη ζωή του σύγχρονου ανθρώπου. Απεγνωσμένες στρατηγικές προώθησης, τα θέλουν όλο και πιο εξειδικευμένα και πιο «ενημερωτικά», αποδυναμώνοντας τις εγγενείς τους δυνατότητες για «ψυχρές» χρήσεις. Έτσι, παρά τις επιβεβαιωμένες διαπιστώσεις για μια σειρά από θετικές επιδράσεις που αυτά τα μέσα μπορούν να έχουν, όπως (i) η επίδραση των ακουστικών μέσων στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας, της φαντασίας και του λόγου των παιδιών (π.χ. Heath, 1987· Valkenburg and Beentjes, 1992), (ii) η επίδραση της μουσικής στη συγκρότηση της εμπειρίας του παιδιού (Oswald and Morrison, 1988) και στη γνωστική και συναισθηματική του ανάπτυξη (Aiello and Sloboda, 1994· Deliege and Sloboda, 1996· Lind and Neuman, 1987), (iii) η επίδραση της μουσικής στην συγκινησιακή ατμόσφαιρα ενός χώρου και την κοινωνική συμπεριφορά (Hargreaves and North, 1997), (iv) η συγκινησιακή (και όχι μόνον παιδαγωγική) σημασία των παιδικών αναγνωσμάτων (π.χ. Bettelheim, 1975·

Bettelheim and Zelan, 1981), τα ενδιαφερόμενα μέσα εξακολουθούν να λειτουργούν παγιδευμένα σε δανεικές «στρατηγικές προώθησης» και το κοινό τους παραμένει παγιδευμένο σε περιορισμένες δυνατότητες επιλογής.

Ενώ υπάρχει πληθώρα ερευνών για τις εκπαιδευτικές χρήσεις των διαφόρων μέσων (τις «θερμές», δηλαδή, χρήσεις τους υπό την έννοια της εξειδίκευσης μέσω της όξυνσης γνωστικών κυρίως διεργασιών σχετικών με την επεξεργασία, κατανόηση και καταγραφή γνώσεων), οι έρευνες για την ψυχαγωγική τους χρήση (δηλαδή, την «ψυχρή» τους χρήση, που αφορά όχι μόνον ειδικές γνωστικές διεργασίες, αλλά τη συνολική εμπειρία που επιτυγχάνεται με το συντονισμό της φαντασίας, των συναισθημάτων και των αισθήσεων), ως ανταγωνιστικά της τηλεόρασης είναι ελάχιστες, η θέση τους στην καθημερινή ζωή της οικογένειας, μειονεκτική και οι γνώσεις των γονιών γύρω από αυτά, σχεδόν ανύπαρκτες. Οι επικοινωνιακές έρευνες για το βιβλίο π.χ. αναπτύχθηκαν συστηματικά μετά τη δεκαετία του '80 (Μπασαντής, 1993).

Παρ' όλα αυτά, ο χρήστης του μέσου εξακολουθεί να έχει κάποιες δυνατότητες επιλογής και επίδρασής του επί του μέσου, μέσω του τρόπου που το χρησιμοποιεί. Ο ρόλος της τηλεόρασης ως baby-sitter, που συχνά είναι αναπόφευκτος στις σημερινές οικογένειες της πόλης, μπορεί να αντικατασταθεί από ένα βιβλίο ή ένα παραμύθι από το κασετόφωνο, για χρονικό διάστημα τόσο όσο αντέχει να είναι συγκεντρωμένο ένα παιδί σύμφωνα με το ηλικιακό του επίπεδο, ακόμη και πριν την ηλικία των τριών χρόνων.

Σχετικά με τη «θερμοκρασία» που αποδίδει σε ένα βιβλίο ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται, ο Bruno Bettelheim και η συνεργάτης του Karen Zelan (Bettelheim and Zelan, *όπ. παρ.*, σελ. 51-52) παρατηρούν ότι «Υπάρχουν δυο ριζικά διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους το διάβασμα (και η εκμάθηση του) μπορούν να βιωθούν: είτε ως κάτι που έχει μεγάλη πρακτική αξία, σημαντικό αν κάποιος θέλει να προχωρήσει στη ζωή, είτε ως πηγή απεριόριστης γνώσης και της πιο συνταρακτικής (most moving) αισθητικής εμπειρίας». Το τί από τα δυο θα βιώσει ένα παιδί ή σε ποιούς συνδυασμούς «...εξαρτάται από τις εντυπώσεις που παίρνει από τους γονείς του και από την ατμόσφαιρα που υπάρχει στο σπίτι, καθώς και από τον τρόπο που διδάσκεται το διάβασμα στο σχολείο». Στο εξαιρετικό τους κείμενο, οι συγγραφείς καταδεικνύουν πως το διάβασμα έτσι όπως διδάσκεται από τα εκπαιδευτικά βιβλία μέσα στους εκπαιδευτικούς χώρους, είναι μια κατεξοχήν αποξενωτική εμπειρία για το παιδί.

Απαραίτητη προϋπόθεση της αξιοποίησης των άλλων –πλην της

τηλεόρασης- μέσων, είναι αυτά και η χρήση τους να έχουν ενταχθεί στην καθημερινότητα του παιδιού, το ίδιο νωρίς όσο και η τηλεόραση, δηλαδή, από τους πρώτους μήνες της ζωής και οι ίδιοι οι γονείς να τα χρησιμοποιούν και να έχουν επενδύσει σ' αυτά. Οι έρευνες από το χώρο της εξελικτικής ψυχολογίας¹¹, δείχνουν ότι ένα μωρό τριών μηνών διασκεδάζει παρατηρώντας ένα βιβλίο τοποθετημένο στην άκρη της κούνιας του. Του κρατά συντροφιά για λίγα λεπτά κάθε φορά που το μωρό γυρίζει, το ανακαλύπτει και εστιάζει παρατηρώντας τις εικόνες. Όταν κατακτήσει τον απαραίτητο οπτικο-κινητικό συντονισμό (δηλαδή γύρω στους εννέα μήνες) μπορεί να απασχοληθεί μόνο του ξεφυλλίζοντας ένα βιβλίο, ενώ ένα δίχρονο νήπιο εξοικειωμένο με τη χρήση των βιβλίων, μπορεί για αρκετή ώρα να ξεφυλλίζει ένα βιβλίο και παρατηρώντας τις εικόνες του να «διαβάζει» αυτοσχεδιάζοντας. Μπορεί επίσης να διατήρει την προσοχή του συγκεντρωμένη για πάνω από μισή ώρα σε ένα παραμύθι που ακούγεται από κασέτα ή δίσκο. Στον ενάμισι περίπου χρόνο η δυνατότητα χειρισμού του ειδικού παιδικού κασετόφωνου είναι ήδη σε ορισμένα παιδιά ανεπτυγμένη.

Αν λοιπόν είναι αναπόφευκτο να αντικατασταθεί η γιαγιά του χθες, οι συγγενείς της εκτεταμένης οικογένειας και οι φίλοι της αλάνας με τα μέσα του σήμερα, μπορεί τουλάχιστον να προσφερθεί στα παιδιά η δυνατότητα μιας πολλαπλής ψυχικής επένδυσης, ανάλογης του «multiple mothering», δηλαδή, της πολλαπλής φροντίδας που οι παλαιότερες γενιές είχαν την ευτυχία να απολαμβάνουν ταυτόχρονα από τη γιαγιά, τη θεία, τη μητέρα ή τη γειτόνισσα. Έτσι, ώστε να αποφεύγεται μια «συμβιωτικού» τύπου σχέση με ένα μέσο. Σχέση που ανιχνεύεται ακόμη και στους ενήλικες, εκείνους που χρειάζονται διαρκώς την τηλεόραση ανοικτή, για να μπορέσουν να υπάρξουν μέσα στο σπίτι τους, ανεξαρτήτως του τί κάνουν και με ποιόν.

Η ανοικτή τηλεόραση στο background «δροσίζει» τη μοναξιά και την αποξένωση, «χαλαρώνει» και «παίρνει τους ανθρώπους μακριά από τον εαυτό τους...» (Σεραφετινίδου, *όπ. παρ.*, σελ. 80). Οι ενήλικες που περιγράφουν έτσι τη σχέση τους με την τηλεόραση, παράλληλα θεωρούν πως δεν έχει να προσφέρει και πολλά στα παιδιά τους (Πάτσια, 1997) και εξαιτίας της αδυναμίας τους να αντισταθούν οι ίδιοι, ζητούν από άλλους φορείς να αναλάβουν να εκπαιδεύσουν τα παιδιά τους στη χρήση της¹².

Αναμφίβολα, η αδυναμία των γονιών να δράσουν, πηγάζει από τις ραγδαίες δημογραφικές, οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές που συμβαίνουν σ' ολόκληρο τον κόσμο τα τελευταία χρόνια και

έχουν επιδράσει στην οικογένεια. Υπάρχουν νέες μορφές οικογενειακής δομής και εργασιακής απασχόλησης των γονιών και έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτερες ανάγκες σχετικές με τα εκπαιδευτικά, κοινωνικά και ψυχολογικά ζητήματα των παιδιών τους. Το βάρος που πέφτει στην οικογένεια είναι πραγματικά μεγάλο και οι υπάρχουσες δομές και τα δίκτυα υποστήριξης δεν ανταποκρίνονται στις τρέχουσες ανάγκες. Η σημερινή οικογένεια, ιδιαίτερα στη μεγάλη πόλη, δεν έχει από πού και πώς να στηριχθεί (Κογκίδου, 1995). Αλλά η πραγματική ανακούφιση από ένα βάρος, έρχεται μόνο όταν στηρίξουμε το αντικείμενο σε ένα σταθερό σημείο. Το μόνο σημείο που διαφαίνεται σταθερό, είναι μια σταθερή οικογενειακή πολιτική που θα βοηθήσει τους γονείς στο ρόλο τους. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα έχει ανακοινώσει τις κύριες κατευθύνσεις, για μια ομοιογενή οικογενειακή πολιτική, που περιλαμβάνουν την ίδρυση κέντρων καθημερινής φροντίδας, την παροχή ειδικών αδειών στους γονείς, την προσαρμογή των συνθηκών στους χώρους εργασίας για τις ανάγκες των εργαζόμενων γονέων, την ευαισθητοποίηση των γονέων στο ρόλο τους κ.ά. Για την ώρα, τόσο η χώρα μας όσο και αρκετές άλλες Ευρωπαϊκές χώρες υπολείπονται κατά πολύ στην πραγματοποίηση αυτών των κατευθύνσεων (Bassedas, et al., 1996).

Οστόσο, παράλληλα με την οποιαδήποτε παρέμβαση της πολιτείας για τη στήριξη της οικογένειας, η κυριαρχία των μέσων δεν θα αλλάξει αν ο κάθε πολίτης ξεχωριστά δεν αναλάβει την ευθύνη να δράσει αυτόνομα. Σε πολλές χώρες, όπως στην Αγγλία και τη Λατινική Αμερική, τα προγράμματα εκπαίδευσης στη χρήση των μέσων, παίρνουν τη μορφή ενός κινήματος αντίστασης (anti-media resistance) που βασίζεται στην ανάλυση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών επιρροών των μέσων και στην πρότρυνση του πολίτη να συμμετέχει στα τοπικά μέσα, να επηρεάζει τις δομές και τους τρόπους προγραμματισμού και οργάνωσής τους και να αναπτύσσει εναλλακτικές μορφές μέσων σε αντίθεση με τις καθιερωμένες (Brown, 1998).

7. Ο McLuhan, ο Selye και η αντίσταση στα Μ.Μ.Ε.

Υιοθετώντας τις κλασικές απόψεις του McLuhan, (1964) κάθε μέσο που δημιουργείται από την τεχνολογία είναι μια προέκταση

του ανθρώπου. Πρόκειται για μια διεύρυνση των φυσικών μέσων που διαθέτει ο άνθρωπος για να αντιλαμβάνεται τον κόσμο, η οποία αναπόφευκτα εισάγει αλλαγές στο ρυθμό, τις κλίμακες και τις δομές της ζωής μας, δημιουργώντας έτσι ψυχολογικά και κοινωνικά επακόλουθα. Ο McLuhan (1964, σελ. 36) διαχωρίζει τα μέσα σε θερμά και ψυχρά βάσει μιας θεμελιώδους αρχής. «Ένα θερμό μέσο είναι αυτό που επεκτείνει μια μοναδική αίσθηση σε υψηλή ευκρίνεια (*high definition*). Υψηλή ευκρίνεια είναι μια κατάσταση όπου [το άτομο] είναι πλήρες δεδομένων. Μια φωτογραφία είναι οπτικώς υψηλής ευκρίνειας. Ένα cartoon είναι χαμηλής ευκρίνειας, απλώς επειδή πολύ λίγες οπτικές πληροφορίες παρέχονται... ο λόγος είναι ένα ψυχρό μέσο χαμηλής ευκρίνειας, επειδή τόσα λίγα δίδονται και τόσα πολλά πρέπει να συμπληρωθούν από τον ακροατή... Τα θερμά μέσα είναι συνεπώς χαμηλά σε συμμετοχή και τα ψυχρά μέσα είναι υψηλά σε συμμετοχή ή συμπλήρωση από την πλευρά του κοινού (*audience*)». Ένα μέσο λοιπόν, σύμφωνα με τον McLuhan μπορεί να χαρακτηριστεί ως θερμό ή ψυχρό, ανάλογα με το βαθμό συμμετοχής (εμπλοκής) του χρήστη, μέσω μίας κυρίως αίσθησης (αυτής στην οποία απευθύνεται το μέσο) στη συμπλήρωση των πληροφοριών που μεταδίδονται από αυτό. Έτσι, το ραδιόφωνο, παραδείγματος χάριν, χαρακτηρίζεται από τον McLuhan ως ένα θερμό μέσο, εφόσον παρέχει στο χρήστη υψηλής ευκρίνειας ακουστικές πληροφορίες και απαιτεί μικρή συμμετοχή από την πλευρά του στη συμπλήρωση των κενών. Αντίθετα, η τηλεόραση είναι ένα ψυχρό μέσο που εμπλέκει όλες τις αισθήσεις του θεατή, παρέχοντας χαμηλής ευκρίνειας πληροφορίες, που επιτρέπουν τη συμμετοχή του στην παραγωγή νοήματος.

Αν το μέσο που δημιουργείται από την τεχνολογία είναι σύμφωνα με τον McLuhan, μια προέκταση του εαυτού μας που έχει στόχο να αντιληφθεί (και άρα να ελέγξει) καλύτερα το περιβάλλον μας, αν με κάθε νέο μέσο που εφευρίσκει ο άνθρωπος, η συνακόλουθη μηχανική προέκταση του φυσικού εαυτού νεκρώνει το αντίστοιχο φυσικό όργανο (όπως π.χ. η ανακάλυψη του τροχού νεκρώνει το πόδι) έτσι ώστε να διατηρηθεί από τον οργανισμό η ομοιοστατική του ισορροπία (*equilibrium*), αν «...κάθε νέα ανακάλυψη ή τεχνολογία είναι μια επέκταση ή αυτό-ακρωτηριασμός των φυσικών μας σωμάτων που απαιτεί καινούριες αναλογίες ή νέες ισορροπίες μεταξύ των άλλων οργάνων και προεκτάσεων του σώματος» (1964, σελ. 54), τότε τα πολυμέσα (που αναπτύχθηκαν ραγδαία, αρκετό χρόνο μετά τη συγγραφή του *Understanding Media*) με την προσομοίωση όλο και περισσότερων αισθητηριακών

και γνωστικών διεργασιών, απειλούν να ακρωτηριάσουν τις αντίστοιχες ανθρώπινες λειτουργίες, να νεκρώσουν το κεντρικό νευρικό σύστημα, ουσιαστικά, δηλαδή, να αφανίσουν τον άνθρωπο.

Αν θερμά μέσα είναι αυτά που προσφέρουν υψηλής ευκρίνειας πληροφορίες σε μία κυρίως αίσθηση, στερώντας έτσι τον άνθρωπο από την «ψυχρή» εμπειρία ενός συγκροτημένου κόσμου που δημιουργείται από τον συντονισμό όλων των αισθήσεων, γνωστών και άγνωστων, αν «*Η ένταση ή η υψηλή ευκρίνεια γεννά την εξειδίκευση και τον θρυμματισμό (fragmentation) στη ζωή και την ψυχαγωγία... και χρειάζεται να ξεχαστεί, να λογοκριθεί, και να μειωθεί σε μια πολύ ψυχρή κατάσταση πριν μαθευτεί ή αφομοιωθεί*» (σελ. 35), αν «*...στην υπερδιέγερση διαφόρων ειδών το κεντρικό νευρικό σύστημα αντιδρά αυτοπροστατευόμενο μέσω μιας στρατηγικής ακρωτηριασμού ή απομόνωσης του προσβλητικού (offending) οργάνου, αίσθησης ή λειτουργίας*» (σελ. 52), τότε η υψηλή εξειδίκευση των πληροφοριών από τα σύγχρονα μέσα, που είναι η «*ενημέρωση*», δηλαδή η προώθηση της «*είδησης*», απειλεί να θρυμματίσει την εμπειρία μας μέσω μιας υπερδιέγερσης της όρασης (τύπος, περιοδικά, εξειδικευμένα αναγνώσματα) ή και της ακοής (ραδιόφωνο) και μας οδηγεί στην αναζήτηση της ψυχρής «*χαλάρωσης*» με την τηλεόραση και τα πολυμέσα. Η απειλή, δηλαδή, στο παγκόσμιο χωριό είναι ο ακρωτηριασμός όλων των ανθρώπινων φυσικών οργάνων, που αντικαθίστανται σταδιακά από τα τεχνολογικά και τελικά, ο συνολικός αφανισμός του ανθρώπινου είδους από τα ίδια τα μέσα που κατασκευάζει...

Ευτυχώς τα πράγματα δεν είναι έτσι, γιατί τα στάδια του άγχους (anxiety) του Hans Selye (1956) που τόσο επηρέασε τη σκέψη του McLuhan¹³, προβλέπουν την επικράτηση της αυτοσυντήρησης του ανθρώπινου είδους, με κάποιες επιπτώσεις στην υγεία που προκαλούνται από την ασθένεια της προσαρμογής. Ο Selye παρατήρησε ότι οι οργανικές αντιδράσεις ενός πιεσμένου (stressed) οργανισμού είναι καθολικές και αποτελούνται από μια συνολική άμυνα ενάντια στο εχθρικό προς τον οργανισμό ερέθισμα. Στο σύνδρομο γενικής προσαρμογής, ο Selye παρατηρεί ότι μια σειρά από συμπτώματα είναι χαρακτηριστικά όλων των ασθενειών και μελετώντας τις οργανικές μεταβολές που συμβαίνουν σε ένα πιεσμένο ζώο, ανακαλύπτει ότι ένας οργανισμός που βρίσκεται υπό πίεση (ανεξαρτήτως από το αν αυτή προέρχεται από οργανική ή ψυχολογική απειλή) διέρχεται από τρία στάδια: (α) του συναγερμού (alarm) που δημιουργεί μια ευρεία οργανική κινητοποίηση, (β) της αντίστασης (resistance) όπου στην ιδανική περίπτωση κινητο-

ποιούνται τα οργανικά συστήματα που είναι καλύτερα εξοπλισμένα για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα και, (γ) στην εξάντληση (exhaustion), όπου εφόσον ο πιεστικός παράγων εξακολουθεί να είναι ενεργός, τα κινητοποιημένα οργανικά συστήματα καταρρέουν και οδηγούν στη συνολική κατάρρευση της άμυνας του οργανισμού που μπορεί να επιφέρει ακόμη και το θάνατο (όπως ένα αλλεργικό σοκ, που δεν είναι παρά η θανατηφόρα αντίδραση του οργανισμού σε ξένες προς αυτόν ουσίες ή το έλκος που αναπτύσσουν τα πειραματόζωα και που μπορεί να προκαλέσει εσωτερική αιμορραγία και να επιφέρει το θάνατο όταν τα πιεστικά ερεθίσματα (stressful stimuli) διαρκούν).

Στα ευάλωτα άτομα που βρίσκονται υπό χρόνιο στρες, η αυξημένη έκκριση αδρενοκορτικοειδών που γίνεται κατά το στάδιο του συναγερμού, αυξάνει την επιδεκτικότητα στις ασθένειες. Αυτές είναι οι λεγόμενες ασθένειες προσαρμογής στις πιεστικές συνθήκες. Κατά ένα ειρωνικό τρόπο, το άτομο που βρίσκεται σε χρόνιο στρες είτε αρρωσταίνει κατά τη διάρκεια των τριών σταδίων από μια ασθένεια που φαίνεται άσχετη με τον στρεσογόνο παράγοντα, ή αντιστέκεται και αρρωσταίνει μετά το στάδιο της εξάντλησης, ακόμη κι αν ο στρεσογόνος παράγων δεν υφίσταται πια, ακριβώς εξαιτίας της εξάντλησης, που έχει επιφέρει πτώση στις λειτουργίες του ανοσοποιητικού συστήματος. Στην Αμερική π.χ. παρατήρησαν ότι πολλοί βετεράνοι του πολέμου του Βιετνάμ, εκδήλωναν ψυχικές διαταραχές, πολύ μετά το τέλος του πολέμου και την επιστροφή στην πατρίδα τους.

Ο McLuhan υποστηρίζει ότι το επακόλουθο της ηλεκτρικής τεχνολογίας ήταν αρχικά το άγχος κι έπειτα η πλήξη. «Έχουμε διέλθει τα τρία στάδια του συναγερμού, της αντίστασης και της εξάντλησης που συμβαίνουν σε κάθε ασθένεια ή πίεση στη ζωή, ατομική ή συλλογική». (σελ. 39). Με άλλα λόγια, στην Αμερική της δεκαετίας του '60, ο McLuhan υποθέτει ότι ακρωτηριασμένοι από τα μέσα, οι άνθρωποι πλήττουν εξαντλημένοι. Φαίνεται όμως πως τα πράγματα δεν ήταν ακριβώς έτσι. Γιατί τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη και σε σχέση με το άγχος που δημιουργεί η υποτιθέμενη κυριαρχία των μέσων στη ζωή μας, φαίνεται πως ακόμη βρισκόμαστε στο στάδιο της αντίστασης απέναντι στην απειλή ενός συνολικού ακρωτηριασμού. Ειδικά τεύχη επιστημονικών περιοδικών, συγγράμματα, έρευνες, συνέδρια και ημερίδες προσπαθούν ακόμη να αντισταθούν σχολιάζοντας την κυριαρχία των μέσων. Θερμότητα τεχνητά μέσα, όπως αυτά, επιστρατεύονται στη διάρκεια αυτού του παρατεταμένου σταδίου αντίστασης

εναντίον ψυχρότερων μέσων, ενώ στο μεταξύ νέα ηλεκτρονικά μέσα επεκτείνουν τη νέκρωση (ή τον ακρωτηριασμό) των ανθρώπινων φυσικών οργάνων και λειτουργιών, έως ότου όλα τα φυσικά όπλα εξολοθρευτούν και απομείνουν μόνον τεχνητά να στρέφονται εναντίον των τεχνητών.

Εκτός αν το στάδιο της αντίστασης μετατραπεί σε στάδιο δράσης. Επίθεσης, δηλαδή, αντί για άμυνας προς το στρεσογόνο ερέθισμα. Ίσως αν χρησιμοποιήσουμε «το χιούμορ και το παιχνίδι, για να δροσίσουμε...» τα θερμά περιεχόμενα και τις θερμές χρήσεις των μέσων, που είναι πλέον «...καταστάσεις της καθημερινής ζωής». Αν, δηλαδή, ξανακάνουμε το ραδιόφωνο ψυχαγωγικό μέσο αντί «... ένα είδος νευρικού συστήματος πληροφοριών» (McLuhan, ό.π. σελ. 261) στο οποίο το μετατρέψαμε ως ειδησεογραφικό, έτσι ώστε «...με δεδομένο μόνο τον ήχο ενός έργου, [να] έχουμε να το συμπληρώσουμε με όλες τις αισθήσεις... να το κάνουμε μόνοι μας... να το συμπληρώσουμε και να κλείσουμε τη δράση» (ό.π. σελ. 264), δηλαδή, να το δροσίσουμε.

Έτσι και με τα βιβλία. «Ίσως το πρωταρχικό χαρακτηριστικό των τυπογραφικών στοιχείων (print) είναι αυτό που μας ξεφεύγει, επειδή υπάρχει τόσο φανερά και ανέμελα. Είναι απλώς, ότι πρόκειται για εικονική δήλωση (pictorial statement) που μπορεί να επαναλαμβάνεται επακριβώς και αιωνίως» (όπ. παρ., σελ. 147). Αν αξιοποιηθεί η δυνατότητα να δημιουργηθούν εικόνες με το λόγο, όπως στην ποίηση, θα μπορούσε ίσως να «δροσιστεί» ένα μέσο που έχει γίνει τόσο θερμό εξαιτίας του τρόπου που χρησιμοποιείται στα σύγχρονα έντυπα ή τα εκπαιδευτικά (αλλά και τα επιστημονικά) βιβλία.

Το αν ένα μέσο είναι θερμό ή ψυχρό, αν δηλαδή ευνοεί την εξειδικευμένη, θρυμματισμένη εμπειρία ή το συγκροτημένο βίωμα αντίστοιχα, εξαρτάται από τη χρήση που του κάνουμε (McLuhan, όπ. παρ., σελ. 43), ενώ οι συγκρούσεις (ατομικές και κοινωνικές) που δημιουργούνται από τα νέα μέσα μπορούν να εκτονωθούν μέσα από την αύξηση της ανθρώπινης αυτονομίας (όπ. παρ., σελ. 59). Αν ο σύγχρονος χρήστης των μέσων καταφέρει να αυτονομηθεί, δρώντας και μετατρέποντας τα θερμά, υπερδιεγερτικά και αγχογόνα ερεθίσματα σε δροσερά, ανεκτά από τις αισθήσεις και επεξεργάσιμα με τρόπο δημιουργικό, όπως σε ένα παιχνίδι ή στην τέχνη, θα καταφέρει ίσως όχι απλώς να αποφύγει το κατά Selye τελευταίο στάδιο της εξάντλησης, αλλά να παρέμβει σε μια αγχογόνο εμπειρία, μετουσιώνοντάς τη. Εξάλλου, η μετουσίωση είναι κατά την Anna Freud (1986/1936) ένας αμυντικός μηχανι-

σμός που παρέχει ώριμες λύσεις σε πρώιμες συγκρούσεις που διαφορετικά θα οδηγούσαν το άτομο στη νεύρωση.

Τι σχέση, όμως μπορεί να έχουν όλα αυτά με τη σύγχρονη οικογένεια; Θα πρέπει εδώ να υπενθυμίσουμε, ότι παρά την αυξανόμενη τάση να περνά ένα παιδί τις περισσότερες ώρες του σε μαθησιακούς (όχι παιδαγωγικούς) χώρους, όπως π.χ. το σχολείο, το φροντιστήριο, οι αθλητικοί χώροι *εκμάθησης* αθλοπαιδιών ή οι σχολές *εκμάθησης* ξένων γλωσσών, εξακολουθεί ωστόσο να μεγαλώνει μέσα σε μια οικογένεια, είτε αυτή είναι εκτεταμένη είτε πυρηνική, μονογονεϊκή ή αποτελούμενη από γονείς του ίδιου φύλου. Αυτή η οικογένεια υπάρχει μέσα σε μια κοινωνία και στηρίζει αυτή την κοινωνία. Η χρήση των μέσων που γίνεται στους μαθησιακούς χώρους και μέσα στην οικογένεια και κατά συνέπεια η χρήση των μέσων που υπαγορεύει η εκάστοτε κοινωνία μέσα στην οποία οι μαθησιακοί χώροι και η οικογένεια υπάρχουν, είναι αυτή που έχει τη δυνατότητα να θερμαίνει (θρυμματίζει) ή να δροσίζει (συγκροτεί) την εμπειρία ενός παιδιού.

Πριν από τέσσερις και πλέον δεκαετίες, τα σαγηνευτικά και προφητικά αξιώματα του McLuhan, που αναπτύχθηκαν με πολλές παραπομπές στην τέχνη και τη λογοτεχνία, είχαν όπως η ίδια η τέχνη «...τη δύναμη να προβλέψουν μελλοντικές κοινωνικές και τεχνολογικές εξελίξεις μιας και πλέον γενιάς... ως radar που δρουν σαν ένα πρώιμο σύστημα συναγερμού... που μας διευκολύνει να ανακαλύψουμε κοινωνικούς και ψυχικούς στόχους αρκετά έγκαιρα ώστε να προετοιμαστούμε να τους αντιμετωπίσουμε»¹⁴. Η υπόθεση του McLuhan ήταν μέσω της αύξησης της ανθρώπινης αυτονομίας που προωθούσε στο βιβλίο του, να μειωθούν οι συγκρούσεις που δημιουργούνται από τα μέσα. Παρότι η «τέχνη» του λειτούργησε ως συναγερμός, η παρατεταμένη παραμονή μας στο στάδιο της αντίστασης, σημαίνει όχι μόνον ότι δεν αξιοποιούμε τα όπλα που διαθέτουμε με τρόπο αποτελεσματικό, αλλά και ότι η χρήση που τους κάνουμε βοηθά το αγχογόνο ερέθισμα να αναπτύξει, μεταλλασσόμενο τις δικές του αντιστάσεις.

Σημειώσεις

1. Ένα ελάχιστο ποσό αίσθησης ισχύος επί του περιβάλλοντος έχει βρεθεί απαραίτητο, ώστε να αισθάνεται ο άνθρωπος υγιής. Ευρύτατες μελέτες περί αυτού πραγματοποιήθηκαν από τον Seligman και τους συνεργ-

γάτες του στην Αμερική (Seligman, 1975· Sligman, Maier and Solo-mon, 1971) αρχικά με ζώα και έπειτα με ανθρώπους. Η ομάδα του Se-ligman παρατήρησε ότι όταν οι ζωντανοί οργανισμοί αποτυγχάνουν συστηματικά να ελέγξουν ό,τι τους συμβαίνει, εξελίσσονται σε παθητικούς και δυσπροσάρμοστους και παραιτούνται από οποιαδήποτε προσπάθεια επιβίωσης.

2. Στο τελευταίο μέρος αυτού του κειμένου, το θέμα της αντίστασης στην πίεση αναπτύσσεται διεξοδικά.

3. Υπό την έννοια που αποδίδει ο McLuhan (όπ. παρ., vii) στο «cool». Δηλαδή, της εις βάθος εμπλοκής με όλες τις ανθρώπινες λειτουργίες, που βοηθά στο άμεσο και πολύμορφο βίωμα μιας κατάστασης και όχι στην εξειδικευμένη θεωρητική ερμηνεία της.

4. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα η Μ. Σεραφετινίδου χρησιμοποιεί γενικώς τον όρο MME, αλλά πλαισιώνει το επιχειρήμά της με αναφορά σε έρευνες που αφορούν τη συμπεριφορά τηλεθέασης.

5. Ως πρόσφατο παράδειγμα αναφέρουμε ενδεικτικά την παραποίηση της εθνικής ταυτότητας του Sorin Matei.

6. Αναφερόμαστε στο λήμμα «Φιλιππινέζος» του πρόσφατου λεξικού του Μπαμπινιώτη, που ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων από διάφορους ενδιαφερόμενους (ομάδες και φορείς).

7. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα βρει αναλυτικά στοιχεία για τη βία στην τηλεόραση και τις επιδράσεις της στο έκτο κεφάλαιο του βιβλίου του Σ. Παπαθανασόπουλου, «*Η Δύναμη της Τηλεόρασης*», εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1997.

8. Οι θέσεις αυτές αναλύονται σε εκτεταμένη βιβλιογραφία από το χώρο της ψυχολογίας της ανάπτυξης και παρουσιάζονται λεπτομερώς σε άλλο κείμενο (Davou, 1998). Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ ότι ο John Bowlby (1985) ήταν ο πρώτος που συνέβαλε στην ευρύτερη αναγνώριση της σχέσης που υπάρχει μεταξύ της αντικοινωνικής τάσης που εκδηλώνουν ορισμένοι άνθρωποι και μιας έντονης συγκινησιακής στέρησης που προκλήθηκε από κάποια σημαντική απώλεια στα πρώτα χρόνια της ζωής, ενώ ο Winnicott (1984/1956) τοποθετεί χρονικά αυτή τη στέρηση στο τέλος περίπου της βρεφικής ηλικίας και στην αρχή της νηπιακής ζωής (μεταξύ δηλαδή του πρώτου και του δεύτερου χρόνου της ζωής).

9. Ένα παράδειγμα εξοικείωσης με το φόβο και το θάνατο από την πρόσφατη ιστορία της χώρας μας και πριν την «κυριαρχία» των σύγχρονων μέσων, παρουσιάζεται στο εξαιρετικό αυτοβιογραφικό διήγημα του Βασίλη Λιόγκαρη (1996), όπου ο συγγραφέας αφηγείται πως στη διάρκεια της κατοχής, αυτός και οι φίλοι του έπαιζαν μπάλα μ' ένα ακρωτηριασμένο χέρι και κρυφτό πίσω από πτώματα ανθρώπων που υπέκυψαν από την πείνα.

10. Πάλι με την έννοια που αποδίδει ο McLuhan στο «cold», σύμφωνα με την οποία το ψυχρό υποδηλώνει το συγκροτημένο και το ψύχραιμο (cool) ό,τι ευνοεί τη συντονισμένη λειτουργία πολλών αισθήσεων.

11. Η διακεκριμένη ψυχολόγος Penelope Leach (1997) με το βιβλίο της *Your Baby and Child*, γεφυρώνει με τρόπο εξαιρετικό το χάσμα με-

ταξύ θεωρίας και πράξης, ειδικών και γονιών, ενηλίκων και παιδιών. Παρ' ότι το βιβλίο αυτό χρησιμοποιείται ως διδακτικό εγχειρίδιο σε πανεπιστημιακά τμήματα αγγλόφωνων χωρών, είναι τόσο ευανάγνωστο όσο να μπορεί να χρησιμοποιηθεί από γονείς μη-ειδικούς. Αποτελεί την εφαρμογή στην πράξη της σύγχρονης εξελικτικής, οικογενειακής και εκπαιδευτικής ψυχολογίας.

12. Τελευταία γίνεται πολύς λόγος για εκπαίδευση στη χρήση των ΜΜΕ, στην Ελλάδα και διεθνώς [το επιστημονικό περιοδικό *Journal of Communication* αφιερώνει ολόκληρο το τελευταίο τεύχος του σε αυτό το θέμα (1998, σελ. 48¹), θεσμοθετημένη μάλιστα στο σχολείο, μεταξύ άλλων «εκπαιδεύσεων» όπως η αγωγή του καταναλωτή, η αγωγή υγείας, η κυκλοφοριακή αγωγή, η σεξουαλική αγωγή, η περιβαλλοντική αγωγή. Οι απαιτήσεις αυτές αντανακλούν ακόμη καλύτερα τη γενική σύγχυση σχετικά με το ποιός έχει ποιές ευθύνες για ποιά πράγματα, μέσα στην οποία όλα τα δεινά αποδίδονται στα μέσα και όλες οι «διορθωτικές παρεμβάσεις» απαιτούνται από το σχολείο, σαν να μη λειτουργούν άλλοι κοινωνικοί θεσμοί που να προκαλούν ή να μπορούν να αποτρέψουν τα σημαντικά κοινωνικά προβλήματα.

13. Αναφορές στο έργο του Selye γίνονται συνεχώς σε πολλά σημεία του κειμένου του McLuhan, και όσον αφορά τις ομοιοστατικές λειτουργίες των οργανισμών και σε σχέση με τα στάδια του άγχους και την αντίδραση σε αυτό. Ολόκληρη η θέση περί ακρωτηριασμού ή νέκρωσης του ανθρώπινου μέσου που αντικαθίσταται από το αντίστοιχο τεχνητό για να διατηρηθεί η ισορροπία του συστήματος, φαίνεται να είναι εμπνευσμένη από το έργο του Selye.

14. Από την εισαγωγή στη Β' έκδοση, σελ. Xi.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αγάθωνος-Γεωργοπούλου Ε., «Βία στην Οικογένεια», στο: Σ. Τσίτουρα (επιμ.), *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Έκδοση Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας και Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, Αθήνα, 1990.
- Aiello R. and Sloboda J.A. (eds.), *Musical Perceptions*, Oxford University Press, Corby, 1994.
- Alexander A., «The Effect of Media on Family Interaction», in: D. Zillman, J. Bryant, A. Huston (eds.), *Media Children and the Family: Social Scientific, Psychodynamic and Clinical Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates Publ. Hillsdale, New Jersey, 1994.
- Αναστασία - Βλάχου Π., *Η Επίδραση της Τηλεόρασης στην Ψυχική*

- και Σωματική Υγεία του Παιδιού, Συνέδριο «Παιδί και ΜΜΕ», Οργανωτές: ΕΚΠΟΙΖΩ και Δήμος Αθηναίων, 31/10-1/11, 1997.
- Ashbac C., «Media Influences and Personality Development: The Inner Image and the Outer World», in: D. Zillman, J. Bryant, A. Huston (eds.), *Media Children and the Family: Social Scientific, Psychodynamic and Clinical Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates Publ. Hillsdale, New Jersey, 1994.
- Bassedas M., Benloch M., Sellares R., Davou B., Makris R., Beller K., Merkens H., Sylva K., Moss P., Mantovani S., Zaninelli F., *Work and Family Life in Five Cities: Family Structure, Working Time, Childrens Development and School Adjustment: A Study of the Consequences of New Modes of Family Life on Children in Five Main European Cities*, European Com-mission, Dierctorate-General V, 1996.
- Bettelheim B., *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales*, Penguin books, London, 1975.
- Bettelheim B. and Zelan K., *On Learning to Read*, Penguin Books, London, 1981.
- Berger C., «Finding a Cure for Communication», *Journal of Communication*, 47(1), 1997, σελ. 109-115.
- Bowlby J., *Attachment and Loss: Volume 2: Separation, Anxiety and Anger*, Pelican Books, London, 1985 (πρώτη έκδοση το 1973).
- Brown J.A., «Media Literacy Perspectives», *Journal of Communication*, 48(1), 1998, σελ. 44-57.
- Bruce V., «Reality and Imagination», in: V. Bruce (ed.), *Unsolved Mysteries of the Mind: Tutorial Essays in Cognition*, Erlbaum (UK), Taylor and Francis, London, 1996.
- Cantor J., «Confronting Childrens Fright Responses to Mass Media», in: D. Zillman, J. Bryant, A. Huston (eds.), *Media Children and the Family: Social Scientific, Psychodynamic and Clinical Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates Publ. Hillsdale, New Jersey, 1994.
- Cantor J. and Reilly S., «Adolescents Fright Reactions to Television and Films», *Journal of Communication*, 32, 1982, σελ. 87-99.
- Christakis N., «Zapping: Un Nouvel Espace-Temps Televisuel?», *International Review of Sociology*, 1, 1994, σελ. 165-172.
- Davou B., «School Failure and Antisocial Behaviour: On Interpreting the Common Message of Openly Unrelated Actions», in: B. Davou and F. Xenakis (eds.), *Feeling, Communicating and*

- Thinking: Readings on the Emotional and Communicational Aspects of Learning*, Papazissis Publishers, Athens, 1998.
- Deliege I. and Sloboda J. (eds.), *Musical Beginnings: Origins and Development of Musical Competence*, Oxford University Press, Corby, 1996.
- Δραγώνα Θ., «Αλλαγές στην Οικογενειακή Ζωή: Λήξη των Παλαιών Συμβολαίων και Διαπραγμάτευση Καινούριων», στο: Δ. Κονδύλη (επιμ.), *Παιδική Προστασία: Τάσεις και Προοπτικές*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1994.
- Eron L. and Heusmann L., *Television and the Aggressive Child: A Cross National Comparison*, Lawrence Erlbaum Assoc., Hillsdale, New Jersey, 1984.
- Fishbein H., «Socialization and Television, in O. Boyd-Barrett and P. Braham, *Media, Knowledge and Power*, Open University Press, London, 1987.
- Freu A., *The Ego and the Mechanisms of Defence*, Hogarth Press and The Institute of Psycho-analysis, London, 1986/1937.
- Funk J. and Buchman D., «Playing Violent Video and Computer Games and Adolescent Self Concept», *Journal of Communication*, 46(2), 1996, σελ. 19-32.
- Griffiths M., «Are Computer Games Bad for Children», *The Psychologist*, 9, 1993, σελ. 401-407.
- Griffiths M., «Video Games and Aggression», *The Psychologist*, 9, 1997, σελ. 397-401.
- Heat B.S., «What No Bedtime Story Means: Narrative Skills at Home and School», in: B. Mayor and A.K. Pugh (eds.), *Language Communication and Education*, Croom Helm Ltd., Kent, 1987.
- Hargreaves D.J. and North, A.C. (eds.), *The Social Psychology of Music*, Oxford University Press, Corby, 1997.
- Hornsby B., *Overcoming Dyslexia*, Martin Dunitz, London, 1984.
- Huston A.C., Zillman D., Bryant J., «Media Influence, Public Policy, and the Family» in D. Zillman, J. Bryant, A. Huston (eds.), *Media Children and the Family: Social Scientific, Psychodynamic and Clinical Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates Publ. Hillsdale, New Jersey, 1994.
- Iwaniec D., *The Emotionally Abused and Neglected Child: Identification, Assessment and Intervention*, John Wiley and Sons, Chichester, 1995.
- Kraut R., Patterson M., Lundmark V., Kiesler s., Mukopdhyay and Scherlis W., «Internet Paradox: A Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-

- Being?», *American Psychologist*, 9, 1998 σελ. 1017-1031.
- Κογκίδου Δ., *Μονογονεϊκές Οικογένειες: Πραγματικότητα, Προοπτικές, Κοινωνική Πολιτική*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1995.
- Λιόγκαρης Β., *Συνοικισμός Χαροκόπου*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1996.
- Leach P., *Your Baby and Child*, 3rd edition, Penguin, London, 1997.
- Lind J. and Neuman S., *Η Μουσική στην Αρχή της Ζωής*, εκδ. Ρεϋμόνδος, Αθήνα, 1987.
- MacBeth T.M. «Introduction», T. MacBeth (ed.), *Tuning in to Young Viewers: Social Science Perspectives on Television*, London, Sage, 1996.
- McLuhan M. «Understanding Media: The Extensions of Man, Signet Books», *The New American Library, Inc.*, New York, 1964.
- Μουσούρου Λ., «Αστεακή Οικογένεια και Κοινωνικός Εκσυγχρονισμός», στο: Σ. Τσίτουρα (επιμ.) *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Έκδοση Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας και Ελληνικής Εταιρείας Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, Αθήνα, 1990.
- Μουσούρου Λ., «Αλλαγές στην Οικογενειακή Ζωή - Επιπτώσεις στη Φροντίδα και Προστασία του Παιδιού», στο: Δ. Κονδύλη (επιμ.), *Παιδική Προστασία: Τάσεις και Προοπτικές*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1994.
- Μπασαντής Δ., *Βιβλίο και Επικοινωνία*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1993.
- Murray B., «Rise in School Internet Use Spurs Creativity Problems», *The APA Monitor*, December 1996, σελ. 45.
- Naidoo, S. *Specific Dyslexia*, Pitman Publishing, London, 1972.
- Newson E., «Video Violence and the Protection of Children», *The Psychologist*, 7(6), 1994, σελ. 272-274.
- Ostwald P., Morrison E., «Music in the Organization of Childhood Experience», in: D. Morrison (ed.), *Organizing Early Experience: Imagination and Cognition in Childhood*, Baywood Publ. Co., Amityville, New York, 1988.
- Παπαθανασόπουλος Σ., *Η Δύναμη της Τηλεόρασης: Η Λογική του Μέσου και η Αγορά*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης, 1997.
- Parks M. and Floyd K., «Making Friends in Cyberspace», *Journal of Communication*, 46(1), 1996, σελ. 80-97.
- Παπαδιώτη Αθανασίου Β., «Η Επίδραση της Τηλεοπτικής βίας στην Επιθετικότητα των Παιδιών», *Νέο Ψυχολογικό Σχήμα*, 10, 1991, σελ. 41-44.

- Πάτσια Φ., «Οι Αντιλήψεις των Γονιών για τις Επιδράσεις της Τηλεόρασης στην Κοινωνικο-Συναισθηματική Ανάπτυξη και Συμπεριφορά των Παιδιών», *Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, Τμήμα ΕΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ιούλιος 1998.
- Perse E.M., «Implications of Cognitive and Affective Involvement for Channel Changing», *Journal of Communication*, 48, 1998, σελ. 49-68.
- Πόρποδας Κ., *Δυσλεξία: Η Ειδική Διαταραχή στη Μάθηση του Γραπτού Λόγου*, εκδ. Μορφωτική, Αθήνα, 1981.
- Seligman M.E.P., *Helplessness*, W.H. Freeman, London, 1975.
- Seligman M.E.P., Maier S.F. and Solomon R.L., «Unpredictable and Uncontrollable Aversive Events», in: F.R. Brush (ed.), *Aversive Conditioning and Learning*, Academic Press, New York, 1971.
- Selye H., *The Stress of Life*, McGraw-Hill, New York, 1956.
- Σεραφετινίδου Μ., «ΜΜΕ και Οικογένεια», στο: Σ. Τσίτουρα (επιμ.), *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Ελληνική Εταιρία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας και Ελληνική Εταιρία Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών, Αθήνα, 1990.
- Singer J. and Singer D.G., «A Cognitive-Affective Theory of the Development of Imagination: Family Mediation and Television Influences», in: D. Morrison (ed.), *Organizing Early Experience: Imagination and Cognition in Childhood*, Baywood Publ. Co., Amityville, New York, 1988.
- Τσαρδάκης Δ., *Εξορκίζοντας τα ΜΜΕ*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1998.
- Valkenburg P. Vooijs M.W., Van Der Voort T.H.A. and Wiegman O., «The Influence of Television on Childrens Fantasy Styles: A Secondary Analysis», *Imagination Cognition and Personality*, 12(1), 1992, σελ. 55-68.
- Van Evra J., *Television and Child Development*, Lawrence-Erlbaum Assoc., Hillsdale, New Jersey, 1990.
- Weimann G., «Zapping in the Holy Land: Coping with Multi-Channel TV in Israel», *Journal of Communication*, 45(1), 1995, σελ. 96-102.
- Winnicott D. *Το Παιδί, το Παιχνίδι και η Πραγματικότητα*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης, 1980/1953.
- Winnicott D., «The Antisocial Tendency», in: C. Winnicott R., Shepherd M. Davis (eds.), *Deprivation and Delinquency*, Tavistock Publications, 1984, London, σελ. 120-131.

Η κλίμακα στάσεων απέναντι στην παρανοειδή σχιζοφρένεια (Σ.Α.Π.Σ.)

Νέστορος Ι.Ν.*, Πλατρίτης Κ.Ν.,
Τσούρης Γ.Κ., Κατάκης Κ.Γ.

Περίληψη

Η κλίμακα των στάσεων απέναντι στην ψυχική ασθένεια των Cohen και Struening (1962) που αποτελείται από 51 προτάσεις, ήταν το πρώτο υλικό για την κατασκευή της κλίμακας Στάσεων Απέναντι στην Παρανοειδή Σχιζοφρένεια (Σ.Α.Π.Σ.). Η κλίμακα Σ.Α.Π.Σ. εμπλουτίστηκε με 29 επιπλέον προτάσεις και εξειδικεύτηκε στην παρανοειδή σχιζοφρένεια. Επιπλέον, δημιουργήθηκαν τέσσερα διαφορετικά ερωτηματολόγια. Τα τρία από τα τέσσερα ερωτηματολόγια (Β, Γ, Δ) συνοδεύονται από μια τυπική περιγραφή (πορτραίτο) ενός ατόμου με παρανοειδή σχιζοφρένεια. Τα ερωτηματολόγια αυτά στοχεύουν να μελετήσουν τις στάσεις απέναντι στη σχιζοφρένεια παρανοϊκού τύπου στις περιπτώσεις που χορηγούνται α) η διάγνωση και/ή β) το πορτραίτο ενός ατόμου με σχιζοφρένεια παρανοϊκού τύπου.

Η διερεύνηση των στάσεων απέναντι στην ψυχική ασθένεια άρχισε να αποκτά ενδιαφέρον από τη δεκαετία του '60, κυρίως με την άνοδο της κοινοτικής ψυχιατρικής (Baker and Schulberg, 1967, Cohen and Struening, 1962, 1964, 1965,) και αποτέλεσε θέμα αρκετών ερευνών τόσο στο εξωτερικό (Bhugra, 1989, Canten and Soomaker, 1960, De Almeida-Filho, 1987, Rabkin, 1972, Trute,

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής Κλινικής Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Teff and Segall, 1989) όσο και στην Ελλάδα (Γεώργας και Τζανάκης, 1978, Μαδιανός, Γκαρέλης και Αλεβίζος, 1983, Νέστορος, 1993, Νέστορος και συν., 1992, Nestoros et al., 1995, 1998). Ειδικότερα, μελετήθηκαν οι στάσεις του γενικού πληθυσμού (Freeman and Kassebaum, 1960, Greenley, 1984, Hollingshead and Redlich, 1958, Link et al., 1987, Nunnally, 1961, Phillips, 1964, Taylor and Dear, 1981, Whatley, 1959), των επαγγελματιών υγείας (Eker, 1985, Eker and Arkar, 1991, Reznikoff, 1963, Vernalis and St. Pierre, 1964, Weller and Grunes, 1988), αλλά και των φοιτητών (Cascio-Flores, 1990, Eker, 1988, 1989) απέναντι στον ψυχικά άρρωστο.

Στον Ελληνικό χώρο οι πρώτες έρευνες αφορούσαν την αξιολόγηση των στάσεων των συγγενών των ψυχικά ασθενών (Alivisatos and Lyketsos, 1964, Dimitriou, Ierodiasconou and Kokantzis, 1978; Safilios-Rothschid, 1969) καθώς και των στάσεων του γενικού πληθυσμού (Γεώργας και Τζανάκης, 1978, Μαδιανός και συν., 1984, Νέστορος, 1993, Vassiliou and Vassiliou, 1968) απέναντι στην ψυχική ασθένεια. Λίγο αργότερα δημοσιεύτηκαν έρευνες που αξιολογούσαν τις στάσεις επαγγελματιών υγείας (Αλεβίζος, Μαδιανός και Στεφανής, 1983, Koutrelakos, Gedeon and Struening, 1978, Μαντάς και συν., 1994, Τριποδιανάκης, Σαραντίδης και Θεοδωροπούλου, 1990) και φοιτητών (Νέστορος και συν., 1992, Nestoros et al., 1995, 1998).

Από τη δεκαετία του '70 εμφανίζονται στο εξωτερικό οι πρώτες έρευνες που μελετούν τις στάσεις απέναντι σε συγκεκριμένες ψυχικές διαταραχές, όπως η σχιζοφρένεια γενικά, η νοητική καθυστέρηση, η επιληψία, η μανία, η σχιζοφρένεια παρανοϊκού τύπου, η αγχώδης νεύρωση, η κατάθλιψη κ.ά. (Corcoran, Frank and Elliott, 1988, Takai et al., 1990, Yang, 1989). Όπως οι έρευνες που αξιολογούσαν την ψυχική ασθένεια γενικά, έτσι και οι έρευνες που αφορούσαν συγκεκριμένες ψυχικές διαταραχές, μελετούσαν τις στάσεις του κοινού (Lukers, 1985, McKeon and Carrick, 1991, Milns, 1986, Parra, 1987, Penayo et al., 1988), των συγγενών των ψυχικά ασθενών (Barrowclough, Johnston and Tarrier, 1994, Leff, 1987, Morley, Wykes and MacCarthy, 1991, Tarrier and Barrowclough, 1990, Tarrier, Tantam and Gater, 1994, Wig, et al., 1987) των επαγγελματιών υγείας (Chinnayya et al., 1990, Middleton, 1953, Roskin and Marell, 1988, Wright and Klein, 1966) και των φοιτητών (Chan et al., 1988, Malla and Shaw, 1987, Williams and Williams, 1961).

Στην Ελλάδα η πρώτη έρευνα που μελετά τις στάσεις απέναντι σε συγκεκριμένη ψυχική διαταραχή –πρόκειται για την σχιζο-

φρένεια παρανοϊκού τύπου- εμφανίζεται το 1995 (Nestoros et al., 1995).

Αρκετές από τις προαναφερθείσες έρευνες που αφορούν την αξιολόγηση των στάσεων απέναντι στην ψυχική ασθένεια γενικά, χρησιμοποίησαν την κλίμακα Opinions about Mental Illness (O.M.I.). Η κλίμακα αυτή κατασκευάστηκε από τους Cohen και Struening το 1953 και στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τους Koutrelakos, Gedeon και Struening (1978). Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές (Αλεβίζος, Μαδιανός και Στεφανής, 1983, Μαδιανός και συν., 1984, Μαντάς και συν., 1994) η O.M.I. είναι η πλέον διαδεδομένη κλίμακα τα τελευταία τριάντα χρόνια που χρησιμοποιήθηκε σε έρευνες αξιολόγησης στάσεων κοινωνικών ομάδων απέναντι στην ψυχική ασθένεια.

Εντούτοις δεν πρέπει να αγνοηθεί ότι τα τελευταία χρόνια αμφισβητήθηκε η αξιοπιστία της κλίμακας O.M.I. – κυρίως ως προς την πληρότητα και επικαιρότητά της. Μια άλλη σοβαρή κριτική που ασκήθηκε στην O.M.I. είναι ότι περιορίζεται στην αναφορά του όρου «ψυχική ασθένεια», παραλείποντας οποιαδήποτε περιγραφή. Έτσι δε διευκρινίζεται αν η κλίμακα αξιολογεί στάσεις απέναντι στην έννοια «ψυχική ασθένεια» ή στάσεις απέναντι στην «αποκλίνουσα συμπεριφορά» γενικά (Shokoohi-Yekta and Retish, 1991).

Στην παρούσα δημοσίευση παρουσιάζουμε την πρώτη κλίμακα για την αξιολόγηση των στάσεων απέναντι σε συγκεκριμένη ψυχική διαταραχή που χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα, την κλίμακα Στάσεων Απέναντι στην Παρανοειδή Σχιζοφρένεια (Σ.Α.Π.Σ.).

Η έλλειψη ερευνών για την αξιολόγηση των στάσεων απέναντι σε συγκεκριμένες ψυχικές διαταραχές στη χώρα μας, μας παρότρυνε να επιχειρήσουμε την ανάπτυξη μιας κλίμακας αξιολόγησης των στάσεων απέναντι στην παρανοειδή σχιζοφρένεια που να είναι προσαρμοσμένη στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Οι λόγοι για τους οποίους επιλέξαμε την παρανοειδή σχιζοφρένεια είναι οι ακόλουθοι: α) η διαταραχή αυτή έχει προσελκύσει έντονο επιστημονικό ενδιαφέρον, β) διατηρεί σημαντικό ποσοστό εμφάνισης στο γενικό πληθυσμό, γ) κρίνεται ως μια από τις σοβαρότερες ψυχικές διαταραχές και δ) η κλινική εικόνα που την χαρακτηρίζει είναι η σταθερότερη σε σχέση με αυτές των υπολοίπων τύπων σχιζοφρένειας (Gelder et al., 1996, Μάνος, 1997, Νέστορος, 1993, Nestoros, 1997a,b).

Στηριχθήκαμε στην κλίμακα O.M.I. για να αναπτύξουμε ένα ερωτηματολόγιο με 68 προτάσεις. Τροποποιήσαμε τις 51 προτά-

σεις που πήραμε από την Ο.Μ.Ι., ώστε να αναφέρονται στην παρανοειδή σχιζοφρένεια και προσθέσαμε άλλες 17, οι οποίες αναφέρονταν στην θεραπεία και την αιτιολογία. Οι προτάσεις συνοδεύονταν από μια σύντομη παράγραφο που επεξηγούσε συνοπτικά την συμπτωματολογία ενός ατόμου με παρανοειδή σχιζοφρένεια, όπως διαγιγνώσκεται με τα κριτήρια του DSM-IV (1994).

Το ερωτηματολόγιο αυτό χρησιμοποιήθηκε σε πιλοτική έρευνα που διεξήχθη το 1994. Συμπληρώθηκε από 120 πρωτοετείς φοιτητές όλων των σχολών του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο (με τους φοιτητές ψυχολογίας να αποτελούν το 25.8% του συνολικού δείγματος). Ο δείκτης δειγματοληπτικής επάρκειας MSA (Measure of Sampling Adequacy) των Keiser-Mayer-Olkin ήταν 0.51. Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας αυτής ανακοινώθηκαν στο 4ο Πανευρωπαϊκό Συνέδριο Ψυχολογίας που διεξήχθη στην Αθήνα τον Ιούλιο του 1995 (Nestoros et al., 1995) και στη συνέχεια, το 1998, στο 6ο Παγκόσμιο Συνέδριο της Παγκόσμιας Ένωσης για την Ψυχοκοινωνική Αποκατάσταση, στο Αμβούργο της Γερμανίας (Nestoros et al., 1998). Η παραγοντική ανάλυση (factor analysis), όπως προτείνεται από τους Cohen and Struening, ήταν δυνατό να επιτευχθεί με τη διεξαγωγή συγκρίσεων μεταξύ ομαδοποιημένων προτάσεων και συγκεκριμένα με την καταγραφή και πρόσθεση των απαντήσεων σε πέντε παράγοντες. Εντούτοις, δεν είχε εφαρμογή στην παραγοντική ανάλυση των δεδομένων της παρούσας έρευνας, αφού προέκυψαν 17 διαφορετικοί παράγοντες που περιλάμβαναν προτάσεις, οι οποίες απείχαν νοηματικά σε πολύ μεγάλο βαθμό μεταξύ τους. Σε αυτό είναι δυνατό να συνέβαλε σημαντικά το γεγονός ότι το ερωτηματολόγιο της Ο.Μ.Ι. είχε υποστεί σοβαρή μετατροπή. Επομένως, προτιμήθηκε η ανάλυση κάθε μιας πρότασης ξεχωριστά. Άλλωστε με τη μέθοδο αυτή προσφέρεται η δυνατότητα αξιολόγησης των στάσεων με απόλυτα κριτήρια και όχι μόνο με συγκριτικά κριτήρια, όπου μια τιμή βασισμένη σε παραγοντική ανάλυση δεν μπορούσε να έχει κάποιο νόημα πέρα από την σύγκρισή της με άλλες παρόμοιες τιμές.

Από την έρευνα αυτή διαπιστώσαμε ακόμη ότι η παράγραφος που αφορούσε στη συμπτωματολογία της παρανοειδούς σχιζοφρένειας ήταν άστοχη, αφού η χρησιμοποίηση επιστημονικής ορολογίας (π.χ. επίπεδο ή εμφανώς απρόσφορο συναίσθημα) δυσκόλευε ένα σημαντικό μέρος του δείγματος.

Στοχεύοντας στη βελτίωση του ερωτηματολογίου προβήκαμε σε μια νέα έρευνα-πιλότο. Κρατήσαμε το βασικό κορμό (δηλαδή τις 68 προτάσεις) και αναπτύξαμε τρία ερωτηματολόγια. Να ση-

μειωθεί ότι διατηρήθηκε και στα τρία ερωτηματολόγια η ίδια διάταξη των προτάσεων. Αντικαταστήσαμε την παράγραφο με τη συμπρωματολογία που χρησιμοποιήσαμε στην Σ.Α.Π.Α., με ένα τυπικό πορτραίτο ατόμου με Παρανοειδή Σχιζοφρένεια. Για τη δημιουργία του πορτραίτου βασιστήκαμε στα διαγνωστικά κριτήρια για την Παρανοειδή Σχιζοφρένεια, όπως αυτά ορίζονται από το DSM-IV (1994).

Τα τρία ερωτηματολόγια χορηγήθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών του 4ου Πανευρωπαϊκού Συνεδρίου Ψυχολογίας, που διεξήχθη στην Αθήνα τον Ιούλιο του 1995, σε 300 Έλληνες επαγγελματίες υγείας και Έλληνες φοιτητές από τα Τμήματα Ψυχολογίας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Για την ανάλυση των δεδομένων προτιμήσαμε και πάλι να επεξεργαστούμε την κάθε πρόταση χωριστά.

Το πρώτο ερωτηματολόγιο (Α) δε συνοδευόταν από το πορτραίτο, αλλά οριζόταν ως θέμα του ερωτηματολογίου «Η διερεύνηση των στάσεων απέναντι στην Παρανοειδή Σχιζοφρένεια». Έτσι, οι προτάσεις ήταν διατυπωμένες με τρόπο που να αναφέρονται στην παρανοειδή σχιζοφρένεια: Το δεύτερο ερωτηματολόγιο (Β) με τις προτάσεις διατυπωμένες με τον ίδιο τρόπο, συνοδευόταν από το πορτραίτο και οριζόταν ως θέμα του ερωτηματολογίου «Η διερεύνηση των στάσεων απέναντι στην Παρανοειδή Σχιζοφρένεια». Το τρίτο ερωτηματολόγιο (Γ) συνοδευόταν από το πορτραίτο και οριζόταν ως θέμα του ερωτηματολογίου «Η διερεύνηση των στάσεων απέναντι σε συγκεκριμένη ψυχική διαταραχή». Εδώ, στη διατύπωση των προτάσεων, αντί της Παρανοειδούς Σχιζοφρένειας γινόταν χρήση της έκφρασης «συγκεκριμένη ψυχική διαταραχή».

Τα αποτελέσματα της τελευταίας πιλοτικής έρευνας μας έδειξαν ότι απαιτούνται επιπλέον βελτιώσεις τόσο στις προτάσεις, όσο και στο πορτραίτο.

Από τις διορθωτικές και συμπληρωματικές παρεμβάσεις στην κλίμακα, προέκυψε η κλίμακα Στάσεων Απέναντι στην Παρανοειδή Σχιζοφρένεια (Σ.Α.Π.Σ.), όπως αυτή εμφανίζεται στην παρούσα δημοσίευση.

Στο πορτραίτο επιμελώς αποφύγαμε τη χρησιμοποίηση επιστημονικών όρων, με σκοπό η εφαρμογή της κλίμακας να μην περιορίζεται σε πληθυσμούς με καλή γνώση της ορολογίας. Επίσης, στο πορτραίτο, αυτή τη φορά περιοριστήκαμε μόνο σε εκείνα τα συμπτώματα, από το σύνολο των θετικών και αρνητικών συμπτωμάτων της Andreasen (1983, 1984), τα οποία αποτελούν τα πιο

αντιπροσωπευτικά για την παρανοειδή σχιζοφρένεια – δηλαδή παρουσιάζουν το υψηλότερο ποσοστό εμφάνισης σε σύγκριση με τα υπόλοιπα συμπτώματα (Andreasen, 1987). Το πορτραίτο στη συνέχεια μελέτησαν έμπειροι επαγγελματίες και ακαδημαϊκοί από το χώρο της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής, οι οποίοι εκτίμησαν ότι αντικατοπτρίζει την τυπική κλινική εικόνα ενός ατόμου με συμπτώματα σχιζοφρένειας παρανοϊκού τύπου.

Όσον αφορά στις προτάσεις, κρίναμε σημαντική την προσθήκη προτάσεων που να αφορούν στη συμπτωματολογία. Έτσι, είναι δυνατή η αξιολόγηση των στάσεων γύρω από την κλινική εικόνα της παρανοειδούς σχιζοφρένειας. Επίσης, περιορίσαμε τον αριθμό των προτάσεων που δανειστήκαμε από την κλίμακα Ο.Μ.Ι. και χρησιμοποιώντας διάφορες βιβλιογραφικές πηγές (Bentall, Kaney and Dewey, 1991, DSM-IV, 1994, Furnham and Rees, 1988, ICD-10, 1992, Kaplan and Sadock, 1995) προσθέσαμε άλλες προτάσεις που κρίναμε περισσότερο χρήσιμες.

Με την τελευταία τροποποίηση, οι προτάσεις που ανέρχονταν στις ογδόντα (80) κατατάσσονται στις ακόλουθες πέντε θεματικές ενότητες: 1) αιτιολογία, 2) θεραπεία, 3) διάκριση, 4) κρατική μέριμνα και 5) συμπτωματολογία. Οι θεματικές ενότητες, με τις προτάσεις που περιλαμβάνονται σ αυτές, εξασφαλίζουν μια ουσιαστική και ολοκληρωμένη διερεύνηση των στάσεων γύρω από την παρανοειδή σχιζοφρένεια. Κάθε θεματική περιλαμβάνει προτάσεις που αντιπροσωπεύουν τις κυριότερες παλαιότερες και σύγχρονες επιστημονικές αλλά και μη επιστημονικές απόψεις γύρω από την παρανοειδή σχιζοφρένεια καθώς και την ψυχική ασθένεια γενικά. Με τον τρόπο αυτό είναι δυνατό να εκτιμηθεί: α) ο βαθμός και η έκταση που επιστημονικές ή μη απόψεις, παλαιότερες και σύγχρονες, υιοθετούνται από τους υπό εξέταση πληθυσμούς και β) ο βαθμός και η έκταση που οι στάσεις που υιοθετούνται από τους υπό εξέταση πληθυσμούς για την παρανοειδή σχιζοφρένεια, συγκλίνουν με αυτές που υιοθετούνται για την ψυχική ασθένεια γενικά.

Για τη μελέτη της θεματικής ενότητας «αιτιολογία», παραθέτονται συνολικά είκοσι (20) προτάσεις. Αυτές αναφέρονται στα ακόλουθα θέματα: κληρονομικότητα, οργανικότητα, προσωπικότητα, οικογενειακοί παράγοντες, άλλοι παράγοντες (π.χ. θεϊκή τιμωρία, δαίμονοληψία, χρήση ουσιών, χαμηλό βιοτικό επίπεδο). Για τη μελέτη της θεματικής ενότητας «συμπτωματολογία», παραθέτονται συνολικά δεκαπέντε (15) προτάσεις. Αυτές αναφέρονται σε συμπτώματα της σχιζοφρένειας γενικά (σύμφωνα με το μοντέλο της

Andreasen, 1987), αλλά και της παρανοειδούς σχιζοφρένειας, τα οποία περιλαμβάνονται στις κλίμακες για την αξιολόγηση των θετικών (Andreasen, 1984) και αρνητικών ψυχωσικών συμπτωμάτων (Andreasen, 1983). Κάποια από τα συμπτώματα παρανοειδούς σχιζοφρένειας είχαν χρησιμοποιηθεί στο πορτραίτο και κάποια όχι. Για τη μελέτη της θεματικής ενότητας «θεραπεία», παραθέτονται συνολικά δεκαπέντε (15) προτάσεις. Αυτές αφορούν θέματα σχετικά με την αποτελεσματικότητα: επαγγελματιών από διαφορετικά επαγγέλματα υγείας, των δημοσίων και ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας, διαφορετικών τύπων θεραπείας, κ.α. Για τη μελέτη της θεματικής ενότητας «κοινωνική διάκριση», παραθέτονται συνολικά δεκαεννέα (19) προτάσεις, που πραγματεύονται κυρίως ζητήματα σχετικά με τα πολιτικά, κοινωνικά και ατομικά δικαιώματα και καθήκοντα των ατόμων με παρανοειδή σχιζοφρένεια. Για τη μελέτη της θεματικής ενότητας «κρατική μέριμνα», παραθέτονται συνολικά έντεκα (11) προτάσεις που θίγουν κυρίως την κρατική ευθύνη σε τομείς, όπως η θεραπεία, η νοσηλεία, η έρευνα και η κοινωνική ευαισθητοποίηση.

Θεωρώντας ενδιαφέρουσα την περίπτωση που οι προτάσεις συνοδεύονταν από το πορτραίτο χωρίς καμιά υπόδειξη ότι αφορούσαν μια παθολογική κατάσταση, προσθέσαμε ένα τέταρτο ερωτηματολόγιο στην κλίμακα. Τα τρία (Β, Γ και Δ) από τα τέσσερα ερωτηματολόγια συνοδεύονταν από το πορτραίτο (βλέπε πίνακα 1). Οι προτάσεις διατηρούσαν την ίδια διάταξη και στα τέσσερα ερωτηματολόγια. Εκτός από το ερωτηματολόγιο Α, στα τρία ερωτηματολόγια με το πορτραίτο, οι προτάσεις είχαν την ίδια ακριβώς διατύπωση. Αυτό επιτεύχθηκε χρησιμοποιώντας στις προτάσεις τις ακόλουθες διατυπώσεις: «συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη», ή «άτομα σαν τον Ορέστη». Βέβαια, στο ερωτηματολόγιο Β, αναφέρεται ξεκάθαρα στο τέλος του πορτραίτου ότι «κάποιοι ειδικοί διέγνωσαν ότι ο Ορέστης εμφανίζει συμπτώματα παρανοειδούς σχιζοφρένειας», στο ερωτηματολόγιο Γ «κάποιοι ειδικοί διέγνωσαν τον Ορέστη πάσχοντα από ψυχική διαταραχή» και τέλος, στο ερωτηματολόγιο Δ αποφεύγεται οποιαδήποτε πληροφορία για τις διαγνώσεις που μπορεί να έγιναν, οπότε ο αναγνώστης επηρεάζεται μόνο από τις συμπεριφορές που αναφέρονται στο πορτραίτο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Σ.Α.Π.Σ.	Προτάσεις	Πορτραίτο	Διάγνωση
Ερωτηματολόγιο Α	73	ΟΧΙ	Παρανοειδής σχιζοφρένεια
Ερωτηματολόγιο Β	73	ΝΑΙ	Παρανοειδής σχιζοφρένεια
Ερωτηματολόγιο Γ	73	ΝΑΙ	Ψυχική διαταραχή
Ερωτηματολόγιο Δ	73	ΝΑΙ	Ψυχική διαταραχή

Όσον αφορά στην επεξεργασία των αποτελεσμάτων, οι συγγραφείς της παρούσας μελέτης δεν προτείνουν –όπως και προηγούμενα– την ανάλυση της κάθε θεματικής ενότητας ξεχωριστά. Αντίθετα, προτείνεται η ανάλυση της κάθε μίας πρότασης ξεχωριστά.

Οι απαντήσεις σε κάθε ερωτηματολόγιο είναι διαμορφωμένες σύμφωνα με τον τύπο Likert. Συγκεκριμένα, σε κάθε πρόταση των ερωτηματολογίων αντιστοιχεί μια εξαβάθμια κλίμακα απαντήσεων που εκτείνεται από το «συμφωνώ απόλυτα», έως το «διαφωνώ απόλυτα». Στην πρώτη σελίδα κάθε ερωτηματολογίου, συμπληρώνονται τα ακόλουθα στοιχεία που αφορούν στους εξεταζόμενους: φύλο, ηλικία, επαγγελματική ιδιότητα, πανεπιστήμιο φοίτησης, επαγγελματική πείρα με ψυχικές διαταραχές (συμπεριλαμβανομένης και της σχιζοφρένειας παρανοϊκού τύπου). Τέλος να σημειωθεί ότι κάθε ένα από τα ερωτηματολόγια συνοδεύεται από σύντομες αλλά σαφείς οδηγίες για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου.

Παραθέτουμε το πορτραίτο και τις προτάσεις της κλίμακας Σ.Α.Π.Σ., όπως εμφανίζονται στο ερωτηματολόγιο Β:

Το πορτραίτο

Ο Ορέστης είναι 27 ετών, άνεργος και άγαμος. Τους τελευταίους οκτώ μήνες πιστεύει ότι τον καταδιώκει η μυστική αστυνομία, η οποία παρακολουθεί την κάθε του κίνηση μέσω μηχανημάτων που τοποθέτησε στο στόμα του ο οδοντίατρός του όταν τον επισκέφτηκε για κάποιο πρόβλημά του. Ακούει τους μυστικούς αστυνομικούς να τον βρίζουν και να συνομιλούν μεταξύ τους σχολιάζοντας την κάθε του κίνηση. Οι συγγενείς του δεν μπόρεσαν να ακούσουν τις φωνές αυτές ακόμα και σε περιστάσεις που ο Ορέστης τους παραπονιόταν ότι τις άκουγε πολύ δυνατά. Ο Ορέστης πιστεύει επίσης ότι οι άλλοι άνθρωποι διαβάζουν τις σκέψεις του.

Ο Ορέστης αποφεύγει να βγαίνει από το δωμάτιό του, έπαψε να τρώει μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του επειδή φοβάται ότι το φαγητό είναι δηλητηριασμένο και σταμάτησε να μιλάει με τους λίγους φίλους που διατηρούσε επαφή. Στην προσπάθεια να τον πλησιάσουν και να του μιλήσουν αντιδρά με απειλές και επιθετική συμπεριφορά χωρίς η έκφραση του προσώπου του, οι κινήσεις του σώματός του και το μονότονο της φωνής του να υποδηλώνουν ή να δίνουν έμφαση σε οποιοδήποτε συναίσθημα. Δεν έχει πλυθεί ούτε έχει ξυριστεί για πάρα πολλές εβδομάδες και φοράει συνέχεια τα ίδια ρούχα, τα οποία ισχυρίζεται ότι τον κάνουν να αισθάνεται ασφαλής. Τις λίγες φορές που συζητά με άλλους, είναι δύσκολο να παρακολουθήσει ο συνομιλητής του τις σκέψεις του, οι οποίες είναι περίεργες, συγκεχυμένες και σπάνια οδηγούν σε συγκεκριμένο στόχο. Δεν απαντάει εύκολα σε ερωτήσεις ή απαντάει έμμεσα και με πλάγιο τρόπο και φαίνεται συχνά να αντιδρά σε ερεθίσματα που είναι άσχετα με αυτά που του προσφέρει ο συνομιλητής του.

Κάποιοι ειδικοί διέγνωσαν ότι ο Ορέστης εμφανίζει συμπτώματα παρανοειδούς σχιζοφρένειας.

Οι προτάσεις

1. Οι άνθρωποι που δεν μπορούν να δουλέψουν εξαιτίας συμπεριφορών σαν αυτών του Ορέστη, πρέπει να ενισχύονται οικονομικά από το κράτος.
2. Το κράτος πρέπει να χρηματοδοτεί ερευνητικά προγράμματα που αφορούν τα άτομα σαν τον Ορέστη.
3. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη, πιθανώς οφείλονται σε μη φυσιολογική έκκριση χημικών ουσιών στον εγκέφαλο.
4. Οι Έλληνες αντιμετωπίζουν πιο θετικά από τους υπόλοιπους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα άτομα σαν τον Ορέστη.
5. Στα άτομα σαν τον Ορέστη δε θα πρέπει να επιτρέπεται να κάνουν παιδιά.
6. Τα άτομα σαν τον Ορέστη συνήθως κλείνονται στον εαυτό τους.
7. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά με κανένα τρόπο.
8. Πολλά άτομα με συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη, είναι ικανά να εργασθούν.
9. Στα άτομα σαν τον Ορέστη δεν πρέπει να επιτρέπεται να παντρεύονται.

10. Τα άτομα σαν τον Ορέστη συνήθως χαρακτηρίζονται από έντονη ομιλητικότητα.

11. Οι κλινικοί ψυχολόγοι στη χώρα μας είναι καλά εκπαιδευμένοι, έτσι ώστε να αντιμετωπίζουν σωστά συμπεριφορές σαν αυτές τους Ορέστη.

12. Τα άτομα σαν τον Ορέστη συνήθως χαρακτηρίζονται από αλλόκοτη συμπεριφορά.

13. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη, πιθανώς οφείλονται σε εγκεφαλική δυσλειτουργία.

14. Κάποιος που εμφανίζει συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη, δε χρειάζεται τις υπηρεσίες κάποιου ειδικού.

15. Άτομα σαν τον Ορέστη χαρακτηρίζονται από έλλειψη πρωτοβουλίας.

16. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη πιθανώς οφείλονται σε προσβολή από ιό.

17. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά με οικογενειακή ψυχοθεραπεία.

18. Οι άνθρωποι σαν τον Ορέστη είναι πιο επικίνδυνοι από τους περισσότερους ανθρώπους.

19. Τα άτομα σαν τον Ορέστη είναι συνήθως καχύποπτα.

20. Είναι ένα θετικό βήμα για την αντιμετώπιση συμπεριφορών σαν αυτών του Ορέστη, η ίδρυση κλινικών ψυχικής υγείας μέσα στα γενικά νοσοκομεία.

21. Τα άτομα σαν τον Ορέστη πιθανώς προέρχονται από οικογένειες με απορριπτικούς γονείς.

22. Τα άτομα σαν τον Ορέστη θα πρέπει να αποτρέπονται να έχουν επαφές με τα μικρά παιδιά τους.

23. Το κράτος πρέπει να χορηγήσει κονδύλια για την αύξηση στα ψυχιατρεία των κλινών που προσφέρονται σε άτομα σαν τον Ορέστη.

24. Το κράτος πρέπει να χρηματοδοτεί προγράμματα που στοχεύουν στην ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των πολιτών σε θέματα που αφορούν τα άτομα σαν τον Ορέστη.

25. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη, πιθανώς οφείλονται σε κατάχρηση αλκοόλ.

26. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά με τη συνεργασία ψυχιάτρων και κλινικών ψυχολόγων.

27. Στα άτομα σαν τον Ορέστη δεν πρέπει να επιτρέπεται να ψηφίζουν.

28. Τα άτομα σαν τον Ορέστη συνήθως χαρακτηρίζονται από

αδυναμία να συγκεντρωθούν και να προσέξουν τί συμβαίνει γύρω τους.

29. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά με εξορκισμό.

30. Αν ένα άτομο σαν τον Ορέστη εισαχθεί σε κάποιο κέντρο ψυχικής υγείας, αντιμετωπίζεται πιο θετικά από άτομα που έχουν εισαχθεί για άλλους λόγους.

31. Τα άτομα σαν τον Ορέστη πιθανώς προέρχονται από οικογένειες όπου τουλάχιστον ο ένας από τους δύο γονείς τους συμπεριφέρεται αντιφατικά.

32. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά με ηλεκτροσπασμοθεραπεία (ηλεκτροσόκ).

33. Στα άτομα σαν τον Ορέστη δεν πρέπει να επιτρέπεται να εργάζονται.

34. Τα άτομα σαν τον Ορέστη χαρακτηρίζονται συνήθως από υπερευαισθησία/ευσυγκινησία.

35. Οι άνθρωποι σαν τον Ορέστη δεν είναι δυνατό να επανακτήσουν ποτέ τον παλιό τους εαυτό.

36. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται καλύτερα από ιδιωτικές παρά κρατικές υπηρεσίες.

37. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται καλύτερα από κλινικούς ψυχολόγους παρά από ψυχιάτρους.

38. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη πιθανώς οφείλονται σε στρεσογόνα γεγονότα της ζωής.

39. Το κράτος πρέπει να προωθεί τρόπους που διευκολύνουν την ομαλή επανένταξη στην κοινωνία, ατόμων σαν τον Ορέστη.

40. Τα άτομα σαν τον Ορέστη πιθανώς προέρχονται από οικογένειες που τουλάχιστον ένα μέλος τους εμφανίζει τις ίδιες συμπεριφορές.

41. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη πιθανώς οφείλονται σε χρήση κάποιων ουσιών.

42. Τα άτομα σαν τον Ορέστη μερικές φορές γίνονται επιθετικά.

43. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά με ατομική ψυχοθεραπεία.

44. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη πιθανώς οφείλονται σε παράγοντες που είναι ακόμη άγνωστοι.

45. Τα άτομα σαν τον Ορέστη συνήθως έχουν ιδέες τις οποίες πιστεύουν ότι είναι αληθινές, παρόλο που τα άτομα του ίδιου πολιτισμικού περιβάλλοντος τις θεωρούν λανθασμένες.

46. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται καλύτερα με πίστη στον Θεό.

47. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά με συνδυασμό ψυχοθεραπείας και φαρμακοθεραπείας.

48. Τα άτομα σαν τον Ορέστη πιθανώς προέρχονται από οικογένειες με αυταρχικούς γονείς.

49. Οι ψυχίατροι στη χώρα μας είναι καλά εκπαιδευμένοι, έτσι ώστε να αντιμετωπίζουν σωστά, συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη.

50. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη, πιθανώς οφείλονται σε «δαιμονοληψία».

51. Το δικαίωμα διαζυγίου από ένα άτομο σαν τον Ορέστη, θα πρέπει να είναι νομικά κατοχυρωμένο.

52. Τα περισσότερα άτομα σαν τον Ορέστη δεν είναι επικίνδυνα.

53. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη, πιθανώς οφείλονται σε χαμηλό βιοτικό επίπεδο.

54. Τα άτομα με συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη, δεν πρέπει να υποβάλλονται παρά τη θέλησή τους σε οποιαδήποτε διαδικασία, με σκοπό την αντιμετώπιση αυτών των συμπεριφορών τους.

55. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά με φαρμακοθεραπεία.

56. Άτομα σαν τον Ορέστη που νοσηλεύονται σε ψυχιατρεία δεν πρέπει να διαμένουν στους ίδιους χώρους με τους υπόλοιπους νοσηλευόμενους.

57. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά με ψυχοχειρουργική (π.χ. λοβοτομές).

58. Το κράτος πρέπει να προσφέρει κίνητρα στους επιστήμονες που επιθυμούν να ασχοληθούν με τα άτομα σαν τον Ορέστη.

59. Στα άτομα σαν τον Ορέστη δεν πρέπει να επιτρέπεται να μετακινούνται ελεύθερα.

60. Τα άτομα σαν τον Ορέστη πιθανώς προέρχονται από οικογένειες με έντονη έκφραση αρνητικών συναισθημάτων.

61. Τα άτομα σαν τον Ορέστη συνήθως χαρακτηρίζονται από αντικοινωνικότητα.

62. Τα άτομα με συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη, πιθανώς ελέγχουν πλήρως τις συμπεριφορές τους αυτές και πιθανώς τις εκδηλώνουν συνειδητά για να επιτύχουν κάποιους σκοπούς.

63. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη, πιθανώς οφείλονται σε περισσότερους από έναν παράγοντες.

64. Πολλά άτομα σαν τον Ορέστη αυτοκτονούν ή κάνουν απόπειρες αυτοκτονίας.

65. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη πιθανώς οφείλονται σε κληρονομικούς παράγοντες.
66. Η ζωή των ατόμων σαν τον Ορέστη θα βελτιωνόταν αν οι υπόλοιποι πολίτες τους αντιμετώπιζαν πιο θετικά.
67. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη πιθανώς οφείλονται σε οικογενειακούς παράγοντες.
68. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη πιθανώς οφείλονται σε θεϊκή τιμωρία.
69. Πολλοί εγκληματίες είναι άτομα με συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη.
70. Άτομα σαν τον Ορέστη πρέπει να περιορίζονται στα ψυχιατρεία.
71. Είναι επιπολαιότητα εκ μέρους κάποιου να δείχνει εμπιστοσύνη στα άτομα σαν τον Ορέστη.
72. Συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη πιθανώς οφείλονται σε υπερβολικό φόβο.
73. Κάποιος σαν τον Ορέστη που διαπράττει αδίκημα πρέπει να τιμωρείται χωρίς κανένα ελαφρυντικό.
74. Τα περισσότερα προβλήματα στα ψυχιατρεία προκαλούν νοσηλευόμενοι που εκδηλώνουν συμπεριφορές σαν αυτές του Ορέστη.
75. Τα άτομα σαν τον Ορέστη συνήθως ακούν ή βλέπουν ή γενικά αισθάνονται πράγματα τα οποία δεν υπάρχουν στο εξωτερικό περιβάλλον.
76. Άτομα σαν τον Ορέστη πρέπει να είναι απαλλαγμένα ευθυνών.
77. Το κράτος πρέπει να χορηγήσει κονδύλια για τη βελτίωση των συνθηκών στα ψυχιατρεία ώστε περισσότερα άτομα σαν τον Ορέστη να αποφασίζουν να εισαχθούν εκεί.
78. Το ελληνικό κράτος έχει ενδιαφερθεί σε ικανοποιητικό βαθμό για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ατόμων σαν τον Ορέστη.
79. Τα άτομα σαν τον Ορέστη συνήθως φαίνονται φοβισμένα.
80. Οι Έλληνες πολίτες θα αντιμετώπιζαν πιο θετικά τα άτομα σαν τον Ορέστη, αν το κράτος αναλάμβανε περισσότερες πρωτοβουλίες.

Βιβλιογραφία

- Αλεβίζος Α., Μαδιανός Μ. και Στεφανής Κ., «Η γνώμη πάνω στην ψυχική αρρώστια μεταξύ διαφόρων επαγγελματικών ομάδων υπηρεσιών υγείας», *Εγκέφαλος*, 20, 1983, σελ. 59-63.
- Alivisatos G. and Lyketsos G., «A preliminary report of research into the families of hospitalized mentally patients», *International Journal of Social Psychiatry*, 10, 1964, σελ. 37-44.
- American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, fourth edition (DSM-IV), American Psychiatric Association, Washington, DC, 1994.
- Andreasen N., *The Scale for the Assessment of Negative Symptoms (SANS)*, University of Iowa, Iowa City, 1983.
- Andreasen N., *The Scale for the Assessment of Positive Symptoms (SAPS)*, University of Iowa, Iowa City, 1984.
- Andreasen N.C., «The diagnosis of schizophrenia», *Schizophrenia Bulletin*, 13:1, 1987, σελ. 9-22.
- Baker F. and Schulberg H.C., «The development of community mental health ideology scale», *Community Mental Health Journal*, 3, 1967, σελ. 216-225.
- Barrowclough C., Johnston M. and Tarrie N., «Attributions, expressed emotion and patient relapse: An attributional model of relatives' response to schizophrenic illness», *Behavior Therapy*, 25, 1994, σελ. 67-88.
- Bentall R.P., Kaney S. and Dewey M.E., «An attribution theory analysis», *British Journal of Clinical Psychology*, 30, 1991, σελ. 13-23.
- Bhugra D., «Attitudes towards mental illness. A review of the literature», *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 80, 1989, σελ. 1-12.
- Canten F. and Soomaker R., «The relationship between authoritarian attitudes toward mental patients», *Nursing research*, 9, 1960, σελ. 39-41.
- Casco-Flores M., «Perception y actitud ante los problemas de salud mental entre jóvenes de educación media-superior (Attitudes toward mental health problems and their perception by high-school students)», *Salud-Mental*, 13:2, 1990, σελ. 18-23.

- Γεώργας Τ. και Τζανάκης Μ., «Στάσεις απέναντι στην ψυχική υγεία στην Αθήνα και στην επαρχία», *Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογίας*, Πρακτικά, Αθήνα, 1978.
- Chan F., Hedl Jr., Parker H.J., Lam C.S., Chan T. and Yu B., «Differential attitudes of Chinese students toward people with disabilities: A cross - cultural perspective», *The International Journal of Social Psychiatry*, 34, 1988, σελ. 267-273.
- Chinnayya H.P., Chandrashekar C.R., Moily S., Puttamm Raghuram A., Subramanya K.R., Shanmugham V. and Udaykumar G.S., «Training primary care health workers in mental health care: Evaluation of attitudes towards mental illness before and after training», *The International Journal of Social Psychiatry*, 36:4, 1990, σελ. 300-307.
- Cohen J. and Struening E.L., «Opinions about mental illness: Mental Hospital occupational profiles and profile clusters», *Psychological Reports*, 12, 1962, σελ. 111-124.
- Cohen J. and Struening E.L., «Opinions about mental illness: Hospital social atmosphere profiles and their relevance to effectiveness», *Journal of Consulting Psychology*, 28, 1964, σελ. 291-298.
- Cohen J. and Struening E.L., «Opinions about mental illness: Hospital differences in attitudes for light occupational groups», *Psychological Reports*, 17, 1965, σελ. 25-26.
- Corcoran J.R., Frank R.G. and Elliott T.R., «The interpersonal influence of depression following spinal cord injury: A methodological study», *Journal of the Multihandicapped Person*, 1:3, 1988, σελ. 161-174.
- De Almeida-Filho N., «Social epidemiology of mental disorders: A review of Latin - American studies», *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 75, 1987, σελ. 1-10.
- Dimitriou E., Ierodiaconou C. and Kokantzis N., «Family attitudes towards the mentally suffering child in Greece», *Issues in mental health*, Center for Mental Health, Athens, 1978.
- Eker D., «Attitudes of Turkish and American clinicians and Turkish psychology students toward mental patients», *International Journal of Psychiatry*, 31, 1985, σελ. 223-229.
- Eker D., «University students' attitudes toward mental patients in a developing country», *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 23, 1988, 264-266.
- Eker D., «Attitudes toward mental illness: recognition, desired social distance, expected burden and negative influence on

- mental health among Turkish freshmen», *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 24, 1989, σελ. 146-150.
- Eker D. and Arkar H., «Experienced Turkish nurses attitudes toward mental illness and the predictor variables of their attitudes», *The International Journal of Psychiatry*, 37, 1991, σελ. 214-222.
- Freeman H. and Kassebaum G., «Relationship of education and knowledge to opinions about mental illness», *Mental Hygiene*, 44, 1960, σελ. 43-47.
- Furnham A. and Rees J., «Lay theories of schizophrenia», *The International Journal of Psychiatry*, 34, 1988, σελ. 212-220.
- Gelder M., Gath D., Mayou R. and Cowen P., *Oxford Textbook of Psychiatry*, 3rd edition, Oxford University Press, 1996.
- Greenley J.R., «Social factors, mental illness and psychiatric care: Recent advances from a sociological perspective», *Hospital and Community Psychiatry*, 35, 1984, σελ. 813-820.
- Hollingshead A. and Redlich F.C., *Social class and mental illness*, Wiley, New York, 1958.
- Kaplan H.I. and Sadock B.J., *Synopsis of Psychiatry, Behavioral Sciences, Clinical Psychiatry*, 6th edition, Williams and Wilkins, Baltimore, 1995.
- Koutrelakos J., Gedeon S. and Struening E., «Opinions about mental illness: A comparison of American and Greek professionals and lay men», *Psychological Reports*, 43, 1978, σελ. 915-923.
- Leff J., «Measurement of the relative's attitude to the depressed patient and its meaning», *Psicopathologia*, 7:2, 1987, σελ. 253-261.
- Link B.G., Cullen F.T., Frank J. and Wozniak J.F., «The social rejection of former mental patients: Understanding why labels matter», *American Journal of Sociology*, 92:6, 1987, σελ. 1461-1500.
- Lukers M., «Mental illness: A challenge to the families and to the community», *Mental Health in Australia*, 1:14, 1985, σελ. 20-24.
- Μαδιανός Μ., Γκαρέλης Ε. και Αλεβίζος Β., «Η επίδραση της ψυχιατρικής εκπαίδευσης στη διαμόρφωση της γνώμης για την ψυχική αρρώστια», *Εγκέφαλος*, 20, 1983, σελ. 80-83.
- Μαδιανός Μ., Μαδιανού Δ., Βλαχονικολής Ι. και Στεφανής Κ., «Η στάση απέναντι στην ψυχική αρρώστια σε δύο δήμους της Αθήνας: Δημογραφικές και κοινωνικές επιδράσεις», *Εγκέφαλος*, 21, 1984, σελ. 162-167.

- Malla A. and Shaw T., «Attitudes toward mental illness: The influence of education and experience», *The International Journal of Social Psychiatry*, 33, 1987, σελ. 33-41.
- Μάνος Ν., *Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής* (αναθεωρημένη έκδοση), University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1997.
- Μαντάς Χ., Λιόντος Ν., Υφαντής Θ. και Λιάκος Α., «Η στάση του προσωπικού ενός περιφερειακού Γενικού Νοσοκομείου απέναντι στην ψυχική αρρώστια και τον ψυχικά άρρωστο και η σχέση της με τη λειτουργία εντός του Νοσοκομείου μιας Ψυχιατρικής Κλινικής (Προκαταρκτικά αποτελέσματα προοπτικής μελέτης)», *Εγκέφαλος*, 31, 1994, 1, σελ. 2-24.
- McKeon P. and Carrick S., «Public attitudes to depression: A national survey», *Irish Journal of Psychological Medicine*, 8:2, 1991, σελ. 116-121.
- Middleton J., «The prejudices and opinions of mental hospital employees regarding mental illness», *American Journal of Psychiatry*, 110, 1953, σελ. 133-138.
- Milns R.D., «Attitudes toward mental illness in antiquity», *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 20, 1986, σελ. 454-462.
- Morley R., Wykes T. and MacCarthy B., «Attitudes of relatives of Afro-Caribbean patients: Do they affect admission?», *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 26, 1991, σελ. 187-193.
- Νέστορος Ι.Ν., *Στον κόσμο της ψύχωσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1993.
- Nestoros J.N., «A Model of Training in the Methodology of Individual Psychotherapy Research: The Case of Schizophrenia as a Paradigm», in: P.J. Hawkins and J.N. Nestoros (eds.), *Psychotherapy: New Perspectives on Theory, Practice and Research*, Ellinika Grammata Publishers, Athens, 1997a.
- Nestoros J.N., «Integrative Psychotherapy of Individuals with Schizophrenic Symptoms», in P.J. Hawkins and J.N. Nestoros (eds.), *Psychotherapy: New Perspectives on Theory, Practice and Research*, Ellinika Grammata Publishers, Athens, 1997b.
- Nestoros J. N., Platries K.N., Stamboulides P.G., Tsouris G.C., Katakis C.G. and Kostantoula I., «Attitudes toward paranoid schizophrenia: Unfortunate misconceptions in first-year university students», *Proceedings of the IV European Congress of Psychology*, Abstr. P-REH.01, Athens, Greece, July 1995, σελ. 561.

- Nestoros J.N., Platrites K.N., Katakis C.G. and Tsouris G.C., «The Attitudes Towards Paranoid Type Schizophrenia Scale: Preliminary findings», Paper presented at the VI World Congress of the World Association for Psychosocial Rehabilitation, «Challenges and Demands of Psychosocial Rehabilitation of the Mentally Ill», So 42, Hamburg, Germany, May 1998, σελ. 44.
- Νέστορος Ι.Ν., Χαντζή Α., Στυλιανού Μ., Βαλλιανάτου Δ.Γ. και Κανελλάκης Π., «Στάσεις απέναντι στην ψυχική αρρώστια των φοιτητών ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης», *Ψυχολογικές έρευνες στην Ελλάδα*, 1, 1992, σελ. 195-207.
- Nunnaly J., *Popular conceptions of mental health: Their development and change*, Holt, Rinhart and Winston, New York, 1961.
- Parra F., «Perceptions of mental illness in Mexico: A descriptive study in the city of Chihuahua», *The International Journal of Social Psychiatry*, 33, 1987, σελ. 270-276.
- Penayo U., Jacobsson L., Caldera T. and Bermann G., «Community attitudes and awareness of mental disorders. A key informant study in two Nicaraguan towns», *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 78, 1988, σελ. 561-566.
- Phillips D.L., «Rejection of the mentally ill: The influence of behavior and sex», *American Sociological Review*, 29, 1964, σελ. 679-687.
- Rabkin J., «Opinions about mental ill: A review of the literature», *Psychological Bulletin*, 77, 1972, σελ. 153-171.
- Reznikoff M., «Attitudes of psychiatric nurses and aides toward psychiatric treatment and hospitals», *Mental Hygiene*, 47, 1963, σελ. 354-360.
- Roskin G. and Marell S.K., «Differences in attitudes toward patients among medical specialties», *International Journal of Psychiatry in Medicine*, 18:3, 1988, σελ. 223-233.
- Safilios-Rothschid C., «Deviance and mental illness in the Greek family», *Family Process*, 7, 1969, σελ. 100-107.
- Shokoohi-Yekta M. and Retish P.M., «Attitudes of Chinese and American male students toward mental illness», *The International Journal of Social Psychiatry*, 37, 1991, σελ. 192-200.
- Takai A., Uematsu M., Kaiya H., Inoue M. and Ueki H., «Coping styles to basic disorders among schizophrenics», *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 82, 1990, 289-294.
- Tarrier N. and Barrowclough C., «Family interventions for schizophrenia», *Behavior Modification*, 14, 1990, σελ. 408-440.
- Tarrier N., Tantam D. and Gater R., «Social community and public health psychiatric», *Current Opinion in Psychiatry*, 7, 1994, σελ. 165-166.

- Taylor S.M. and Dear M.J., «Scaling community attitudes toward the mentally ill», *Schizophrenia Bulletin*, 7, 1981, σελ. 225-240.
- Τριποδιανάκης Γ., Σαραντίδης Δ. και Θεοδωροπούλου Σ., «Η στάση του προσωπικού ενός γενικού Νοσοκομείου απέναντι στον ψυχικά άρρωστο», *Εγκέφαλος*, 27, 1990, σελ. 141-146.
- Trute B., Teff B. and Segall A., «A social rejection of the mentally ill: a replication study of public attitude», *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 24, 1989, σελ. 69-76.
- Vassiliou G. and Vassiliou V., «Attitudes of the Athenian public towards mental illness», *International Mental Health. News Letter*, 7:2, 1968, σελ. 109.
- Vernalis F.F. and St. Pierre R.G., «Volunteer workers opinions about mental illness», *Journal of Clinical Psychology*, 20, 1964, σελ. 140-143.
- Weller Z. and Grunes S., «Does contact with the mentally ill affect nurses attitudes to mental illness?», *British Journal of Medical Psychology*, 61, 1988, σελ. 277-284.
- Whatley C.D., «Social attitude toward discharged mental patients», *Social problems*, 6, 1959, σελ. 313-330.
- Wig N.N., Menon D.K., Bedi H., Ghosh A., Kuipers L., Leff J., Korten A., Day R., Sartorius N., Ernberg G. and Jablensky A., «Expressed emotion and schizophrenia in North India: I. Cross-cultural transfer of ratings of relatives expressed emotion», *British Journal of Psychiatry*, 151, 1987, σελ. 156-160.
- Williams J. and Williams H.M., «Attitudes toward mental illness anomia and authoritarianism among state hospital nursing students and attendants», *Mental Hygiene*, 45, 1961, σελ. 418-424.
- World Health Organization, *The ICD-10 Classification of Mental and Behavioral Disorders. Clinical Descriptions and Diagnostic Guidelines*, WHO, Geneva, 1992.
- Wright F.H. and Klein R.A., «Attitudes of hospital personnel and the community regarding mental illness», *Journal of Counseling Psychology*, 13, 1966, σελ. 106-107.
- Yang H., «Attitudes toward psychoses and psychotic patients in Beijing», *The International Journal of Social Psychiatry*, 35, 1989, σελ. 181-187.

ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΕΡΛΕΞΗΣ

MAX WEBER

Ιδεόκοσμοι σε αντιπαράθεση

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΙΣΗ

Η κοινωνική ταυτότητα του Έλληνα φοιτητή

Ν. Δεμερτζής*, Α. Αρμενάκης**

Περίληψη

Το άρθρο αυτό στηρίζεται σε μέρος των αποτελεσμάτων δειγματοληπτικής έρευνας για τη σχέση των φοιτητών με την πολιτική και τα μέσα ενημέρωσης και αφορά, πρωτίστως, πλευρές της κοινωνικής ταυτότητας των φοιτητών σχετικά με την ικανοποίηση από τη ζωή, τις κοινωνικές τους αξίες και τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη που επιδεικνύουν. Από την ανάλυση των στοιχείων προέκυψε ότι οι φοιτητές διακατέχονται από έντονο αίσθημα σχετικής στέρησης και μειωμένης διαπροσωπικής εμπιστοσύνης. Παράλληλα, αξιολογούν αρνητικά τους περισσότερους δημόσιους θεσμούς. Επίσης, ενώ το αίσθημα δυσαρέσκειας από τη ζωή τους δεν επηρεάζεται από τον όγκο της τηλεθέασης, η τελευταία επιδρά θετικά στην ικανοποίηση που νιώθουν από τη λειτουργία της δημοκρατίας.

1. Εισαγωγή

Παρά την αποφασιστική παρέμβαση του φοιτητικού κινήματος στην προ- και μετα-δικτατορική πολιτική σκηνή –και φυσικά στην κατάλυση της ίδιας της δικτατορίας– οι στάσεις και απόψεις του φοιτητικού πληθυσμού δεν έχουν αναλυθεί επαρκώς από κοινωνιολογική άποψη. Από το 1974 και μετά, καταγράφονται δύο κοινω-

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Λέκτορας στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

νιολογικές και δύο κοινωνιοψυχολογικές μελέτες: α) Η βασισμένη σε στοιχεία του τέλους της δεκαετίας του '70 έρευνα του Anderson σχετικά με τις στάσεις των φοιτητών απέναντι στους θεσμούς της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης¹. β) Η μελέτη της Λαμπίρη-Δημάκη για τις αντιλήψεις των φοιτητών της Νομικής Σχολής γύρω από τη δομή της ελληνικής κοινωνίας και τους ρόλους των δύο φύλων². γ) Η έρευνα του Γεώργα, στο πλαίσιο της οικολογικής ψυχολογίας, που αναφέρεται στις οικογενειακές αξίες των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών με βάση το φύλο, τον τόπο καταγωγής και το έτος σπουδών³. δ) Η κοινωνικοψυχολογική έρευνα της Μαντόγλου με αντικείμενο την «ενεργή μειονότητα» των φοιτητών που εξεγέρθηκαν στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο του 1973, στην οποία εφαρμόσθηκε ένα τριαδικό μοντέλο κοινωνικής επιρροής⁴. Ίσως η μειωμένη ενασχόληση με τους φοιτητές να οφείλεται αφενός μεν στη μεγάλη κάμψη του φοιτητικού κινήματος μετά το 1986-87, αφετέρου δε στο γεγονός ότι ο φοιτητικός πληθυσμός είναι ιδιαίτερα μεταβατικός και αριθμητικά περιορισμένος ως κοινωνική κατηγορία, οι θεμελιώδεις πολιτικές αντιλήψεις της οποίας διαμορφώνονται νωρίτερα, κατά την παιδική και εφηβική ηλικία⁵. Πιθανή όμως εγκατάλειψη της μελέτης της κοινωνικής συνείδησης και των πολιτικών στάσεων και απόψεων των φοιτητών/τριών θα ήταν ατυχής. Αν και οι δομές των κοινωνικών ευκαιριών στη σημερινή Ελλάδα συστέλλονται ολοένα και περισσότερο, το Πανεπιστήμιο εξακολουθεί να είναι μηχανισμός ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και περιθάλψης προσδοκιών. Αυτό φαίνεται από τις ποικίλες πιέσεις των σπουδαστών των ΤΕΙ για την ισότιμη αναγνώριση ανωτέρων και ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, από το πρόσφατο κύμα καταλήψεων για θέματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και από την όλη διαμάχη γύρω από την ιδιωτικοποίηση της ανωτάτης εκπαίδευσης⁶. Το Πανεπιστήμιο δεν παύει να είναι χώρος κοινωνικοποίησης και άρθρωσης πολιτικού λόγου.

Από την άποψη αυτή, ο φοιτητικός πληθυσμός εξακολουθεί να έχει τη δική του αξία και σημαντικότητα ως ερευνητική περιοχή της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και της πολιτικής της κουλτούρας. Αναλάβαμε, έτσι, τη διεξαγωγή δειγματοληπτικής έρευνας με θέμα «Η σχέση των φοιτητών με τα ΜΜΕ και την πολιτική», η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Επιτροπή Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο παρόν άρθρο θα παρουσιάσουμε μέρος των αποτελεσμάτων που αναφέρονται στην ικανοποίηση των φοιτητών/τριών από τη λειτουργία της δημοκρατίας, στις στάσεις τους απέναντι σε βασικούς κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς,

στη σχέση τους με τα ΜΜΕ, στην ικανοποίηση από τη ζωή τους, καθώς και σε ορισμένες μεταβλητές (π.χ. διαπροσωπική εμπιστοσύνη, κοινωνικές αξίες) που χαρτογραφούν το διαθέσιμο «κοινωνικό κεφάλαιο», απαραίτητο για την οικοδόμηση κοινωνίας πολιτών και συμμετοχικών μορφών πολιτικής κουλτούρας.

2. Μεθοδολογία - Ταυτότητα της έρευνας

Ο «πληθυσμός» στον οποίον αναφέρεται η έρευνα αποτελείται από τους 50.000 σχεδόν ενεργούς φοιτητές/τριες όλων των ΑΕΙ της Αθήνας και του Πειραιά. Τα σχετικά στοιχεία των φοιτητών προέρχονται από τους επίσημους πίνακες στοιχείων της Διεύθυνσης Ανωτάτης Εκπαίδευσης του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, στους οποίους τα στοιχεία κατανέμονται ανά εκπαιδευτικό ίδρυμα, ανά σχολές και τμήματα γνωστικών αντικειμένων και ανά φύλο.

Από τον πληθυσμό αυτό επελέγη ένα στατιστικά αντιπροσωπευτικό δείγμα 480 ατόμων ως εξής⁷: Αρχικά βάσει της μεθόδου δειγματοληψίας κατά στρώματα, με κριτήριο τον αριθμό φοιτητών ανά ΑΕΙ. Στη συνέχεια, επελέγησαν τα γνωστικά αντικείμενα των διαφόρων τμημάτων, με κριτήριο την καλύτερη δυνατή κάλυψη των διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων για τις θετικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Τέλος, σχετικά με την αντιπροσώπευση των δύο φύλων, υιοθετήθηκε η δειγματοληψία ποσοστώσεων, ώστε να τηρηθεί η αναλογία του πληθυσμού ως προς το φύλο των φοιτητών.

Σύμφωνα με το σχεδιασμό της έρευνας, η δειγματοληπτική συλλογή των στοιχείων έγινε με χρήση δομημένου ερωτηματολογίου, το οποίο εφαρμόσθηκε με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από φοιτητές του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών στους οικείους πανεπιστημιακούς χώρους των φοιτητών του δείγματος, το Μάιο του 1997. Μετά τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού δημιουργήθηκε ένα ηλεκτρονικό αρχείο των δεδομένων της έρευνας, των οποίων ο έλεγχος και η στατιστική επεξεργασία και ανάλυση, έγιναν με τη χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS. Ειδικά μεθοδολογικά ζητήματα (κατασκευή δεικτών) που διευκολύνουν την κατανόηση της ανάλυσης που ακολουθεί, διευκρινίζονται στο παράρτημα, στο τέλος του κειμένου.

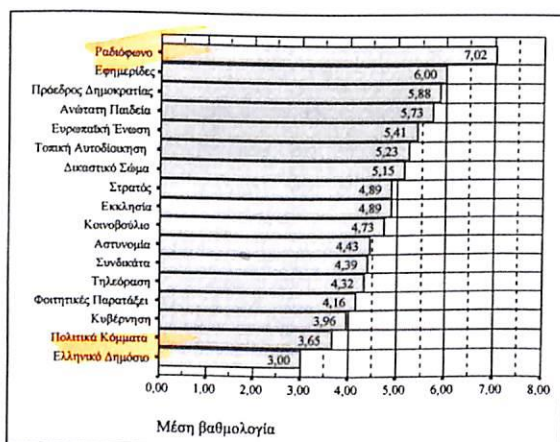
3. Αποτελέσματα της έρευνας - Συζήτηση

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα σχετικά αποτελέσματα της έρευνας και επίσης, όπου ήταν εφικτό, έγινε σύγκριση των τιμών διαφόρων μεταβλητών που αφορούν τους φοιτητές με αντίστοιχες ή παρόμοιες μεταβλητές από έρευνες για τη νεολαία και το γενικό πληθυσμό. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιχειρήθηκε να αναδειχθούν οι όποιες ιδιαιτερότητες της κοινωνικής κατηγορίας «φοιτητές».

3.1. Διαθέσεις για την πολιτική και τους θεσμούς

Όπως συμβαίνει με το γενικό πληθυσμό και την υπόλοιπη ελληνική νεολαία, οι φοιτητές και οι φοιτήτριες διακατέχονται από έναν έντονο αρνητισμό απέναντι στην πολιτική και τους πολιτικούς, από απάθεια ή/και από αδιαφορία για τα κοινά, καθώς και από ανασφάλεια για το μέλλον τους. Από το διάγραμμα 1 φαίνεται ότι, με άριστα το 10, σε μια κλίμακα συμπάθειας ορισμένων βασικών θεσμών της δημόσιας ζωής, οι φοιτητές αξιολογούν χαμηλά έως πολύ χαμηλά τη δημόσια διοίκηση, τα κόμματα, την κυβέρνηση, τις φοιτητικές παρατάξεις, την αστυνομία, τα συνδικάτα και το κοινοβούλιο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1
Διαθέσεις απέναντι στους θεσμούς⁸

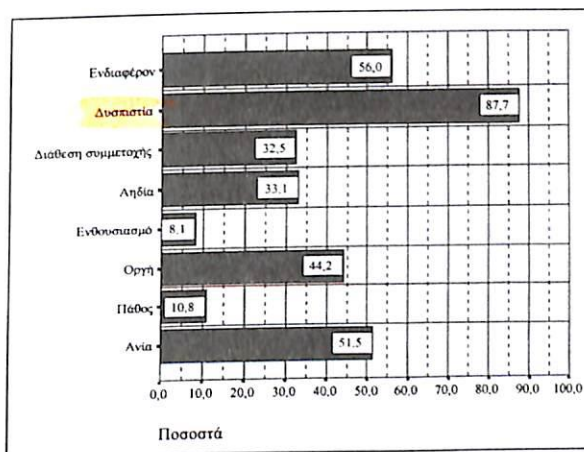

Εν πάση περιπτώσει, όμως, το γεγονός ότι δύο μόνο θεσμοί (με μια χαλαρή σημασία του όρου, μια και το ραδιόφωνο και οι εφημερίδες είναι οργανισμοί επικοινωνίας) βαθμολογούνται με μέσο βαθμό πάνω από «6», δείχνει ότι στα μάτια των Ελλήνων φοιτητών, η επίσημη κοινωνία δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες τους.

Παρομοίως, οι διαθέσεις τους για την πολιτική είναι πρωτίστως αρνητικές. Στο διάγραμμα 2 αυτό φαίνεται καθαρά: δυσπιστία, ανία, οργή και αηδία είναι αισθήματα που δεσπόζουν όταν κλήθηκαν οι φοιτητές/τριες να απαντήσουν στην ερώτηση «Όταν μιλάμε για πολιτική έρχονται στο νου μας διάφορα πράγματα. Εσένα η πολιτική σου προξενεί...». Η εικόνα αυτή ταιριάζει με τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας του Ινστιτούτου V.PRC με θέμα την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή των νέων⁹. Βεβαίως πρόκειται για διαφορετικές έρευνες, πλην όμως τα στοιχεία θα μπορούσαν κατ' αρχήν να χρησιμοποιηθούν συγκριτικά, προκειμένου τα αισθήματα των φοιτητών/τριών για την πολιτική, να ενταχθούν στο ευρύτερο πλαίσιο δεξίωσης της πολιτικής από τη νεολαία, τμήμα της οποίας είναι και οι φοιτητές/τριες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2
Αισθήματα για την πολιτική

Σύμφωνα λοιπόν με τα ευρήματα του Ινστιτούτου V.PRC, στους νέους η πολιτική προκαλεί αδιαφορία (25,3%), ενθουσιασμό (2%), απογοήτευση (20%), ενδιαφέρον (10,4%), αηδία (9%), βαρεμάρα (11,3%), επιθυμία συμμετοχής (3%) και δυσπιστία (19%). Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η κατανομή των αρνητικών, ουδέτερων και θετικών συναισθημάτων για την πολιτική είναι, σε γενικές γραμμές, ίδια ανάμεσα στη νεολαία γενικώς και τους φοιτητές.

Παρά την αρνητική συναισθηματική φόρτιση της πολιτικής, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ποσοστό 34,6% των φοιτητών δηλώνει (πολλή και αρκετή) ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας, όταν το αντίστοιχο ποσοστό στον εθνικό πληθυσμό, βάσει έρευνας του ΕΚΚΕ, ανέρχεται σε 29,3%¹⁰. Ανάλογος είναι και ο βαθμός ικανοποίησης της νεολαίας από τη λειτουργία της δημοκρατίας στην Ελλάδα: στην έρευνα του Ινστιτούτου V.PRC καταγράφηκε ότι το 41% των νέων είναι πολύ ή/και αρκετά ικανοποιημένοι. Τόσο, δηλαδή, η νεολαία εν γένει, όσο και οι φοιτητές/τριες δηλώνουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας στη χώρα, σε σύγκριση με τον εθνικό μέσο όρο. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η πλειονότητα δεν είναι ικανοποιημένη.

Βεβαίως, η έλλειψη ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας δε σημαίνει ότι απορρίπτεται συλλήβδην η δημοκρατία ως καθεστώς. Επιπλέον, η διαφορά ικανοποίησης ανάμεσα στους φοιτητές/τριες και στον γενικό πληθυσμό ενδεχομένως σημαίνει ότι στη φοιτητική συνείδηση ο ρυθμός απαξίωσης της πολιτικής είναι βραδύτερος. Οι φοιτητές είναι μια μεταβατική κοινωνική κατηγορία που δεν έχει ακόμη ενταχθεί πλήρως στο σύστημα και ως εκ τούτου βιώνει τις συνέπειες του συστήματος διακυβέρνησης, μέσα από μια διαφορετική –ασφαλώς λιγότερο κουρασμένη–, γενεαλογική προοπτική. Ούτως ή άλλως, όμως, το επίπεδο ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας, εμπίπτει στο γενικότερο κλίμα πολιτικής δυσαρέσκειας, που ολοένα και περισσότερο επικρατεί στην Ελλάδα. Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι η απομάκρυνση από τα κόμματα και την πολιτική δε συνιστά απαραίτητως πολιτική κρίση ή «απολιτικοποίηση». Ορισμένες φορές συνιστά εγχείρημα ελευθερίας και αντίστασης στη χειραγώγηση που ασκείται μέσω του πολιτικού θεάματος¹¹.

3.2. Χρήσεις και στάσεις προς τα μέσα ενημέρωσης

Παραπέμποντας και πάλι στο διάγραμμα 1, φαίνεται ότι ο φοιτητικός πληθυσμός αξιολογεί αρνητικά την τηλεόραση και θετικά

τις εφημερίδες και το ραδιόφωνο. Δικαιολογείται, έτσι, μερικώς το γεγονός ότι ο μέσος χρόνος ημερήσιας τηλεθέασης είναι, σύμφωνα με την έρευνά μας, 2 ώρες και 30', χρόνος κατά πολύ μικρότερος από τον εθνικό μέσο όρο τηλεθέασης για όλη τη διάρκεια του 1998, ο οποίος, σύμφωνα με τις μετρήσεις της AGB¹², ήταν 3 ώρες και 57'. Φυσικά, η συγκριτικά μειωμένη χρήση της τηλεόρασης από τους φοιτητές, εξηγείται όχι μόνο από το ότι την αξιολογούν αρνητικά, αλλά και από το ότι μεγάλο μέρος του χρόνου τους το διαθέτουν για εξω-οικιακές δραστηριότητες (σπουδές, διασκέδαση, πάρεες κ.λπ.), με αποτέλεσμα να μένουν λιγότερες ώρες στο σπίτι.

Πιο συγκεκριμένα, από την επεξεργασία των στοιχείων διαπιστώθηκε ότι μέχρι τρεις ώρες παρακολουθεί το 58,5% των φοιτητών/τριων (κατηγορία «χαμηλής τηλεθέασης»), ενώ το 41,5% παρακολουθεί από τρεις έως και πάνω από πέντε ώρες ημερησίως (κατηγορία «υψηλής τηλεθέασης»). Να σημειωθεί ότι ενώ η υψηλή τηλεθέαση δε διαφοροποιείται στατιστικά ανάλογα με το φύλο (χ^2 τεστ p -value = 0,349), κατανέμεται ανισομερώς στους φοιτητές/τριες των τμημάτων των θετικών και ανθρωπιστικών επιστημών (χ^2 τεστ p -value = 0,028): οι πρώτοι εκτίθενται λιγότερη ώρα στα τηλεοπτικά προγράμματα από όσο οι δεύτεροι.

Οι εφημερίδες και η τηλεόραση είναι οι αποκλειστικές σχεδόν πηγές πληροφόρησης για τους φοιτητές/τριες σε μια σειρά θεμάτων της δημόσιας ζωής. Πολύ πάνω από το 80% δηλώνουν ότι πληροφορούνται από τις εφημερίδες και την τηλεόραση για θέματα σχετικά με την τεχνολογία, την πολιτική, τον αθλητισμό, το περιβάλλον, τη διεθνή και την εξωτερική πολιτική, την οικονομία και τον πολιτισμό. Αντίθετα, για «προσωπικά» θέματα χρησιμοποιούνται εναλλακτικοί δίαυλοι. Έτσι, για θέματα υγείας, βασική πηγή πληροφόρησης είναι κατ' αρχήν η τηλεόραση, έπονται οι εφημερίδες και ακολουθούν οι συγγενείς. Για τα εργασιακά θέματα υπερτερούν οι διαπροσωπικές πηγές: συμφοιτητές, φίλοι, συγγενείς και έπονται οι εφημερίδες. Για την διασκέδασή τους ενημερώνονται κυρίως από τους φίλους, ενώ για τα θρησκευτικά ζητήματα ενημερώνονται πρωτίστως από τους συγγενείς (δύο περιοχές που αφορούν δύο βασικούς φορείς κοινωνικοποίησης, την οικογένεια και την ομάδα).

Ειδικά για την πολιτική χρήση των ΜΜΕ, η έρευνα έδειξε ότι οι φοιτητές/τριες έχουν ορισμένες ειδικές συνήθειες σε σύγκριση με το γενικό πληθυσμό: όπως φαίνεται στον πίνακα 1, εξαρτώνται λιγότερο από την τηλεόραση προκειμένου να ενημερωθούν καθημερινά για τις πολιτικές εξελίξεις, ενώ ταυτόχρονα είναι πιο τακτικοί αναγνώστες εφημερίδων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συχνότητα πολιτικής ενημέρωσης

Πόσο συχνά παρακολουθείς (διαβάζεις/ακούς/βλέπεις) τις πολιτικές εξελίξεις από τα ΜΜΕ (ειδήσεις, πολιτικά δημοσιεύματα, εκπομπές κ.λπ.);

	Καθημερινά		3-4 φορές την εβδομάδα		1-2 φορές την εβδομάδα		Σπανίως		Ποτέ	
	Φοιτητές	*Γεν. Πληθ.	Φοιτητές	*Γεν. Πληθ.	Φοιτητές	*Γεν. Πληθ.	Φοιτητές	*Γεν. Πληθ.	Φοιτητές	*Γεν. Πληθ.
Εφημερίδα	21	21	20	12	29	16	23	20	7	31
Ραδιόφωνο	20	25	17	15	15	10	27	25	21	26
Τηλεόραση	45	67	28	21	13	7	11	4	3	2

*Πηγή: *Ευρωβαρόμετρο*, Νο 46/1996 (γενικός πληθυσμός).

Ως προς την πολιτική χρήση του ραδιοφώνου, η οποία μεταξύ των φοιτητών διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα, δεν παρουσιάζεται κάποια ιδιαίτερη διαφορά. Το ραδιόφωνο, ιδιαίτερα δημοφιλές, φαίνεται ότι χρησιμοποιείται κυρίως ως ψυχαγωγικό μέσο.

Από την έρευνα φάνηκε επίσης, ότι ενώ οι ίδιοι οι φοιτητές και οι φοιτήτριες αξιολογούν αρνητικά την τηλεόραση, θεωρούν ότι αυτή ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή από τα τρία μέσα ενημέρωσης που εξετάσαμε. Από τον πίνακα 2 φαίνεται βασικά ότι: α) Ενώ συμφωνούν σχεδόν πλήρως ότι η τηλεόραση ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή στο κοινό και ότι είναι το πιο κατανοητό μέσο, πολύ λίγοι είναι εκείνοι που θεωρούν ότι παρέχει και την πληρέστερη ενημέρωση. β) Η εφημερίδα θεωρείται το μέσο που παρέχει την πληρέστερη ενημέρωση και διαθέτει τη σχετικά μεγαλύτερη αξιοπιστία εν αντιθέσει προς την τηλεόραση που θεωρείται ως το λιγότερο αξιόπιστο. γ) Ένας στους τρεις έχει αρνητική άποψη ως προς την αξιοπιστία και των τριών μέσων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Γνώμες για τα ΜΜΕ

	Εφημερίδα (%)	Ραδιόφωνο (%)	Τηλεόραση (%)	Κανένα (%)	Όλα (%)	ΔΓ/ΔΑ (%)	Σύνολο
Είναι πιο κατανοητό από το κοινό	9,6	6,5	69,4	2,1	10,0	2,5	100
Έχει τη μεγαλύτερη αξιοπιστία	47,7	9,2	5,0	34,6	0,6	2,9	100
Παρέχει πληρέστερη ενημέρωση	60,4	3,1	17,7	15,2	1,3	2,3	100
Έχει τη μεγαλύτερη επιρροή	2,3	0,6	94,6	0,8	1,3	0,4	100

Από τη διεθνή βιβλιογραφία γνωρίζουμε ότι όχι μόνο σχολιάζεται και μερικώς τεκμηριώνεται η συσχέτιση ανάμεσα στην ηλεκτρονική (τηλεοπτική κυρίως) ειδησεογραφία και στην εκδήλωση φαινομένων πολιτικής δυσαρέσκειας, αλλά και ότι η δυσπιστία απέναντι στην πολιτική και τους πολιτικούς, συνοδεύει την δυσπιστία απέναντι στα μέσα ενημέρωσης και αντιστρόφως¹³. Από την ανάλυση των στοιχείων, ωστόσο, παρουσιάσθηκε ένα «παράδοξο», σε σχέση τουλάχιστον με την τρέχουσα άποψη περί των βλαβερών συνεπειών της τηλεόρασης στη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος: εμφανίσθηκε συσχέτιση της «ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας» με την «υψηλή τηλεθέαση» (χ^2 τεστ p -value = 0,029). Από τον πίνακα 3 φαίνεται ότι οι φοιτητές με υψηλή τηλεθέαση («πιστοί τηλεθεατές») τείνουν να είναι πιο ικανοποιημένοι από τη λειτουργία της δημοκρατίας, από όσο εκείνοι/ες που εκτίθενται λιγότερο στα τηλεοπτικά προγράμματα («απλοί τηλεθεατές»). Θα έλεγε κανείς ότι η συνολική έκθεση στο μέσο δεν προξενεί στους φοιτητές/τριες δυσφορία αλλά, τουλάχιστον, μια ευφορική σύμπλευση με το αντιπροσωπευτικό σύστημα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ικανοποίηση από τη δημοκρατία και βαθμός τηλεθέασης

Είσαι ικανοποιημένος/η από τη λειτουργία της δημοκρατίας;	«Πιστοί τηλεθεατές» (%)	«Απλοί τηλεθεατές» (%)	Σύνολο (%)
Πολύ	2,0	1,8	1,9
Αρκετά	36,7	29,9	32,7
Λίγο	41,2	50,5	46,7
Καθόλου	15,1	16,7	16,0
ΔΓ/ΔΑ	5,0	1,1	2,7
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

Μολονότι ο χώρος δε μας επιτρέπει να προβούμε σε λεπτομερέστερες αναλύσεις, θα πρέπει να πούμε ότι το παραπάνω εύρημα δεν είναι ανεξήγητο. Συσχέτιση υπάρχει συνήθως ανάμεσα σε φαινόμενα κοινωνικής και πολιτικής δυσαρέσκειας (αποξένωση, κυνισμός, ανασφάλεια κ.λπ.) και στην αυξημένη έκθεση στα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων. Η αύξηση του συνολικού όγκου τηλεθέασης, όμως, συνδέεται συχνά με ένα αυξημένο αίσθημα ασφάλειας και ικανοποίησης. Για την εκδήλωση φαινομένων πολιτικού αρνητισμού και κοινωνικής μειονεξίας και παθολογίας (επιθετική συμπεριφορά κ.λπ.) συμβάλλουν περισσότερο το συγκεκριμένο κάθε φορά περιεχόμενο των τηλεοπτικών προγραμμάτων (ειδήσεις, reality shows κ.λπ.) και όχι η συνολική έκθεση στο μέσο¹⁴.

3.3. Αξιακός προσανατολισμός

Θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι η δυσφορία των φοιτητών/τριών απέναντι στους θεσμούς και την πολιτική δεν εμπίπτει στο αυτό είδος πολιτικής δυσαρέσκειας με εκείνο του γενικού πληθυσμού αλλά οφείλεται σε μια εναλλακτική κανονιστική σκευή. Σε μια σειρά, δηλαδή, κοινωνικών αξιών βάσει των οποίων κατανοούν και αξιολογούν διαφορετικά την πολιτική διαδικασία. Προς τούτο διερευνήσαμε εάν η πολιτική δυσαρέσκεια των φοιτητών, ως εξηρημένη μεταβλητή, εξηγείται από την ύπαρξη μιας σειράς μεταύλιστικών αξιακών προσανατολισμών. Όπως είναι γνωστό από τη σχετική βιβλιογραφία¹⁵, οι μεταύλιστικές αξιοδοτήσεις και ειδι-

κότερα το είδος εκείνο που έχει χαρακτηριστεί ως ελευθεριακός μεταυλισμός, συνδέεται άρρηκτα με την εκδήλωση συλλογικών συμπεριφορών «νέας πολιτικής». Ουσιώδες στοιχείο των συμπεριφορών αυτών είναι η απομάκρυνση από τα κατεστημένα σχήματα της κεντρικής πολιτικής σκηνής και η υιοθέτηση εναλλακτικών και κινηματικών μορφών πολιτικής συμμετοχής¹⁶.

Κατά συνέπεια, ο εντοπισμός ισχυρών μεταυλιστικών κοινωνικών αξιών στο φοιτητικό πληθυσμό, θα ήταν μια πολύ σοβαρή ένδειξη για την κατεύθυνση που θα έπρεπε να ακολουθήσει η έρευνα, προκειμένου να εξηγηθεί η φοιτητική δυσαρέσκεια απέναντι στην πολιτική και τους πολιτικούς. Από την επεξεργασία¹⁷ των στοιχείων προέκυψε ότι:

α) Δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στην κατανομή των τριών γνωστών κατηγοριών αξιακού προσανατολισμού («υλιστές», «μεταυλιστές», «μεικτοί τύποι») ανά φύλο (χ^2 τεστ p -value = 0,808) και επιστήμες (χ^2 τεστ p -value = 0,632). Τόσο οι γυναίκες και οι άνδρες, όσο και οι προερχόμενοι από τμήματα ανθρωπιστικών και θετικών επιστημών, χαρακτηρίζονται από παρόμοια κατανομή αξιακών προσανατολισμών.

β) Η πλειονότητα του φοιτητικού πληθυσμού (68,8%) εντάσσεται στην κατηγορία «μεικτοί τύποι», όπως συμβαίνει και με το γενικό πληθυσμό όλων των χωρών για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία.

γ) Συγκρίνοντας ωστόσο τους φοιτητές/τριες με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό παρατηρούμε στους πρώτους μια πολύ σημαντική μείωση της κατηγορίας «υλιστές». Από τον πίνακα 4 φαίνεται ότι οι περίπου είκοσι υπολειπόμενες ποσοστιαίες μονάδες μετακινούνται στην κατηγορία «μεικτοί τύποι».

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Συγκριτική Κατανομή Κοινωνικών Αξιών

Αξιακοί Προσανατολισμοί	Φοιτητές/τριες	Γενικός Πληθυσμός*
Υλιστές	19,6%	40%
Μεικτοί Τύποι	68,8%	51%
Μεταυλιστές	11,7%	9%
Σύνολο	100%	100%

*Πηγή: Ευρωβαρόμετρο, Ν. 39/1994 (γενικός πληθυσμός).

Η συρρίκνωση των «υλιστικών» αξιών ενδέχεται να επιβεβαιώσει εμμέσως ορισμένες από τις αναλύσεις του Inglehart που αφορούν τη θετική συσχέτιση ανάμεσα στην ηλικία και τη μόρφωση και στην εκδήλωση μεταυλιστικών ενδιαφερόντων. Το γεγονός πάντως της μετακίνησης του εν λόγω ποσοστού στη κατηγορία «μεικτοί τύποι» και όχι στην κατηγορία «μεταυλιστές» δείχνει ότι στο σχηματισμό της πολιτικής και κοινωνικής συνείδησης των Ελλήνων φοιτητών, προσμετράται ιδιαίτερα και η «επίδραση της περιόδου» (period effect), πέραν από την ηλικία και τη μόρφωση (cohort effects), με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται μια ιδιαίτερα ογκούμενη ενδιάμεση κατάσταση.

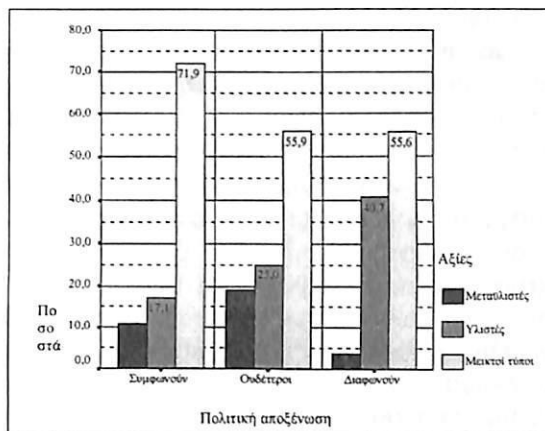
Σε περίοδο οικονομικής κρίσης και πολλαπλασιασμού των κοινωνικών κινδύνων, θα ανέμενε κανείς μαζική αύξηση της πρώτης κατηγορίας («υλιστές»). Αυτό, όπως βλέπουμε, δε συμβαίνει. Η οικονομική κρίση και η προσλαμβανόμενη αναποτελεσματικότητα του πολιτικού συστήματος δεν στρέφουν τους φοιτητές/τριες προς τα «πίσω» αλλά ούτε και «μπροστά». Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τους καθλώνει προσωρινά σε μια ενδιάμεση μεταβατική, όσο και διφορούμενη κατάσταση, η οποία ίσως αλλάξει στο μέλλον, κατά την ενσωμάτωσή τους στο γενικό πληθυσμό με την ανάληψη «ενήλικων» κοινωνικών ρόλων.

δ) Η κατανομή των τριών κατηγοριών αξιακού προσανατολισμού δεν εξαρτάται από τη διάρκεια της τηλεθέασης (χ^2 τεστ p -value = 0,075), τις γνώμες για την αξιοπιστία των ΜΜΕ (χ^2 τεστ p -value = 0,445), αλλά ούτε και από τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη (χ^2 τεστ p -value = 0,354)¹⁸. Έτσι, θα μπορούσε να πει κανείς ότι το εύρημα αυτό ενισχύει τη λίγο ως πολύ καθιερωμένη άποψη, ότι το λεγόμενο μεταυλιστικό φαινόμενο, εξαρτάται εν γένει από την ηλικία, τη μόρφωση και το ειδικό βάρος των διαμορφωτικών χρόνων των φορέων του.

Από την επεξεργασία των δεδομένων, παρατηρήθηκε στατιστικά ιδιαίτερα σημαντική συσχέτιση (χ^2 τεστ p -value = 0,003) ανάμεσα στους φοιτητές/τριες που δηλώνουν πολιτικά αποξενωμένοι και στους «υλιστικούς» αξιακούς προσανατολισμούς. Πολιτικά αποξενωμένοι χαρακτηρίστηκαν όσοι από τους ερωτηθέντες απάντησαν θετικά στις ερωτήσεις: α) «όποιος αποκτήσει την εξουσία κοιτάζει πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα», β) «δε βρίσκω πολλά στο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας που να με κάνουν υπερήφανο/η» και αρνητικά στην ερώτηση «νομίζεις ότι οι πολιτικοί στη χώρα μας υπερασπίζονται τις θεμελιώδεις αξίες που κι εσύ πιστεύεις;». Όπως φαίνεται από το διάγραμμα 3, οι λιγότερο αποξενωμένοι από το σύστημα και τους πολιτικούς, είναι φορείς «υλιστικών» αξιών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Αξιακός προσανατολισμός και πολιτική αποξένωση

Αν υποθέσουμε ότι, παρά τις αντιδράσεις, η εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική της κυβέρνησης και η προσήλωση των περισσότερων κομμάτων στην επιλογή να ενταχθεί η χώρα στην ΟΝΕ έχουν οροσημάνει έναν, εν πολλοίς, τεχνοκρατικό πολιτικό λόγο και μια δημόσια εικόνα αναγκαστικής μονοδρόμησης της πορείας της χώρας προς το 2.000, θα μπορούσαμε να πούμε με σχετική ασφάλεια, ότι όσοι εμφορούνται από υλιστικούς αξιακούς προσανατολισμούς, συμπλέουν με τις βασικές οικονομικές επιλογές της κυβέρνησης και του υπόλοιπου πολιτικού κόσμου. Η «καταπολέμηση του πληθωρισμού», η «εξασφάλιση θέσεων εργασίας» και η «οικονομική ανάπτυξη» συνάδουν πλήρως με την τρέχουσα άσκηση οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, με αποτέλεσμα να μειώνεται η απόσταση ανάμεσα στους φορείς υλιστικών αξιών και στο πολιτικό σύστημα και τους φορείς του.

3.4. Διαπροσωπική εμπιστοσύνη και κοινωνική συμμετοχή

Από πλήθος μελετών πολιτικής κουλτούρας γνωρίζουμε ότι η εμπιστοσύνη στους άλλους ανθρώπους συνιστά θεμέλιο λίθο της δημοκρατίας και της συμμετοχικής πολιτικής συμπεριφοράς¹⁹. Γενικότερα, η διαπροσωπική εμπιστοσύνη και η εμπιστοσύνη σε θε-

σμούς και συστήματα οργάνωσης της συλλογικής ζωής, αποτελούν τη στοιχειωδέστερη βάση για την ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων, την εμπέδωση κανονιστικότητας, καθώς και για τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Και τούτο διότι εμπιστοσύνη σημαίνει προσδοκία ανταπόκρισης εκ μέρους του άλλου. Όστε, η διαπροσωπική εμπιστοσύνη είναι «εκ των ων ουκ άνευ» για τη συγκρότηση κοινωνίας πολιτών, είναι ένα ιδιότυπο «κοινωνικό κεφάλαιο» για την αναπαραγωγή του πολιτικού και κομματικού συστήματος, αλλά και για την αναδιάρθρωσή του. Η σημασία της αυξάνει ακόμη περισσότερο στο σύγχρονο περιβάλλον της ύστερης νεωτερικότητας –ή, κατ' άλλους, της μετανεωτερικότητας– το οποίο χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα και συστηματικές διακινδυνεύσεις (risks). Γι' αυτό άλλωστε τα τελευταία χρόνια εμφανίζονται ολοένα και περισσότερα βιβλία και μελέτες για το ζήτημα αυτό²⁰. Υπεραπλουστεύοντας, ίσως, θα λέγαμε ότι στα σύγχρονα κοινωνικά και πολιτικά συστήματα εμφωλεύει μια οξεία αντίθεση ανάμεσα στον κυνισμό και την εμπιστοσύνη, μια αντίθεση, με άλλα λόγια, ανάμεσα σε μια τάση συνοχής και σε μια αντίρροπη τάση αποδιάρθρωσης της κοινωνίας και της πολιτείας.

Εμπειρικά δεδομένα, αρκετά και επαναλαμβανόμενα για το επίπεδο διαπροσωπικής εμπιστοσύνης στην Ελλάδα, δεν υπάρχουν. Από τα διαθέσιμα πάντως στοιχεία, καθώς και από μελέτες της νεοελληνικής κοινωνίας που ακολουθούν διαφορετικές μεθοδολογίες²¹, γνωρίζουμε ότι ο ατομοκεντρισμός των νεοελλήνων είναι αίτιο και αιτιατό μιας θεμελιωδώς ελλιπούς εμπιστοσύνης στους θεσμούς και στον Άλλο. Η εμπιστοσύνη αφορά στην Ελλάδα πρωτίστως τις οικογενειακές σχέσεις και δευτερευόντως τον γενικευμένο Άλλο και τους θεσμούς. Από δεδομένα που επεξεργάστηκε ο Inglehart φαίνεται ότι προς το τέλος της δεκαετίας του 1980 η διαπροσωπική εμπιστοσύνη στην Ελλάδα έφθινε συστηματικά, και ότι η χώρα κατατασσόταν προτελευταία ως προς το δείκτη αυτόν ανάμεσα στις υπόλοιπες χώρες της Ε.Ε.²². Ο ίδιος μάλιστα, όπως και άλλοι επίσης, θεωρεί ότι η περιορισμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη συνδέεται με δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς και με σύνδρομο πολιτικής αποξένωσης.

Υιοθετώντας την «κλίμακα εμπιστοσύνης» στους ανθρώπους, που κατασκεύασε ο Rosenberg και εφάρμοσαν οι Almond and Verba²³, επιχειρήσαμε στην έρευνά μας να προσδιορίσουμε το βαθμό διαπροσωπικής εμπιστοσύνης του φοιτητικού πληθυσμού και να το συνδυάσουμε με ποικίλες μεταβλητές πολιτικής συμπεριφοράς και χρήσης των μέσων²⁴. Από την ανάλυση των στοιχεί-

ων προέκυψε ότι η απόλυτη σχεδόν πλειονότητα των φοιτητών/τριών του δείγματός μας, διακατέχεται από χαμηλή ή και μέτρια διαπροσωπική εμπιστοσύνη. Η κατανομή που εμφανίζεται στον πίνακα 5 δεν επηρεάζεται από τη διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα (χ^2 τεστ p -value = 0,588) και τη διάκριση ανάμεσα σε τμήματα θετικών και ανθρωπιστικών επιστημών (χ^2 τεστ p -value = 0,731).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Διαπροσωπική Εμπιστοσύνη

	N	%
Χαμηλή	324	67,5
Μέτρια	135	28,1
Υψηλή	21	4,4
Σύνολο	480	100

Εκείνο που προκαλεί όμως ιδιαίτερη εντύπωση, είναι το γεγονός ότι η συγκεκριμένη αυτή κατανομή της εμπιστοσύνης απέναντι στους άλλους δε συσχετίζεται στατιστικά με βασικές μεταβλητές της έρευνάς μας: με την ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας (χ^2 τεστ p -value = 0,249), με τη συχνότητα έκθεσης στις ειδήσεις και των τριών μέσων (χ^2 τεστ p -value = 0,352), καθώς και με τις κοινωνικές αξίες των φοιτητών/τριών (χ^2 τεστ p -value = 0,354). Τέλος, δε συνδέεται ούτε και με το ύψος της τηλεθέασης (χ^2 τεστ p -value = 0,083), κάτι που ενδεχομένως ηχεί παράδοξα, μια και από δόκιμες μελέτες γνωρίζουμε, ότι ο συγκρουσιακός, βίαιος και ατομοκεντρικός τρόπος παρουσίασης της κοινωνικής πραγματικότητας, καλλιεργεί στους πιστούς φίλους της τηλεόρασης, δυσπιστία απέναντι στους συνανθρώπους τους και στην κοινωνία γενικότερα²⁵.

Φαίνεται λοιπόν πως η εξαιρετικά περιορισμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη, λειτουργεί ως ένα μέγεθος ανεξάρτητο, ως οιοσεί σταθερά κοινωνικο-ανθρωπολογικής τάξεως, πέρα από επιμέρους συγκυρίες και βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις. Τούτο μάλιστα δεν αφορά αποκλειστικά τους φοιτητές, αλλά πηγάζει από την βαθύτερη ατομοκεντρική παράδοση του μεσογειακού «οικογενειακού αμοραλισμού» που εντοπίζεται και στην Ελλάδα. Αφορά έτσι και τη νεολαία γενικότερα, όπως τουλάχιστον φαίνεται από την έρευ-

να του Ινστιτούτου V.PRC²⁶, στην οποία η παράσταση του καθ' ημάς ατομικισμού προκύπτει από την αξιολόγηση της ελληνικής κοινωνίας, στην οποία οι νέοι θεωρούν ότι «ο καθένας κάνει ό,τι θέλει χωρίς να σέβεται τους άλλους» (69%) και ότι «όλοι κοιτάνε μόνο τον εαυτό τους» (81%).

Μολονότι δεν αποτελεί τη μόνη εξήγηση, η μειωμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη συμβάλλει, ασφαλώς, στην περιορισμένη συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες και συλλόγους. Από τα στοιχεία της έρευνας προέκυψε ότι η μεγαλύτερη συμμετοχή των φοιτητών αφορά τους αθλητικούς συλλόγους. Αλλά και πάλι, το ποσοστό είναι σχετικά χαμηλό: 27,7%. Κατά 19,6% συμμετέχουν σε πολιτιστικούς συλλόγους και κατά 17% σε φοιτητικές παρατάξεις, διεθνείς και εθελοντικές οργανώσεις. Φαίνεται λοιπόν ότι για τους περισσότερους, το δεσπόζον πρότυπο συμπεριφοράς είναι η ιδιώτευση. Δεδομένης της σημασίας των οικογενειακών δεσμών στην Ελλάδα, θα έλεγε κανείς ότι για την ώρα, η οικογένεια είναι εκείνη που κατά κανόνα σχηματίζει ένα προστατευτικό δίκτυο κοινωνικών σχέσεων για τον Έλληνα φοιτητή. Με μειωμένη την κοινωνική συμμετοχή, εκλείπει το κοινωνικό δίκτυο εντός του οποίου και δια του οποίου ο φοιτητικός πληθυσμός θα μπορούσε ενδεχομένως να ανακαλύψει εναλλακτικές επιλογές ζωής στη δημόσια σφαίρα.

3.5. Ικανοποίηση από τη ζωή. Το σύνδρομο της σχετικής στέρησης

Γνωρίζουμε ότι ενδέχεται το μέγεθος της πολιτικής δυσαρέσκειας να οφείλεται σε συγκυριακές διακυμάνσεις που επηρεάζουν αρνητικά την τρέχουσα αξιολόγηση του πολιτικού συστήματος και των φορέων του. Γι' αυτό, εδώ και αρκετά χρόνια, στις διεθνείς έρευνες πολιτικής κουλτούρας, εκτός από την ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας, μετράται και η ικανοποίηση από τη ζωή εν γένει, ένας δείκτης ασφαλώς πιο ισχυρός και αποκαλυπτικός των βαθύτερων προσανατολισμών του ατόμου. Συχνότατα λοιπόν παρατηρείται σημαντική απόσταση ανάμεσα στα δύο μεγέθη: σε χώρες όπου καταγράφονται υψηλά ποσοστά δυσαρέσκειας από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας (π.χ. Ιταλία, Ισπανία, Γαλλία) καταγράφονται εξίσου υψηλά ποσοστά ικανοποίησης των πολιτών από το βίο που διάγουν²⁷. Αυτό σημαίνει ότι τα δύο μεγέθη έχουν μια ορισμένη αυτοτέλεια και δεν συμπαράσφρονται αναγκαστικά.

Γνωρίζουμε επίσης, ότι τα τελευταία δέκα χρόνια στο ελληνικό κοινό καταγράφεται μια παράλληλη πτώση της ικανοποίησης από τη ζωή και τη δημοκρατία, κατά τρόπο που το ένα μέγεθος να παρασύρει το άλλο. Έτσι, όχι μόνο η Ελλάδα καταλαμβάνει πλέον την τελευταία θέση ως προς την ικανοποίηση των κατοίκων της από τη ζωή, αλλά καταλαμβάνει ταυτόχρονα πολύ χαμηλές θέσεις στην κλίμακα ικανοποίησης των πολιτών της από τη λειτουργία της δημοκρατίας. Το 1994, λόγου χάριν, ήταν τελευταία στην ικανοποίηση από τη ζωή και προτελευταία στην ικανοποίηση από τη δημοκρατία²⁸. Υφίσταται προφανώς ένα χρόνο και γενικευμένο σύνδρομο δυσανεξίας που μεταγράφεται σε ποικίλους δημόσιους θεσμούς και περιοχές του ιδιωτικού βίου. Μάλιστα, μια εκδήλωσή του είναι το φαινόμενο της σχετικής στέρησης που έχει παρατηρηθεί στην ελληνική κοινωνία και αναλυθεί από ορισμένους μελετητές της²⁹.

Εκείνο που δε γνωρίζουμε είναι αν το σύνδρομο αυτό διακατέχει και την ειδική κοινωνική κατηγορία «φοιτητές», μια και λογικά θα ανέμενε κανείς, ότι η απόκτηση πολιτισμικού κεφαλαίου επηρεάζει θετικά τις προσβλέψεις τους για ικανοποιητική ένταξη στην κοινωνία. Πόσο μάλλον που, όπως ήδη παρατηρήσαμε, επιδεικνύουν ένα σχετικά υψηλό ποσοστό ικανοποίησης από τη δημοκρατία, σε αντίθεση προς τον υπόλοιπο πληθυσμό. Προκειμένου να διερευνήσουμε την κατάσταση, απευθύναμε τρεις ερωτήσεις «ικανοποίησης»³⁰. Από την επεξεργασία των απαντήσεων μπορέσαμε να καταλήξουμε σε ορισμένα προκαταρκτικά συμπεράσματα. Οι ερωτήσεις αυτές είναι: α) «Γενικά, είσαι ικανοποιημένος/η από τη ζωή σου»; (ενεστώσα), β) «Πόση ικανοποίηση από τη ζωή αξίζουν να έχουν άνθρωποι σαν κι εσένα;» (υποθετική), και γ) «Μετά από πέντε χρόνια, πόσο ικανοποιημένος/η πιστεύεις ότι θα είσαι από τη ζωή σου;» (προσδοκώμενη). Από τις απλές κατανομές των απαντήσεων προέκυψε η παρακάτω εικόνα (βλ. πίνακα 6):

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ικανοποίηση από τη Ζωή (Ενεστώσα, Υποθετική, Προσδοκώμενη)

	Ενεστώσα Ικανοποίηση από τη Ζωή %	Υποθετική Ικανοποίηση από τη Ζωή %	Προσδοκώμενη Ικανοποίηση από τη Ζωή %
Πολύ	16,3	54,2	23,3
Αρκετά	70,4	36,3	41,9
Λίγο	11,5	1,7	7,9
Καθόλου	1,0	0,2	2,1
ΔΓ/ΔΑ	0,8	7,7	24,8
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

Τρία είναι τα κυριότερα σημεία που αξίζουν εδώ να σχολιασθούν: α) το ποσοστό των «πολύ» ή «αρκετά» ικανοποιημένων (86,7%) εμφανίζεται σαφώς αυξημένο σε σύγκριση με εκείνο του γενικού πληθυσμού (σύμφωνα με στοιχεία από το *Ευρωβαρόμετρο*, Ν. 39, 1993, το άθροισμα των δύο βαθμίδων ικανοποίησης από τη ζωή στον γενικό πληθυσμό μετά βίας άγγιζε το 49%). Από την άποψη αυτή, οι φοιτητές δείχνουν να είναι πολύ πιο ικανοποιημένοι/ες από τη ζωή τους από ό,τι όλοι οι υπόλοιποι. Να πρόκειται άραγε για μια από τις απολαύσεις που συνεπάγεται η κοινωνική τους κατάσταση; Το πιθανότερο. β) Ενδεχομένως, λόγω της κατοχής του πολιτιστικού κεφαλαίου «γνώση» και της συνεπαγόμενης αξιοποίησής του, οι φοιτητές/τριες θεωρούν ότι αξίζουν και δικαιούνται να έχουν στο μέλλον μια καλύτερη ζωή. γ) Ωστόσο, η εκτίμηση της πραγματικότητας φαίνεται ότι τους προσγειώνει σε μεγάλο βαθμό, μια και ένας στους τέσσερις δεν είναι σε θέση να απαντήσει κατά πόσο στην προσεχή πενταετία θα είναι ικανοποιημένος/η από τη ζωή του/της.

Η εικόνα όμως γίνεται ακόμα πιο σύνθετη και ενδιαφέρουσα όταν συνδυάσουμε τις τρεις διαστάσεις της ικανοποίησης από τη ζωή αφαιρώντας: α) την υποθετική από την ενεστώσα, β) την προσδοκώμενη από την ενεστώσα και γ) την υποθετική από την προσδοκώμενη ικανοποίηση, επεξεργαζόμενοι κατόπιν τα αποτελέσματα που προκύπτουν. Η πρώτη αφαίρεση αποκαλύπτει ένα αρκετά διαδεδομένο σύνδρομο σχετικής στέρησης: ποσοστό 52,4% θεωρούν ότι τώρα δεν απολαμβάνουν αυτό που τους αξίζει. Η

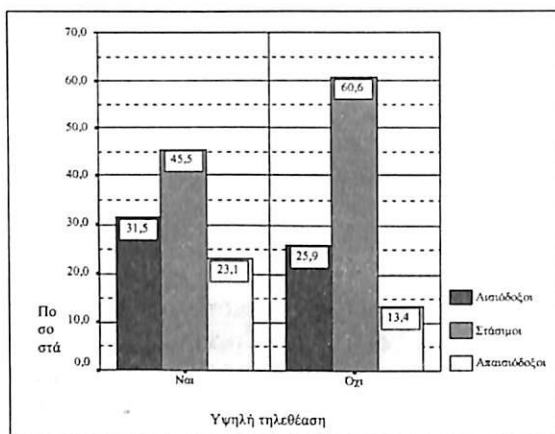

δεύτερη αφαίρεση αναφέρεται σε μια υποκειμενική αίσθηση βελτίωσης της ζωής: η πλειονότητα (54,6%) παραμένει στάσιμη, ενώ μόνο ένας στους τέσσερις αισιοδοξεί ότι το μέλλον του θα είναι καλύτερο από το παρόν του. Τέλος, η τρίτη αφαίρεση παραπέμπει σε ένα είδος ανομικού συνδρόμου: το 42% θεωρεί ότι στο μέλλον δε θα έχει τη ζωή που του αξίζει, το 48% εξισορροπεί την προσδοκία με την υποκειμενική αξιολόγηση, ενώ μόνο ένας στους δέκα θεωρεί ότι στο μέλλον θα απολαύσει περισσότερα από όσο αξίζει.

Η καταγεγραμμένη σχετική στέρση, η στασιμότητα των προοπτικών ζωής και η αβεβαιότητα για το μέλλον είναι στοιχεία που οπωσδήποτε υποβασιάζουν τη γενικότερη δυσθυμία απέναντι στο πολιτικό σύστημα και το πολιτικό προσωπικό, πέρα από βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις και επιρροές. Συνδυάσαμε τις τρεις αυτές μεταβλητές με όλες τις υπόλοιπες μεταβλητές της έρευνάς μας, προκειμένου να διαπιστώσουμε εάν υπάρχουν πιθανές αλληλεξαρτήσεις που συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση της όλης κατάστασης. Από τον έλεγχο των επιμέρους παραγόντων βρήκαμε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική εξάρτηση στις παρακάτω περιπτώσεις:

α) Στην υψηλή τηλεθέαση και την προοπτική δεξίωσης μιας καλύτερης ζωής (χ^2 τεστ p -value = 0,010). Η αύξηση της συνολικής τηλεθέασης φαίνεται ότι στο φοιτητικό πληθυσμό συμβάλλει σε μια πόλωση αισιοδοξίας-απαισιοδοξίας. Όταν αυξάνει η τηλεθέαση αυξάνει κατά 6% η αισιόδοξη αντιμετώπιση της ζωής και κατά 10% η απαισιοδοξία. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι –με τη στασιμότητα στις προοπτικές ζωής να υπερτερεί ούτως ή άλλως–, από τη μια μεριά το τηλεοπτικό θέαμα παρασύρει τους πιστούς της τηλεόρασης σε μια αισιόδοξη αντίληψη του μέλλοντός τους μέσω διαδικασιών ταύτισης και προβολής. Η αισιοδοξία αυτή λειτουργεί ενδεχομένως ως υπερανάπληρωση της στασιμότητας του παρόντος. Από την άλλη μεριά όμως, όπως φαίνεται καθαρά από το διάγραμμα 4, η βία, οι συγκρούσεις, το δράμα και η αρνητικότητα του τηλεοπτικού θεάματος φαίνεται ότι καλλιεργεί μια πιο ισχυρή αίσθηση απαισιοδοξίας για το μέλλον.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4
 Προοπτική ζωής ανάλογα με την τηλεθέαση

β) Στατιστικά σημαντική εξάρτηση εμφανίζεται επίσης ανάμεσα στη συχνότητα έκθεσης στις ειδήσεις και στη μειωμένη προσδοκία ζωής των μελλοντικών «ακαδημαϊκών πολιτών» (χ^2 τεστ p -value = 0,009). Εκτός από τους εντελώς απληροφόρητους, των οποίων οι προσδοκίες χαρακτηρίζονται από μεγάλη στασιμότητα, όσο αυξάνει η ενημέρωση και από τα τρία μέσα, τόσο μειώνεται η αισιοδοξία και αντιστρόφως. Ασφαλώς, το εύρημα αυτό δεν είναι άσχετο με τη συγχυσιολόγο επίδραση των ειδήσεων. Κατά κανόνα, η σχεδόν μονοσήμαντη έμφαση στις συγκρούσεις, η προβολή ιστοριών «ανθρώπινου ενδιαφέροντος», η δεσπόζουσα θέση του αστυνομικού ρεπορτάζ στα δελτία ειδήσεων, η διαρκής εναλλαγή υποσχέσεων και διαψεύσεων, ασαφειών και διαβεβαιώσεων καλλιεργεί στους αποδέκτες –και ιδιαίτερα σε εκείνους που εξαρτώνται σχεδόν αποκλειστικά από τα μέσα προκειμένου να προσανατολισθούν και να ελέγξουν το περιβάλλον τους–, μια παράλυση των προσδοκιών και μια απογοήτευση για το μέλλον. Η κατάσταση αυτή συμβάλλει στην καθυσύχαση και στην αδρανοποίηση του φοιτητικού πληθυσμού, σε μια δύσθυμη παραίτηση της δημιουργικής φαντασίας από την εκ νέου επινόηση και σχεδιασμό της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής.

γ) Άμεση συνάρτηση υπάρχει και ανάμεσα στο δείκτη της πο-

λιτικής αποξένωσης και το σύνδρομο σχετικής στέρησης (χ^2 τεστ p -value = 0,003). Από την επεξεργασία των στοιχείων προέκυψε ότι όσο αυξάνει η προσλαμβανόμενη πολιτική αποξένωση, τόσο αυξάνει και η αίσθηση της σχετικής στέρησης. Αντιστρόφως, όπως φαίνεται στον πίνακα 7, οι πλέον «στερημένοι» φοιτητές είναι και οι πλέον αποξενωμένοι από το πολιτικό σύστημα και τους πολιτικούς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Πολιτική αποξένωση και σχετική στέρηση

	Στερημένοι %	Ικανοποιημένοι %	Υπερ-ικανοποιημένοι %	Σύνολο
Συμφωνούν ότι ...*	55,5 85,7	38,9 76,8	5,6 69,0	100 81,0
Ούτε συμφωνούν ούτε διαφωνούν*	49,2 12,6	40,7 13,3	10,2 20,7	100 13,4
Διαφωνούν ότι ...*	16,0 1,7	72,0 9,9	12,0 10,3	100 5,7
Σύνολο	52,4 100	41,0 100	6,6 100	100 100

* Η «πολιτική αποξένωση» προσδιορίστηκε από τις απαντήσεις στις παρακάτω ερωτήσεις: α) Δεν βρίσκω πολλά στο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας που να με κάνουν υπερήφανο/η, β) Όποιος αποκτήσει την εξουσία κοιτάζει πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα, γ) Οι πολιτικοί στη χώρα μας υπερασπίζονται τις θεμελιώδεις αξίες που κι εσύ πιστεύεις;

Το γεγονός πως αισθάνονται ότι δεν απολαμβάνουν αυτό που τους αξίζει, φαίνεται ότι κάλλιστα μπορεί να αποδοθεί και στην υποκειμενική πρόσληψη του απόμακρου της πολιτικής και των πολιτικών. Από αυτή την άποψη θα μπορούσαμε να πούμε ότι, σωρευτικά, η πολιτική αποξένωση και το σύνδρομο σχετικής στέρησης, παράγουν μια γενικότερη δυσανεξία και απαξίωση του δημόσιου βίου.

δ) Σύστοιχη με τα προηγούμενα είναι η επίσης άμεση συσχέτιση μεταξύ ενός ανομικού συνδρόμου αβεβαιότητας και φόβου για

το μέλλον και ενός δείκτη προσλαμβανόμενης ανταποκρισιμότητας του πολιτικού συστήματος. Έτσι, όπως φαίνεται από τον επόμενο πίνακα 8, όσοι θεωρούν ότι το πολιτικό σύστημα και οι πολιτικοί δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους, εκτιμούν ότι στο μέλλον η κοινωνία δεν θα τους προσφέρει αυτό που τους αξίζει. Αλλά και αντιστρόφως, οι πλέον αβέβαιοι για το μέλλον τους θεωρούν ότι το σύστημα δεν ανταποκρίνεται στο ρόλο του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Ανταπόκριση του πολιτικού συστήματος και ανομικό σύνδρομο

	Απαισιόδοξοι %	Στάσιμοι %	Αισιόδοξοι %	Σύνολο %
Συμφωνούν ότι ...*	43,6 82,8	48,7 79,8	7,6 60,0	100 79,0
Ούτε συμφωνούν ούτε διαφωνούν*	35,1 13,8	49,1 16,7	15,8 25,7	100 16,4
Διαφωνούν ότι ...*	31,3 3,4	37,5 3,6	31,3 14,3	100 4,6
Σύνολο	41,7 100	48,3 100	10,1 100	100 100

* Η «ανταπόκριση του πολιτικού συστήματος» προσδιορίσθηκε από τις απαντήσεις στις παρακάτω ερωτήσεις: α) τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τί σκέφτονται άτομα σαν κι εμένα, β) αυτοί που εκλέγονται στο κοινοβούλιο χάνουν γρήγορα την επαφή τους με τον κόσμο, γ) τα κόμματα ενδιαφέρονται μόνο για την ψήφο των πολιτών και όχι για τη γνώμη τους.

Η αμφίδρομη συσχέτιση των δύο αυτών μεταβλητών (χ^2 τεστ p -value = 0,015) δείχνει ότι όσο τα πολιτικά τεκταινόμενα οδηγούνται σε αδιέξοδο, τόσο διαμορφώνεται μια απόσταση ανάμεσα στα υποκείμενα και την πολιτική, η οποία συνοδεύεται από μια σειρά διαψεύσεων ποικίλων κοινωνικών προσδοκιών. Η αβεβαιότητα γύρω από την έκβαση του μέλλοντος, με δεδομένη την πολιτική δυσφορία και απογοήτευση, οδηγεί κατά κανόνα σε ατομοκεντρικές επιλογές ζωής, σε μια εργαλειακή και χρησιμοθηρική μέριμνα, που ανατρέπει μακροπρόθεσμα το κανονιστικό περιεχόμενο της δημοκρατίας. Η ανατροπή αυτή σημαίνει την εκδήλωση ανο-

μικών συμπεριφορών και αντιλήψεων που υποβαστάζονται τόσο από τον παραδοσιακό ατομοκεντρισμό της ελληνικής κοινωνίας, όσο και από τον μικροαστισμό των σημερινών νεοελλήνων.

4. Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό επιχειρήθηκε μια πρώτη συστηματική καταγραφή και ερμηνεία βασικών πολιτικών στάσεων, κοινωνικών τοποθετήσεων και αξιακών προσανατολισμών των φοιτητών της Αθήνας. Επειδή όμως δεν έχουν προηγηθεί άλλες ανάλογες έρευνες που θα προσέφεραν βάσεις δεδομένων και δοκιμασμένα ερμηνευτικά πλαίσια, τα όποια συμπεράσματα προέκυψαν, θα πρέπει να αντιμετωπισθούν με τη δέουσα επιφυλακτικότητα, μια και δεν μπορούν παρά να είναι προσωρινά. Στην ανάλυσή μας έγινε σύγκριση ορισμένων παραμέτρων του φοιτητικού πληθυσμού με στοιχεία που αφορούν το γενικό πληθυσμό και τη νεολαία εν γένει. Από την ανάλυση των δεδομένων προέκυψε ότι:

α) Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες αξιολογούν αρνητικά τους περισσότερους από τους δημόσιους θεσμούς της χώρας και διακατέχονται από πολιτική αποξένωση. Ένας στους τρεις πάντως δηλώνει ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας στη χώρα.

β) Η φοιτητική πολιτική δυσανεξία δεν έχει ένα ειδικό βάρος και δεν εξαρτάται από μια ιδιαίτερη σκευή κοινωνικών αξιολογήσεων «μεταυλιστικού» περιεχομένου, που θα μπορούσε, κάτω από ορισμένες συνθήκες, να οδηγήσει στην εκδήλωση συλλογικών φαινομένων «νέας πολιτικής». Με μικρές διαφοροποιήσεις –λόγω κυρίως του μεταβατικού χαρακτήρα της κοινωνικής κατηγορίας «φοιτητές» αλλά και εξαιτίας, ίσως, του πολιτιστικού κεφαλαίου «γνώση»–, η φοιτητική πολιτική δυσαρέσκεια ακολουθεί το πρότυπο της γενικευμένης και διάχυτης δυσφορίας του γενικού πληθυσμού.

γ) Η πολιτική δυσαρέσκεια των φοιτητών εκδηλώνεται μέσα σ' ένα κλίμα χαμηλής διαπροσωπικής εμπιστοσύνης, κάτι που ασφαλώς δεν αυξάνει τις πιθανότητες σχηματισμού μιας εύρωστης κοινωνίας πολιτών και ανάπτυξης συμμετοχικών προτύπων πολιτικής κουλτούρας.

δ) Ο φοιτητικός πληθυσμός διακατέχεται από έντονη αίσθηση σχετικής στέρησης και από ένα σχετικά ισχυρό ανομικό σύνδρομο. Όχι μόνο δεν αισθάνονται δικαιωμένοι από το βίο που διάγουν, αλλά δεν αντιλαμβάνονται να έχουν προοπτικές βελτίωσης.

Οπωσδήποτε τα ευρήματα αυτά συνιστούν ενδείξεις μιας περαιτέρω ιδιώτευσης και ατομικοποίησης. Ενδεχομένως να συνιστούν και ενδείξεις μιας επιφυλακτικής αδιαφορίας και μιας βουβής διαμαρτυρίας που ορισμένες φορές, για ορισμένους μόνο, μετατρέπεται σε αντισυμβατική κοινωνική συμπεριφορά. Ίσως όμως για τους περισσότερους να σημαίνουν τη βαθμιαία υπαγωγή τους στη βολική θέση του θεατή της πολιτικής, έχοντας ως άλλοθι τη ματαιωμένη προσδοκία της κοινωνικής ανέλιξης.

Παράρτημα

Δείκτης Αξιακού Προσανατολισμού

Για τον προσδιορισμό του δείκτη αξιακού προσανατολισμού, οι φοιτητές/τριες κλήθηκαν να επιλέξουν κατά σειρά προτεραιότητας δύο από εννέα διαφορετικές επιλογές που αναφέρονταν σε κοινωνικούς στόχους. Οι επιλογές αυτές ήταν:

1. Διατήρηση της τάξης στην κοινωνία
2. Καταπολέμηση του πληθωρισμού
3. Μεγαλύτερη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά
4. Εξασφάλιση θέσεων εργασίας
5. Ελευθερία του λόγου για όλους
6. Προστασία του περιβάλλοντος και ποιότητα ζωής
7. Διατήρηση της παράδοσης και της ταυτότητάς μας
8. Οικονομική ανάπτυξη
9. Καταπολέμηση του εγκλήματος

Όσοι επέλεξαν (3), (5) ή (6) στις δύο επιλογές χαρακτηρίστηκαν ως «ελευθεριακοί μεταύλιστές», όσοι επέλεξαν (1), (7) ή (9) χαρακτηρίστηκαν ως «αυταρχικοί μεταύλιστές» και όσοι επέλεξαν (2), (4) ή (8) κατατάχθηκαν στην κατηγορία «υλιστές». Όλοι οι υπόλοιποι χαρακτηρίστηκαν ως «μεικτοί τύποι».

Επειδή μόνον 6 από τους 480 ερωτώμενους κατατάχθηκαν στην κατηγορία «αυταρχικοί μεταύλιστές» (ποσοστό 1,3%), αποφασίσαμε να συναιρέσουμε τις δύο «μεταύλιστικές» κατηγορίες σε μία, καταλήγοντας, έτσι, στην αρχική κατάταξη του Inglehart: «υλιστές», «μεταύλιστές» και «μεικτοί τύποι».

Δείκτης Διαπροσωπικής Εμπιστοσύνης

Για τον καθορισμό του δείκτη διαπροσωπικής εμπιστοσύνης έγιναν οι εξής επιλογές:

α) Οι ερωτηθέντες κλήθηκαν να δηλώσουν τη συμφωνία ή διαφωνία τους στις παρακάτω προτάσεις:

- Αν δεν κοιτάς το συμφέρον σου, οι άλλοι θα το εκμεταλλευτούν (c42).
- Αν δε φροντίζεις μόνος τον εαυτό σου, κανείς δε θα νοιαστεί για σένα (c43).
- Μπορείς να εμπιστευέσαι τους περισσότερους ανθρώπους (c44).
- Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του συνεργάσιμος (c45).
- Οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν την τάση να βοηθούν τους άλλους παρά να βλέπουν πρώτα τον εαυτό τους (c46).

β) Οι τιμές με τις οποίες βαθμολογήθηκε η συμφωνία ή η διαφωνία με τις παραπάνω προτάσεις είχαν ως ακολούθως:

- Με αρνητικό βαθμό «-1» αξιολογήθηκαν όσοι/ες συμφώνησαν με τις προτάσεις c42 και c43 (εγωιστική απάντηση).
- Με θετικό βαθμό «+1» αξιολογήθηκαν όσοι/ες διαφώνησαν με τις προτάσεις c42 και c43 (αλτρουιστική απάντηση).
- Με θετικό βαθμό «+1» αξιολογήθηκαν όσοι/ες συμφώνησαν με τις προτάσεις c44, c45 και c46.
- Με αρνητικό βαθμό «-1» αξιολογήθηκαν όσοι/ες διαφώνησαν με τις προτάσεις c44, c45 και c46.

γ) Ο δείκτης διαπροσωπικής εμπιστοσύνης κατασκευάζεται αθροίζοντας τις επιμέρους βαθμολογίες. Επειδή ο αριθμός των προτάσεων που αξιολογήθηκαν είναι περιττός, αποκλείονται οι τιμές: 0, ± 2 , ± 4 . Οπότε, το εύρος της αξιολόγησης κυμαίνεται από -5 έως +5. Όσοι βαθμολογήθηκαν με -5 ή -3 κατατάχθηκαν στην κατηγορία της χαμηλής «διαπροσωπικής εμπιστοσύνης». Όσοι βαθμολογήθηκαν με -1 ή +1 κατατάχθηκαν στην κατηγορία της μέτριας «διαπροσωπικής εμπιστοσύνης». Τέλος, εκείνοι που βαθμολογήθηκαν με +3 ή +5 εντάχθηκαν στην κατηγορία «υψηλή διαπροσωπική εμπιστοσύνη».

Σημειώσεις

1. Lynn R. Anderson, *Προσωπικότητα και Στάσεις των Φοιτητών των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1980.
2. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Φοιτητική Συνείδηση*, εκδ. Οδυσσέας., Αθήνα, 1983.
3. Δ. Γεώργας, «Οι Οικογενειακές Αξίες των Φοιτητών», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 61, 1986, σελ. 3-29.
4. Άννα Μαντόγλου, *Η Εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1995 και Άννα Μαντόγλου και Κυριάκος Χαραλάμπους, «Πολιτική Εξουσία και Κοινωνική Επιρροή», στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 11, Απρίλιος 1998, σελ. 54-98.
5. Ίσως για το λόγο αυτό κυρίως η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα αφιέρωσε μεγάλο μέρος της έρευνάς της στη διαχρονική μελέτη της πολιτικής φυσιολογίας των εφήβων. Βλ. σχετικά *Πολιτικές Στάσεις και Αντιλήψεις στην Αρχή της Εφηβείας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1987 και «Οι Έφηβοι της Αλλαγής», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 80, 1991, σελ. 41-69.
6. Βλ. ενδεικτικά Ευκλείδης Τσακαλώτος, «Ιδιωτικοποίηση και Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση: Τι Διακυβεύεται;», στο: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 11, 1998, σελ. 27-53.
7. Βλ. σχετικά Cochran W.G., *Sampling techniques*, 3η εκδ., John Wiley and Sons, 1977.
8. Το διάγραμμα 1 διαμορφώθηκε από τις απαντήσεις που λάβαμε στην παρακάτω ερώτηση: *πόση συμπάθεια αισθάνεσαι για καθέναν από τους παρακάτω θεσμούς (όπως αυτοί λειτουργούν τώρα), ξεκινώντας από το 1, που σημαίνει ότι δεν αισθάνεσαι «καμιά συμπάθεια» και φθάνοντας μέχρι το 10, που σημαίνει ότι αισθάνεσαι «μεγάλη συμπάθεια».*
9. Η έρευνα αφορούσε πληθυσμό 15-29 ετών και πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο του 1997 με δείγμα 1.600 ατόμων.
10. Δ. Δώδος, Π. Καφετζής, Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές 1996: Διαστάσεις Πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 92-93, 1997, σελ. 241-266. Οι παραλληλισμοί είναι αρκούντως ενδεικτικοί αλλά όχι ευθέως συγκρίσιμοι, μια και αφορούν διαφορετικές έρευνες με άλλα δείγματα και υποθέσεις εργασίας.
11. Murray Edelman, *Constructing the Political Spectacle*, The University of Chicago Press, Chicago, 1988, σελ. 33, 39.
12. AGB HELLAS, *TV Yearbook 97-98*, Αθήνα, 1998, σελ. 26-8.
13. Εντελώς ενδεικτικά βλ. Cappella J. and Jamieson K., *Spiral of Cynicism*, Oxford University Press, 1997 και Kerbel R.M., *Remote and Controlled. Media Politics in a Cynical Age*, Westview Press, Oxford, 1995, όπου κανείς μπορεί να πληροφορηθεί για την εξέλιξη του διαλόγου γύρω από τα θέματα αυτά.

14. Φυσικά εδώ παρεμβαίνουν και άλλες μεταβλητές, όπως είναι λόγου χάριν η ένσκηπη χρήση του μέσου και η συνειδητή έκθεση στα περιεχόμενά του, καθώς και η αδιαφοροποίητη και μη εσκεμμένη (mindless) τηλεθέαση. Για τα θέματα αυτά βλ. μεταξύ άλλων Alan Rubin, «Media Uses and Effects: A uses-and-Gratifications Perspective», στο: Jennings Bryand and Dolf Zillmann (επιμ.), *Media Effects. Advances in Theory and Research*, LEA, New Jersey, 1994, σελ. 417-436.

15. Βλ. ενδεικτικά Ronald Inglehart, *The Silent Revolution*, Princeton, 1977. Βλ. επίσης του ίδιου, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, 1990, *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton, 1997.

16. Scott Flanagan, «Value Change in Industrial Societies», στο: *The American Political Science Review*, 81 (4), σελ. 1303-1319.

17. Βλ. Παράρτημα.

18. Βλ. παρακάτω.

19. Βλ. μεταξύ άλλων Gabriel Almond, Sidney Verba, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Little Brown, Boston, 1963, σελ. 212 επομ. Ronald Inglehart, *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, σελ. 172-4.

20. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Barbara Misztal, *Trust in Modern Societies*, Polity Press, 1996. Diego Gambetta (επιμ.), *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*, Basil Blackwell, London, 1990. Ulrich Beck, *Risk Society. Towards a New Modernity*, Sage Publications, London, 1992.

21. Βλ. λόγου χάριν Βασίλης Καραποστόλης, *Η Αδιαχώρητη Κοινωνία*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα, 1985. Βλ. ακόμη, Νίκος Δεμερτζής, «Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα στη Δεκαετία του '80», στο: Χ. Λυριντζής και Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σελ. 70-96 και Θάνος Λίποβατς, «Θέσεις για την Πολιτική Ψυχολογία των Ελλήνων. Προοπτικές για το έτος 2000», στο: Κατσούλης Ηλ., Γιαννίτης Τ., Καζάκος Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1988, σελ. 86-107.

22. Ronald Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, σελ. 34-27. Σύμφωνα με στοιχεία του *Ευρωβαρόμετρου* (N. 46, σελ. 41-42) το 1996 οι Έλληνες κατελάμβαναν σ' ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση την τέταρτη, από το τέλος, θέση όσον αφορά την εμπιστοσύνη προς τους συμπατριώτες τους.

23. Morris Rosenberg, «Misanthropy and Political Ideology», στο: *American Sociological Review*, 1956, N. 21, σελ. 690-695. Του ίδιου, «Misanthropy and Attitudes Toward International Affairs», στο: *Journal of Conflict Resolution*, I, 1957, σελ. 340-345. Βλ. επίσης Almond and Verba, *όπ. παρ.*, σελ. 212-213.

24. Βλ. Παράρτημα.

25. Βλ. ενδεικτικά George Gerbner and Larry Gross, «Living with Tele-

vision: The Violence Profile», στο: *Journal of Communication*, 26 (2), σελ. 173-199.

26. Όπ. παρ.

27. Βλ. λόγου χάριν το τεύχ. 41 του *Ευρωβαρόμετρου*, 1994, σελ. Α11 και Α36.

28. Όπ. παρ. Το 1996 εξακολουθεί να είναι τελευταία στην ικανοποίηση των κατοίκων της από την εν γένει ζωή τους, με εννέα μάλιστα μονάδες διαφορά από την προτελευταία, Πορτογαλία. Βλ. *Ευρωβαρόμετρο*, τεύχ. 45, 1996, σελ. 39.

29. Βλ. μεταξύ άλλων Βασίλης Καραποστόλης, *Συμβίωση και Επικοινωνία στην Ελλάδα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1987 και Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης, *Πολιτική Νομιμοποίηση και Οικονομικός Εκσυγχρονισμός*, στο: Κατσούλης Ηλ. κ.ά., σελ. 17-34.

30. Οι απαντήσεις σε ερωτήσεις που αφορούν την ικανοποίηση από τη ζωή παρέχουν στοιχεία μακροσκοπικού και όχι συγκυριακού χαρακτήρα, όπως συμβαίνει συχνά με τις απαντήσεις σε ερωτήσεις γύρω από την ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας και το ενδιαφέρον για την πολιτική. Η ικανοποίηση ή η δυσαρέσκεια από τη ζωή γενικά, αποτελεί ένα μονιμότερο δείκτη αποδοχής του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος.

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Το Κυπριακό Ζήτημα, 1878-1960: Η Συνταγματική Πτυχή

Πρόλογος: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος,
εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σελ. 211.

Το κυπριακό ζήτημα πάντοτε είχε μια ιδιαίτερη θέση στην ελληνική βιβλιογραφία. Αυτό επιβεβαιώνεται για μια ακόμη φορά με την έκδοση ενός πολύ αξιόλογου και ολοκληρωμένου έργου που καλύπτει τις συνταγματικές πτυχές της σύγχρονης ιστορίας της Κύπρου κατά την εποχή της Αγλοκρατίας.

Το βιβλίο *Το Κυπριακό Ζήτημα, 1878-1960: Η Συνταγματική Πτυχή* αναφέρεται στο θεσμικό καθεστώς της Κύπρου κατά την περίοδο που η μεγαλόνησος ήταν αποικία της Μεγάλης Βρετανίας. Η βασική θέση του είναι ότι η κυπριακή συνταγματική ανάπτυξη διαβρώθηκε από την επιρροή των διεθνοπολιτικών προτεραιοτήτων της αποικιακής δύναμης. Αυτό έγινε ιδιαίτερα έκδηλο κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1950 όταν η Μεγάλη Βρετανία ενδιαφερόταν περισσότερο για την ικανοποίηση της Τουρκίας, στενής συμμάχου στη Μέση Ανατολή, παρά για την ετοιμασία ενός εφαρμόσιμου δημοκρατικού συντάγματος. Οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, κατά το συγγραφέα, επηρεάστηκαν αποφασιστικά από αυτή την «κλη-

ρονομιά» των βρετανικών ευαισθησιών, συμφερόντων και παλαιότερων συνταγματικών σχεδίων.

Στις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγγραφή του ερευνητικού αυτού έργου περιλαμβάνεται ένας εντυπωσιακός κατάλογος πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Αξιοσημείωτη είναι η εκτεταμένη αξιοποίηση υλικού των βρετανικών κρατικών αρχείων, κυρίως εγγράφων του υπουργικού συμβουλίου και των επιτροπών. Όπως αναφέρεται στην εισαγωγή, το υλικό αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία αφού κατά την αποικιακή περίοδο οι βασικές αποφάσεις για την Κύπρο ανήκαν στην αρμοδιότητα του βρετανικού υπουργικού συμβουλίου που αποτελούσε έναν ιδιόμορφο «συνταγματικό νομοθέτη» της Κύπρου. Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης η συστηματική έρευνα που κάλυψε αρχειακές πηγές και απομνημονεύματα στην Ελλάδα, ιδιαίτερα έγγραφα που έγιναν διαθέσιμα μετά τη δημοσίευσή του «Αρχείου Καραμανλή». Οι πρωτογενείς ελληνικές πηγές είναι ιδιαίτερα χρήσιμες και αποκαλυπτικές για την εξέταση της κρίσιμης δεκαετίας του 1950. Κατά την περίο-

δο αυτή έγινε σειρά βρετανικών συνταγματικών προτάσεων που αναλύονται διεξοδικά. Οι ελληνικές πρωτογενείς πηγές ρίχνουν επίσης αρκετό φως στις παρασκηνακές διαβουλεύσεις που συνέβαλαν στη διαμόρφωση των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου και του κυπριακού συντάγματος του 1960. Οι δευτερογενείς πηγές περιλαμβάνουν βιβλία, μονογραφίες και άρθρα στα ελληνικά, αγγλικά και γαλλικά.

Στην εισαγωγή του βιβλίου προσδιορίζεται το πλαίσιο και η μεθοδολογία με την οποία ο συγγραφέας προσεγγίζει το θέμα στο οποίο, όπως τονίζει, εμπλέκονται και θέματα βρετανικής πολιτικής ιστορίας, γεωπολιτικές παράμετροι, καθώς και η δυναμική των σχέσεων του τριγώνου Ελλάδας, Τουρκίας και Κύπρου. Η επιστημονική ευαισθησία και αντικειμενικότητα του συγγραφέα έδωσαν ένα έργο ανάλυσης και τεκμηρίωσης που διακρίνεται για τον εμπειρισμό και τη διαχρονική του προσέγγιση. Όπως λέει ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, που προλογίζει το βιβλίο, η μελέτη του Χατζηβασιλείου «ευσύνοπτη και εμπειριστική, προσεγγίζει το θέμα στην ευρύτερη χρονική του έκταση» (σελ. 11).

Το πρώτο κεφάλαιο καταπιάνεται με βασικά προβλήματα της κυπριακής πολιτικής και συνταγματικής εξέλιξης, όπως τη διαπλοκή του κυπριακού προβλήματος με τις βρετανικές γεωπολιτικές προτεραιότητες και τη στάση της αποικιακής διοίκησης απέναντι στο εθνικό κίνημα των ελληνο-

κυπρίων και της κυπριακής εκκλησίας. Γίνεται επίσης αναφορά στο διακοινοτικό χαρακτήρα της κυπριακής κοινωνίας που αποτελείται κατά τα τέσσερα πέμπτα από ελληνοκύπριους και κατά το ένα πέμπτο από τουρκοκύπριους. Όπως σημειώνει ο συγγραφέας, η παράβλεψη της δημογραφικής σύνθεσης οδήγησε σε καταστρατήγηση της δημοκρατικής αρχής της πλειοψηφίας, κάτι το ασυμβίβαστο με το σύγχρονο συνταγματικό πνεύμα και πρακτική.

Το δεύτερο κεφάλαιο καταπιάνεται με τη βρετανική αποικιακή διακυβέρνηση της μεγαλονήσου κατά την περίοδο 1878-1948. Γίνεται εκτενής αναφορά τόσο στις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις όσο και στις προσπάθειες της αποικιακής δύναμης να διατηρήσει τον έλεγχο σε μια ανήσυχη αποικία στην οποία επικρατεί το σύνθημα της Ένωσης με την Ελλάδα. Σύμφωνα με το συγγραφέα, το φιλελεύθερο σχέδιο Winster (1948) και οι προτάσεις που το συνόδευαν «πρέπει να χαρακτηρισθούν ως μία μεγάλη χαμένη ευκαιρία για την ελληνική πλευρά, στο μέτρο που άνοιγαν το δρόμο ώστε να συσταθεί μία ουσιαδώς ελληνοκυπριακή διοίκηση στο νησί» (σελ. 65).

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύονται οι βρετανικές συνταγματικές προτάσεις και σχέδια της δεκαετίας του 1950. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση ότι οι προτάσεις αυτές ήταν ποιοτικά διαφορετικές και φιλοτουρκικές σε σύγκριση με παλαιότερες. Η εξέλιξη αυτή αποδίδεται από το

συγγραφέα στην ανεξαρτησία της Ινδίας (1947) που οδήγησε σε μετατόπιση του κέντρου βάρους της βρετανικής αυτοκρατορίας από τη Νότια Ασία στη Μέση Ανατολή. Το Λονδίνο ήθελε να διατηρηθεί ως η κύρια δυτική δύναμη στη Μέση Ανατολή και έκρινε ότι η στενή φιλία και συμμαχία με την Τουρκία ήταν απαραίτητη για το σκοπό αυτό. Η διαμόρφωση φιλοτουρκικών βρετανικών συνταγματικών θέσεων αποσκοπούσε στον εξευμενισμό της Τουρκίας και την ενίσχυση της βρετανικής επιρροής στη Μέση Ανατολή. Η βρετανική αυτή πολιτική υποθήκευσε το μέλλον της Κύπρου, ιδιαίτερα με την αναγνώριση το 1956 χωριστού δικαιώματος αυτοδιάθεσης στους Τουρκοκύπριους και τις χωριστικές διατάξεις του σχεδίου Μακμίλλαν του 1958. Και στις δύο περιπτώσεις, στόχος του Λονδίνου ήταν να ικανοποιήσει την Τουρκία με την παράβλεψη της αρχής της πλειοψηφίας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται η συνταγματική πτυχή των συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου με βάση κυρίως το πλούσιο υλικό που έγινε διαθέσιμο μετά τη δημοσιοποίηση του «Αρχείου Καραμανλή». Οι συνταγματικές προβλέψεις των συμφωνιών του 1959 είναι καίριες και καθοριστικές για τις μετέπειτα εξελίξεις στην Κύπρο. Ένα βασικό θέμα που αναλύεται διεξοδικά είναι το «τεκμήριο της αρμοδιότητας» για την εκτελεστική εξουσία, που θεωρείται σημαντικό για την ισορροπία των εξουσιών στην Κυπριακή Δη-

μοκρατία. Αξιοπρόσεκτες είναι οι εκτεταμένες αναφορές στη γενικότερη συζήτηση και βιβλιογραφία για το σύνταγμα του 1960.

Στο πέμπτο (συμπερασματικό) κεφάλαιο ο συγγραφέας συνοψίζει τα πορίσματά του τονίζοντας ότι τα βρετανικά στρατηγικά συμφέροντα έπαιξαν διαβρωτικό ρόλο στην πολιτειακή ανάπτυξη της Κύπρου. Στην προσπάθειά της να εξυπηρετήσει τις τουρκικές επιδιώξεις στη μεγαλόνησο, η βρετανική πολιτική παραβίασε βασικές αρχές δημοκρατίας και ελευθερίας. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Χατζηβασιλείου, «στην Κύπρο, εμφανίσθηκε μία διαμάχη μεταξύ στρατηγικής και ελευθερίας, μία διαμάχη στην οποία, για τη Βρετανία, οι ανάγκες της πρώτης μόνιμα επικρατούσαν των ζητούμενων της δεύτερης. Αυτό ακριβώς το στοιχείο –πολιτειακή ανάπτυξη ασφυκτικά περιοριζόμενη, ή και διαβρωμένη, από τα ζητούμενα της γεωπολιτικής– προσέδωσε στην κυπριακή συνταγματική ιστορία τον παράδοξο χαρακτήρα της» (σελ. 150). Αναφέρεται επίσης πολύ εύστοχα ότι στην εξέταση του Κυπριακού μπορεί να γίνει μία διάκριση ανάμεσα στο «μακρόκοσμο» της διεθνούς πολιτικής σκακιέρας (όπου πρωταγωνιστούν οι μεγάλες χώρες και οι γεωπολιτικές επιδιώξεις τους) και το «μικρόκοσμο» των μικρών χωρών (όπως είναι οι εθνολογικές, πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες της Κύπρου). Ένα εφαρμόσιμο σύνταγμα για να είναι λειτουργικό έπρεπε να αντανakλά το «μικρόκο-

σμο» της Κύπρου, αφού θα ρύθμιζε τη δημόσια ζωή της. Ωστόσο, ήταν ο «μακρόκοσμος» –κυρίως οι γεωπολιτικές προτεραιότητες της φθίνουσας βρετανικής αυτοκρατορίας– που λειτούργησαν ως προσδιοριστικές παράμετροι για τη συνταγματική ανάπτυξη (ή καλύτερα υπανάπτυξη) της Κύπρου.

Ακολουθώντας τη λογική της θεωρίας των χαμένων ευκαιριών, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η συνταγματική πρόταση του Winstler το 1948 και οι διαπραγματεύσεις Μακαρίου-Harding το 1955-56 ήταν πιο κοντά στην εξυπηρέτηση του «μικρόκοσμου» της Κύπρου παρά των εξωτερικών γεωπολιτικών ισορροπιών. Ακόμη και στις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, ο συγγραφέας βρίσκει θετικά στοιχεία, αφού ήταν ο μόνος αποδεκτός συμβιβασμός που έθετε «όρια στην επιρροή του διεθνοπολιτικού παράγοντα» και η εξουσία επιστρεφόταν στο γηγενή πληθυσμό του νησιού (σελ. 166).

Τέλος το βιβλίο σχολιάζει τη σημερινή κατάσταση και τις προοπτικές που διαγράφονται για την Κύπρο υπό το φως της αναμενόμενης ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Πολύ εύστοχα ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να λειτουργήσει ως μοχλός και πλαίσιο, που θα βοηθήσει στη δημιουργία κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης και πολιτικής σταθερότητας και ασφάλειας για όλο τον κυπριακό λαό. Θα μπορούσε κάποιος να προσθέσει ότι η ευρωπαϊκή προοπτική της Κύπρου προ-

σφέρει μία καλή ευκαιρία για διαφυγή από τον αναχρονισμό του Κυπριακού, που βασάνισε γενεές Κυπρίων και εξακολουθεί να δηλητηριάζει επικίνδυνα τις Ελληνοτουρκικές σχέσεις. Όπως εισηγείται και ο Χατζηβασιλείου, για να ξεπερασθεί ο αναχρονισμός και να καλυτερέψουν οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων χρειάζεται ένα σύγχρονο και εφαρμόσιμο συνταγματικό πλαίσιο που θα ενθαρρύνει τη συνεργασία και δε θα εμπεδώνει το διαχωρισμό που επιβλήθηκε δια της βίας το 1974. Το βιβλίο επιβεβαιώνει ότι το ζητούμενο στην Κύπρο εξακολουθεί να είναι η σύσταση και λειτουργία ενός κράτους στο οποίο θα συνυπάρχουν συνθετικά και λειτουργικά όλες οι κοινότητες και όλοι οι πολίτες του νησιού. Αυτό όμως προϋποθέτει προσέγγιση δημιουργικού ορθολογισμού και απαλλαγής από τα μίσση και πάθη του παρελθόντος. Η γνώση, τα ερεθίσματα και ο προβληματισμός που προσφέρει το εξαιρετικό αυτό βιβλίο μπορούν να συμβάλουν προς αυτή τη κατεύθυνση. Η χρησιμότητα του βιβλίου είναι πρόδηλη για ερευνητές, φοιτητές, πολιτικούς, διπλωμάτες αλλά και απλούς πολίτες που νοιάζονται για το παρελθόν και το μέλλον της Κύπρου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Χατζηβασιλείου, στην Κύπρο «σε κάποιο βαθμό, το ίδιο πρόβλημα παρουσιάζεται και σήμερα, αν και σε ένα διαφορετικό πλαίσιο: πώς να εκπονηθεί ένας Καταστατικός Χάρτης που να αντανακλά τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότη-

τες της κυπριακής κοινωνίας και όχι ένα συσχετισμό διεθνοπολιτικών δυνάμεων, σε ένα νησί του οποίου η μοίρα έχει κυριαρχηθεί από τη διεθνή πολιτική και ισορροπία δυνάμεων και που βρίσκεται σε μία από τις πιο ταραγμένες περιοχές του πλανήτη» (σελ. 18).

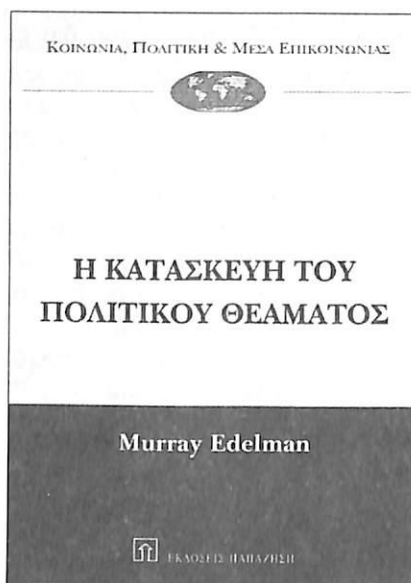
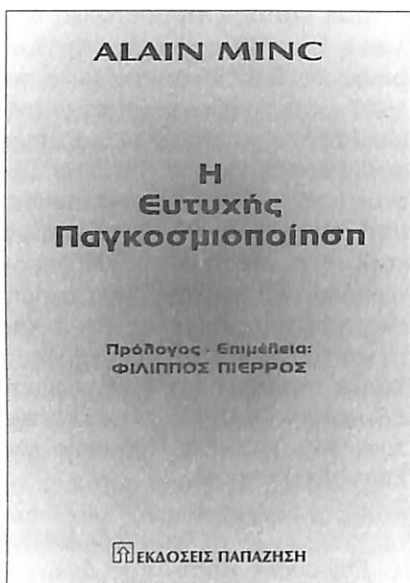
Η πληρότητα και ο ακαδημαϊκός χαρακτήρας του βιβλίου είναι αξιοπρόσεκτα στοιχεία που ενισχύονται από το γεγονός ότι ο συγγραφέας είναι ιστορικός με νομική παιδεία και άρτια επιστημονική κατάρτιση που αντικατοπτρίζονται στην ευαισθησία του σε θέματα επιστημονικής δεοντολογίας και μεθοδολογίας. Ο Χατζηβασιλείου είναι επίσης καλός γνώστης του Κυπριακού και της σύγχρονης ιστορίας της μεγαλονήσου. Η διδακτορική του διατρι-

βή από το London School of Economics εξετάζει τη βρετανική πολιτική στην Κύπρο κατά την περίοδο 1955-59. Δημοσιεύθηκε το 1997 από το Πανεπιστήμιο της Μινεσσότα με τον τίτλο *Britain and the International Status of Cyprus, 1955-59* και έτυχε ευμενούς υποδοχής από την ακαδημαϊκή κοινότητα. Μέσα στο 1998 ο Χατζηβασιλείου κυκλοφόρησε ακόμη ένα βιβλίο με συναφές θέμα και τίτλο *Το Γεωπολιτικό Περιβάλλον του Κυπριακού και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική στη Δεκαετία του 1950* (εκδόσεις Παρουσία και Σπίτι της Κύπρου).

Ιωσήφ Σ. Ιωσήφ
Επίκουρος Καθηγητής Διεθνών
Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΜΑΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ: 3822 496, 3838 020, FAX: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ, ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ: 3216 148, FAX: 3313 074

Christos P. Baloglou

Georgios Gemistos-Plethon: Ekonomisches Denken in der spätbyzantinischen Geisteswelt
Ιστορικές εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος (Historical Monographs 19),
Athens, 1998, σελ. 150.

Ο Χρήστος Μπαλόγλου, Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Φρανκφούρτης, δημοσίευσε το ανωτέρω μελέτημά του, που εκδόθηκε στη διεθνώς ανεγνωρισμένη βυζαντινολογική σειρά, Ιστορικές Μονογραφίες.

Ο συγγραφέας αποσκοπεί να διερευνήσει, όπως ο ίδιος γράφει στην Εισαγωγή του, την οικονομική σκέψη του Γεμιστού και να την εντάξει στην ιστορία οικονομικών ιδεών. Πράγματι, η προσπάθεια του συγγραφέα είναι αξιέπαινη, αν αναλογισθούμε ότι προβαίνει σε συγκρίσεις –λαμβάνοντας υπόψη το διαφορετικό οικονομικό και ιστορικό πλαίσιο– με μεταγενέστερες σχολές ή συγγραφείς στην εξέλιξη των οικονομικών θεωριών.

Στο έργο προτάσσεται Πρόλογος του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Φρανκφούρτης Bertram Schefold (σελ. 11-12), και ακολουθεί αναλυτικός κατάλογος συντομογραφιών των χρησιμοποιηθέντων περιοδικών, ταξινομημένος κατά τρόπο αυστηρά επιστημονικό (σελ. 15-18).

Στην Εισαγωγή του (σελ. 19-

22), ο συγγραφέας αναφέρεται στις προγενέστερες μελέτες και διερευνητικές εργασίες που ασχολούνται με την οικονομική σκέψη του Γεμιστού και εντοπίζει τη δική του συνεισφορά, την οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε στα τέσσερα κεφάλαια που είναι χωρισμένη η μελέτη.

Στο πρώτο κεφάλαιο *Das Leben von Georgios Gemistos im Rahmen der politischen und ökonomischen Umwelt seiner Zeit* (σελ. 23-40), τονίζονται ειδικότερα ορισμένα σημεία της δράσεως και του βίου του Γεμιστού, τα οποία δεν έτυχαν της προσοχής των ερευνητών μέχρι σήμερα. Συγκεκριμένα, επισημαίνεται ότι ο Γεμιστός υπήρξε μαθητής του Δ. Κυδώνη (σελ. 25-26), μεταφραστή της *Summa Theologica* του Thomas Aquinas στην ελληνική, και μέσω του λογίου αυτού γνώρισε τις διδασκαλίες των Σχολαστικών. Περαιτέρω, ο συγγραφέας διερευνά κατά τρόπο συστηματικό και αυστηρά επιστημονικό, με εξαντλητική χρήση των πρωτογενών πηγών, το φορολογικό σύστημα του Δεσποτάτου (σελ. 32-

40). Η προσέγγισή του αυτή, συμπληρώνει και ολοκληρώνει τις προσπάθειες παλαιότερων ερευνητών (για παράδειγμα του Σ. Σπέντζα, του Γ. Καββαδία, ή του Θ. Γιαννακοπούλου), οι οποίοι δεν προέβησαν σε μία τόσο συστηματική παρουσίαση του φορολογικού συστήματος. Μια τέτοια ανάλυση θεωρείται όμως σημαντική για την αξιολόγηση των προτάσεων του Γεμιστού, για την αναδιοργάνωση του φορολογικού συστήματος.

Στόχος του πληθωνικού πολιτικού συστήματος είναι η πραγματοποίηση του αρίστου και ευδαιμονεστάτου βίου, ιδία και κοινή και για τον λόγο αυτό προτείνει ο *Πολυίστωρ* του Μυστρά την λήψη μιας σειράς μέτρων, συγκεκριμένων και εξειδικευμένων, τα οποία θεωρούνται ως αναγκαία και ικανή προϋπόθεση για την κοινωνικοοικονομική αναμόρφωση, οικονομική ανασύνταξη και εσωτερική οργάνωση της πολιτείας. Ο συγγραφέας ερευνά την πολιτική φιλοσοφία του Γεμιστού στο δεύτερο κεφάλαιο (σελ. 41-68) με βάση τα διασωθέντα κεφάλαια του βασικού έργου του Βυζαντινού λογίου Νόμοι και τα υπομνήματά του προς τον Δεσπότη Θεόδωρο Β΄ και τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄. Στην συνέχεια, ερευνά το πνευματικό υπόβαθρο που επέδρασε στον Γεμιστό. Το ανευρίσκει, όχι μόνον στον Πλάτωνα και στον Πλούταρχο, όπως έχει επανειλημμένα υποστηριχθεί, αλλά και στην *Στοά* και στους *Νεοπυθαγορείους* (σελ. 65-68), παρέχοντας με τον τρόπο αυτό μια νέα ερμηνεία στην έρευνα.

Το τρίτο κεφάλαιο (σελ. 69-87) είναι αφιερωμένο στην ανάλυση των οικονομικών και δημοσιονομικών αντιλήψεων του Πλήθωνος, καθώς και στις προτάσεις οικονομικής πολιτικής. Ιδιαίτερα, απασχολεί τον συγγραφέα η θεωρία του Γεμιστού για την ιδιοκτησία της γης (σελ. 75-79), όπου αξιολογεί τα πορίσματα ερεύνης προγενεστερών συγγραφέων και προβάλλει την ιδιαιτερότητα της σκέψεως του Γεμιστού. Φυσικά, αναλύονται με βάση το πρωτογενές υλικό που παρέχουν τα υπομνήματα, οι προτάσεις του Γεμιστού για τους παραγωγικούς συντελεστές, το νόμισμα, τη διανομή του προϊόντος, τη φορολογία. Εξίσου ενδιαφέρον προκαλεί η συνάφεια των φορολογικών ιδεών του Γεμιστού με τις προτάσεις του Θωμά Μαγίστρου.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο (σελ. 89-114) είναι, κατά την άποψή μας, το πλέον ενδιαφέρον, γιατί ο συγγραφέας προσπαθεί να αξιολογήσει τις προτάσεις και ιδέες του Γεμιστού, εντάσσοντας τον *Πολυίστωρα* του Μυστρά στην ιστορία των οικονομικών θεωριών. Πραγματικά, εκτός από μια μικρή αναφορά στο σύγγραμμα του H.W. Spiegel, απουσιάζει μία αξιολόγηση της συνεισφοράς του Γεμιστού. Έτσι, ο συγγραφέας αξιολογεί αρχικά την επίδραση των σκέψεων και προτάσεων του Γεμιστού στους συγχρόνους του Ισίδωρο και Βησσαρίωνα και στη συνέχεια προσεγγίζεται η σχέση του Γεμιστού με νεώτερες Σχολές ή συγγραφείς. Έτσι, η άποψη του Malthus για τον πέμπτο παραγωγικό συντελε-

στή, το Κράτος, την κρατική συμπαράσταση, απαντά στον Γεμιστό (σελ. 101-102). Στη συνέχεια, με περισσή προσοχή διερευνά την ομοιότητα και τονίζονται οι διαφορές ανάμεσα στον Γεμιστό και στους Φυσιοκράτες (σελ. 102-106). Ξεχωριστό ενδιαφέρον προκαλεί η σύγκριση των ιδεών του Γεμιστού για την ιδιοκτησία, με τις αντίστοιχες του Th. Mogus και του John Locke (σελ. 106-114). Τα συμπεράσματα (σελ. 115-117) ανακεφαλαιώνουν τα πορίσματα της μελέτης, η οποία πέτυχε το σκοπό του συγγραφέα, να εντάξει το Βυζαντινό λόγιο στην ιστορία των οικονομικών δογμάτων.

Αναλυτική βιβλιογραφία διακρινόμενη στα έργα του Γεμιστού που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας, στους λοιπούς αρχαίους Έλληνες και Βυζαντινούς λογίους, και στην λοιπή βιβλιογραφία (σελ. 119-132), περίληψη του έργου στην ελληνική (σελ. 133-140) και χρηστικά ευρετήρια ονομάτων –αρχαίων και συγχρόνων συγγραφέων–, και όρων (σελ. 141-150) κατακλείουν την άρτια αυτή έκδοση, που ανεπιφύλακτα αποτελεί συμβολή στην ιστορία των οικονομικών δοξασιών.

Γεώργιος Κορρές

Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου

*Ο απόβλητος και ο θεοπρόβλητος.
Πολιτική ανάγνωση της Ακολουθίας του σπανού
εκδ. Αλεξάνδρεια, 1999, σελ. 425.*

Εδώ επιχειρείται η πολιτικο-φιλοσοφική προσέγγιση ενός ενδιαφέροντος κειμένου της βυζαντινής παρα-υμνογραφίας, της λεγόμενης *Ακολουθίας του σπανού*. Πρόκειται για μία σάτιρα εναντίον ενός υπαρκτού προσώπου (το οποίο παραμένει αταύτιστο), μέσα από τη μεγιστοποιημένη γελοιοποίηση του γεγονότος ότι ο τελευταίος δεν μπορεί να αποκτήσει γενειάδα. Κύριος στόχος της Νικολαΐδου-Κυριανίδου είναι το να ανασκευάσει τις έως σήμερα κρατούσες ερμηνευτικές προσεγ-

γίσεις του κειμένου, και να καταστήσει εμφανές ότι δεν πρόκειται για μία ανατρεπτική παρώδηση του μεσαιωνικού status quo (όπως γνωρίζουμε γι' αυτά τα εγχειρήματα από τον Bakhtine), απομυθοποιητική των κεντρικών φαντασιακών σημασιών που θεσπίζουν τη χριστιανική κοινωνία. Αντίθετα, η *Ακολουθία του σπανού* αποτελεί υπόδειγμα αρνητικής προπαγάνδας, απόλυτα σύμφωνο με την κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία του Βυζαντίου.

Επιδιώκοντας να καταδείξει ό-

τι το κείμενο αυτό λειτουργεί ως ανεστραμμένο Fürstenspiegel, η Νικολαΐδου-Κυριανίδου προβαίνει έτσι στη συστηματική ανασυγκρότηση της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδέας. Μέσα από την ανάγνωση των βυζαντινών πηγών και βάσει των αναλύσεων του Ernst Kantorowicz και του Max Weber, διασαφηνίζεται το θεσμικό status του χριστιανού ηγεμόνα, ως χαρακτηριστικού, δηλαδή θεοπρόβλητου ηγέτη, ο οποίος, μέσω του χρισματος, μεταστρέφεται σε μία οντότητα με δύο φύσεις (τη θεία και την ανθρώπινη). Το τελευταίο δικαιολογεί και την αντιμετώπισή του ως όντος ἑταβου. Εξ αυτού, και σύμφωνα με τις θέσεις της Mary Douglas περί του μιάσματος, καθώς και τις αντιλήψεις για τον παρία και την α-πολιτική κοινωνία που διατυπώνει η H. Arendt, ερευνώνται οι μηχανισμοί αποκλεισμού και απόρριψης, όπως θεμελιώνονται και παράγονται από τις αντιλήψεις περί εξουσίας που ιδρύει η χριστιανική πολιτική θεολογία. Πρόκειται για τις θεωρήσεις που πηγάζουν από τον ορισμό του τέλειου ανθρώπου ως του όντος *κατ' εικόνα Θεού και ομοίωση προς τον Θεό*, και οι οποίες οπωσδήποτε προϋποθέτουν την αξιωματική αρχή ότι η εξουσία ανήκει αποκλειστικά στον Ουράνιο Βασιλέα.

Έτσι, παρουσιάζεται ανάγλυφη η συμμετρική αντίθεση μεταξύ των δαιμονοποιημένων φυσικών και ηθικών γνωρισμάτων τα οποία αποδίδονται στα άτομα που εκπίπτουν του νομικού και πολιτικού καθεστώτος και των εξαιρετικών σημασιών με τις οποίες ενδύεται

ο άριστος των ανθρώπων και, κατεξοχήν, εκείνος που κατέχει την κορυφαία θέση μέσα στη θεόδοτη αυτοκρατορία. Από εδώ συνάγεται ότι, ως απόκλιση από την καθιερωμένη *κανονικότητα*, η φυσική δυσμορφία του σπανού, η οποία και θεωρείται ότι καθρεπτίζει την ηθική φαυλότητά του, δεν χρησιμοποιείται παρά στο βαθμό που αποτελεί το προσφιλές στήγημα στην υπηρεσία των μηχανισμών καταδίωξης και εξόντωσης της ετερότητας μέσα στη θεοκρατική μεσαιωνική κοινωνία.

Με βάση λοιπόν το σύστημα σημασιών το οποίο, στο πλαίσιο της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας, συγκροτεί τον κοινωνικά ανεπιθύμητο σε «θύμα», ο σπανός περιγράφεται ως τύραννος, μοιράζεται την τύχη του μελλοθάνατου καταδίκου και συνιστά τυπική περίπτωση αποδιοπομπαίου τράγου. Συγκεκριμένα:

Στην αντίθεσή του προς το λαοφιλέσ ειδωλο, δηλαδή τον θεοφιλή μονάρχη, και σε συνάρτηση με τις καθιερωμένες απόψεις σχετικά με τον ορθό τρόπο άσκησης της μοναρχικής εξουσίας μέσα στη χριστιανική κοινωνία των ομοδόλων αδελφών, ως τύραννος, ο σπανός ενδύεται τον ρόλο του Αντίχριστου. Όπως καταδεικνύεται, ο τελευταίος διαφοροποιείται τόσο από τις βασικές θέσεις της κλασικής αριστοκρατικής παράδοσης όσο και από τις αντιτιθέμενες προς την χριστιανική πολιτική θεολογία μακιαβελλικές αντιλήψεις περί του ηγεμόνα.

Στη συνέχεια, και με τη βοήθεια των αναλύσεων του Foucault σχετικά με τους τρόπους άσκησης

σης της ποινικής καταστολής, γίνεται σαφές ότι την εξαιρετική αγκυριότητα εναντίον της σωματικής ακεραιότητας του σπανού, νομιμοποιεί ο ισχύων τρόπος θεώρησης του σώματος του θεοστεφούς μονάρχη. Σώμα, το οποίο απαγορεύεται, επί ποινή θανάτου, να αγγίξουν οι κοινοί θνητοί και το οποίο ενσαρκώνει τη θεία βασιλεία. Από εδώ καθίσταται εμφανής η σύζευση μεταξύ Αντίχριστου και μελλοθάνατου καταδίκου, η οποία και αναδεικνύεται απόλυτα συνεπής προς τις βασικές θέσεις της χριστιανικής θεολογίας της ιστορίας. Η διασαφήνιση αυτή των οντο-θεολογικών και εσχατολογικών αντιλήψεων που καθιστούν θεμιτή την εξόντωση του Άλλου, αποκαλύπτει ότι το συγκεκριμένο έργο οργανώνεται

κατ' ουσίαν σύμφωνα με τους μηχανισμούς κατασκευής του αποδιοπομπαίου τράγου, όπως τους έχει ερμηνεύσει και αναλύσει ο René Girard.

Η *Ακολουθία του σπανού* επιβεβαιώνει, συνεπώς, τη θέση ότι, στις ετερόνομες –κατά τους ορισμούς του Καστοριάδη– και αυστηρά ιεραρχημένες κοινωνίες, η βία εναντίον των ανίσχυρων κατανοείται πληρέστερα από τη στιγμή που αναγνωρίζουμε το ρόλο τους ως υποκατάστατον του παντοδύναμου ηγέτη. Από αυτή την σκοπιά, και σύμφωνα με τα λόγια της συγγραφέως, ο «*θεοπρόβλητος άρχων* αποτελεί το ανεστραμμένο είδωλο του *απρόβλητου σπανού*».

Π.Τ.

